TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI ILMIY - METODIK JURNALI

PEDAGOGIKA, IQTISODIYOT, FILOLOGIYA

№2 2025-yil

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKSI

OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI ILMIY-METODIK JURNALI

№ 2 (2025)

SCIENTIFIC-METODICAL JOURNAL OF TASHKENT ECONOMIC AND PEDAGOGICAL UNIVERSITY

№ 2 (2025)

Toshkent-2025

TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

ILMIY-METODIK JURNALI

TAHRIRIYAT KENGASHI

Tahririyat kengashi raisi	Janikulov Shakarboy Rektor, texnika fanlari nomzodi, professor
Tahririyat kengashi mas'ul kotibi	Dustmurodov Ma'rufjon Mansur o'g'li Ilmiy bo'lim boshlig'i, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Tahririyat a'zolari

Jabborov Eliboy Jabborovich	iqtisod fanlari doktori, professor
Yakushenko Kseniya Valentinovna	iqtisod fanlari doktori, professor (Belorusiya)
Turebekov Anvarbek Adilbekovich	iqtisod fanlari nomzodi, professor
Fayziyev Axtam Asrayevich	fizika-matematika fanlari nomozdi, professor
Dusbayev Iso Ramazanovich	qishloq xo'jaligi fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Selami Fedakar	filologiya fanlari doktori, professor (Turkiya)
Dadaboyev Hamidulla Aripovich	filologiya fanlari doktori, professor
Mahira Nag'i qizi Huseynova	filologiya fanlari doktori, professor (Ozarbayjon)
Daniyarov Baxtiyor Xudoyberdiyevich	filologiya fanlari doktori, professor
Ibrahimov Elchin Ali o'g'li	filologiya fanlari doktori, professor (Ozarbayjon)
Shaymardonov Tilovmurod Abilayevich	filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Jamilova Nargiza Nuritdinovna	pedagogika fanlari doktori, professor
Varnikova Olga Vasilyevna	pedagogika fanlari doktori, professor (Rossiya)
Saparova Gulnaz Kalbayevna	pedagogika fanlari nomzodi, professor
Xalikova Shaxodat Tuxtayevna	psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Boboyorov G'aybulla Bolliyevich	tarix fanlari doktori, professor
Toshev Nuryog'di Iskandarovich	tarix fanlari nomzodi, dotsent
Abdul Metin Chelikbilek	tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Turkiya)
Nazarov Nurali Normirzayevich	falsafa fanlari nomzodi, professor

TALABALAR AQLIY TARAQQIYOTIGA PSIXOLOGIK TRENINGLARNING RIVOJLANTIRUVCHI TA'SIRINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK JIHATLARI

Abdinazarova Zamira Xudaybergenovna
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti "Pedagogika, psixologiya va boshlang'ich ta'lim" kafedrasi dotsenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753100

ANNOTATSIYA

Maqolada psixologik treninglarning talabalar aqliy taraqqiyotiga rivojlantiruvchi ta'sirining psixologik-pedagogik jihatlari yortib berilgan.

KALIT SO'ZLAR

Pedagogik texnologiya, psixologik trening, motivatsiya, ta'lim mazmuni, psixologik muammo, bilim, malaka, ko'nikma, an'anaviy ta'lim.

АННОТАЦИЯ

В статье раскрыты психолого-педагогические аспекты развивающего воздействия психологической тренингов подготовки на психическое развитие студентов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Педагогическая технология, психологическая тренинг, мотивация, содержание образования, психологическая проблема, знания, компетентность, умение, традиционное образование.

ABSTRACT

The article examines the influence of pedagogical technologies on students' thinking as a psychological problem, as well as psychologically contradictory aspects of traditional education.

KEYWORDS

Pedagogical technology, psychological training, motivation, educational content, psychological problem, knowledge, competence, skill, traditional education

Kirish. (Introduction) "Eng katta boylik – bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir. Taraqqiyotning

tamal toshi ham, mamlakatni qudratli, millatni buyuk qiladigan kuch ham bu –ilm-fan, ta’lim va tarbiyadir.

Ertangi kunimiz, vatanimizning yorug‘ istiqboli, birinchi navbatda, ta’lim tizimi va farzandlarimizga berayotgan tarbiyamiz bilan chambarchas bog‘liq" — Shavkat Mirziyoyev.[1]

Ushbu fikrdan ko‘rinib turibdiki, respublikamizda amalga oshirilayotgan tub islohotlarning yaratuvchisi timsolida shakllanayotgan yosh avlodni voyaga yetkazish, ularning zamon talablari darajasida bilim olishi, shaxs sifatida kamol topishi, kasb-hunar malakalarini egallashi asosiy masalalardan biri tariqasida ta’lim jarayonida namoyon bo‘lmoqda.

Ta’limning samaradorligini amalga oshirishda yuqori ko‘rsatkichli vositalardan biri – bu pedagogik texnologiyalar ekanligi sir emas, albatta ta’lim-tarbiya jarayoniga ilg‘or pedagogik texnologiyalar nazariyasi va amaliyotining kirib kelishi - bu zamon (davr) talabidir. Inson psixologiyasi o‘ta ta’sirchan, tashqi ta’sirlarga beriluvchan, o‘zining shakllanish va rivojlanish qonuniyatlariga ega bo‘lgan o‘ta murakkab tizim hisoblanadi. Bu holatni inobatga olgan holda shuni ta’kidlash mumkinki, talabalarning psixik tizimiga shakllantiruvchi, ya’ni ma’lum sifat va yosh xususiyatini rivojlantiruvchi psixologik ta’sir ko‘rsatish imkoniyati mavjud. Talabalar psixik tizimining markaziy tushunchalaridan biri ularning aqliy salohiyati hisoblanadi. Talabalar aqliy salohiyatini oshirish masalasi ularning qaysi soha yo‘nalishida o‘qishlaridan qat’iy nazar eng muhim masalalardan biridir. Ta’kidlash joizki, talabalar aqliy salohiyatini rivojlantirishda psixologik treninglardan foydalanish ilmiy ishning amaliy qadr-qimmatini oshirib yuboradi.

Tadqiqotning maqsadi. Yuqoridagi holatlar inobatga olingan holda talabalar aqliy taraqqiyotini jadallashtirish maqsadida, ayniqsa, bunday jadallashtirishda pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda maxsus psixologik-pedagogik trening dasturi ilmiy ishimizning maqsadi deb belgilandi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Aqliy taraqqiyot talabalik yosh davrida o‘ziga xos holda sodir bo‘ladi. aniqli psixolog, Leningrad psixologiya maktabining asoschisi B.G.Ananev bu yosh davrini intellektning murakkab tuzilma kasb etish davri, deb baholaydi. Ko‘plab tadqiqotchilar inson taraqqiyotining bu davrini quyidagi sifatlar bilan sifatlaydi: funksional ish qobiliyatining va mahsuldorligining to‘xtovsiz o‘sishi; qandaydir ziddiyatlarsiz progressiv harakat dinamikasining kuzatilishi; ta’limda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan senzitiv davrning mavjudligi; ma’lum psixik funksiyalarning keskin rivojlanishi hisobiga boshqa birlarining stabillashuvi yoki pasayishi va hokazo.

[1] Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. –T.: “O‘zbekiston” NMIU. 2018 y. –592 b.

B.G.Ananev ko‘rsatmalariga ko‘ra, 18–21 yoshlarda turli xil funksiyalarning (xotira, tafakkur, idrok, diqqat) korreksion pleyadasi zanjirsimon bog‘lanishlarga ega bo‘lsa, 22–25 yoshga kelib bu bog‘lanishlarning murakkab shaxoblangan kompleksi paydo bo‘ladi va bu kompleks asosan ikkita markaz atrofida guruhlashadi–mnemologik (xotiraning yaxlit strukturasi–tafakkur) va attension (diqqat omili). Bu yosh davrida tafakkur bilan xotiraning rivojlanishi yaqin va to‘g‘ridan–to‘g‘ri bo‘lmagan aloqada bo‘ladi. 18–19 yoshda fikriy jarayonlar taraqqiyotining nisbatan turg‘unlashuvi kuzatiladi. 19–24 yoshlarga kelib xotira funksiyalari mantiqiy funksiyalar rivojidan ilgarilab ketadi. Biroq 20, 23, 25 yoshlarda aksincha holat kuzatiladi, ya’ni mantiqiy tafakkur xotiraga nisbatan yuksakroq darajada rivojlanadi. 22 va 26 yoshlarda ikkala funksiyalarda ham susayish kuzatiladi. 30–35 yoshlarda intellekt strukturasida endi uchta yadroning shakllanishi kuzatiladi: mnemologik (xotira), attension (diqqat) va mantiqiy (tafakkur). Attension yadroning mavjudligi shuni ko‘rsatadiki, insonning diqqatini belgilaydigan ongning yo‘nalganligi va to‘planganligi uning intellektual faoliyatining muhim sharti hisoblanadi. 34 – 35 yoshlardan kattaroq yoshlarda tag‘in ikkita yadro saqlanib qoladi, ya’ni mantiqiy va attension yadrolar atrofida qolgan barcha funksiyalar joylashadi.

Shu o‘rinda L.S.Vigotskiyning oliy psixik jarayonlar taraqqiyoti nazariyasini aqliy taraqqiyotga taalluqli bo‘lgan fikrlarini batafsilroq ko‘rib chiqishga harakat qilamiz. Uning shu ma’nodagi ilgari surgan fikrlari pedagogik psixologiya fani uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Olimning fikricha, aqliy taraqqiyot ikki darajalilik qoidasiga amal qiladi:

1. Aktual taraqqiyot darajasi (talaba mustaqil holda yechishi mumkin bo‘lgan masalalar yordamida aniqlanadigan aqliy taraqqiyotning darajasi bilan xarakterlanadigan tayyorgarlikning mavjud darajasi);

2. Uning yaqin taraqqiyot zonasini aniqlaydigan daraja (bu daraja bolaning kattalar bilan hamkorlik faoliyati davomida amalga oshirilib, intellektual rivojlanish doirasida masalalarni yechish bilan amalga oshiriladi).

Keyinchalik L.S.Vigotskiyning g‘oyalari asosidata’lim mazmuning roli “ilgari ketuvchi” ya’ni rivojlanishdan ilgarilab ketuvchi ta’lim tamoyili ishlab chiqildi. Mazkur tamoyilga ko‘ra, ta’limni samarali tashkil etish shart–sharoitlari sifatida ta’lim oluvchining faolligi aqliy faoliyatni rivojlantirish, o‘zga ta’lim oluvchilar bilan hamkorlikda mustaqil xulosalar chiqarish qobiliyatini shakllantirish qaraladi. Bir so‘z bilan aytganda, aqliy taraqqiyotning muhim sharti sifatida o‘zini-o‘zi rivojlantirish nazarga olingan. Mazkur ta’lim tamoyilining ijodkorlaridan biri L.V.Zankovning ta’kidlashicha, o‘quv materialining nisbatan sekin o‘zlashtirilishi o‘sha material bilan talabaning mustaqil ishlamasligidan, balki tayyor materialni

o‘zlashtirishga majburligidan kelib chiqadi. Boshqacha aytganda, talaba uchun o‘quv materiali ta’lim beruvchining axborotiga emas, balki ta’lim oluvchining axborotiga aylanishi zarur.

Demak, ta’limdagi o‘zgarishlar o‘quv materialini mazmunan chuqurlashtirib o‘rganish, nazariy tahlil, umumlashtirish, talabaning nazariy tafakkurini rivojlantirish yo‘nalishida bo‘lmog‘i zarur.

Shunday qilib, aqliy taraqqiyotning o‘ziga xos psixologik tomonlari va uning ta’lim bilan aloqasi aqliy taraqqiyotning mezonlari bilan bevosita aloqasi bor. Sababi bu masala aqliy taraqqiyotni qanday qilib aniqlashimiz, qanday belgilarga qarab belgilashimiz bilan bog‘liq bo‘lgan masala hisoblanadi. Psixologiya fanida aqliy, intellektual taraqqiyotning mezonlari sifatida quyidagilar ko‘rsatiladi: tafakkurning mustaqilligi, o‘quv materialini o‘zlashtirishning tezligi va mustahkamligi, nostandart masalalarni yechishda tezlik bilan mo‘ljalni olish, muhimni nomuhimdan ajrata bilish, analitiko–sintetik faoliyatning turli xil darajasi, aqlning tanqidiyligi (N.D.Levitov, N.A.Menchinskaya), shuningdek, umumlashtirishni shakllantirish tezligi, tafakkurning iqtisod qilinganligi (E.I.Kalmikova, V.A.Kruteskiy).

Yuqoridagilarni umumlashtirib aytganda, inson aqliy taraqqiyotining asosiy mezoni – turli xil tipdagi masalalarni mustaqil, ijodiy yechish ko‘nikmasi hisoblanadi.

Taniqli psixolog olim B.G.Ananev olib borgan tadqiqotlar natijasi o‘laroq intellektning strukturasi, aqliy taraqqiyotning o‘zgarishlari haqidagi ma’lumotlar dunyoga keldi. Ma’lumki, intellektning strukturasi yosh davrlarining barchasida dinamik holda o‘zgarishlarga uchraydi. Bunday o‘zgarishlar shu jumladan talabalik yoshida ham kuzatiladi. Shu o‘zgarishlar asosan mantiqiy tafakkurda, verbal tafakkurda, tushunchali tafakkurda kuzatiladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Ma’lumki, trening - “ta’sir” degan ma’noni anglatadi va psixologiya fanida obyektning subyektdagi ma’lum sifat yoki xususiyatlarga ta’siri nazarda tutiladi. Shu nuqtai nazardan bugungi kunda psixologik trening termini psixologiya amaliyotida qo‘llanilayapti.

Shu o‘rinda fikrimizni aniq tushunish uchun bir muhim masalani oydinlashtirib olishimiz zarur. Bu ham bo‘lsa – “pedagogik texnologiyalar” va “psixologik trening” tushunchalari o‘rtasidagi o‘xshash va farq qiluvchi tomonlarini sharhlash zaruratidir. “Pedagogik texnologiya – oldindan rejalashtirilgan o‘quv-tarbiyaviy jarayonning amaliyotga uzluksiz singdirilishi” deb sharhlanadi. Ma’lum ma’noda pedagogik texnologiya ham ta’sir hisoblanadi. Faqat bunda ta’lim oluvchining qiziqishlari va motivatsiyasi inobatga olinadi. Ularning tarkibiga tezlashgan ta’lim metodikalari, guruhiy ta’lim metodikalari, ta’lim beruvchi o‘yinlar

va hokazolar kiradi. Pedagogik texnologiyalar ta’lim usullari yordamida ta’lim mazmuni ta’sirini oshirish, ta’lim samaradorligini yuksaltirish singari holatlar bilan bog‘liq. Psixologik treninglar esa ta’sir o‘tkazilayotgan kishining (talabalarning) ma’lum psixologik sifatlariga ma’lum psixologik ta’sir usullari yordamida ta’sir ko‘rsatishdir. E’tibor berilsa, ulardagi mushtarak tomonlar shundaki, ikkala holda ham ta’sir nazarda tutilayapti. Ta’sir natijasida hosil bo‘ladigan holatlarda ham, mexanizmlarda ham (ikkala holda ham asosiy ta’sir motivatsiya orqali amalga oshiriladi) o‘xshashlik ko‘zga tashlanadi. Biroq farqi shundaki, pedagogik texnologiyalar ta’lim tuzilishiga, uning jarayoniga ma’lum o‘zgarishlar kiritish orqali ta’sir ko‘rsatish bo‘lsa, psixologik treninglar psixik jarayonlarga, holatlarga, xususiyatlarga va tuzilmalarga ta’sir ko‘rsatadi.

Psixologik trening – bu shaxslararo hamkorlik jarayonida modellashtirilgan hayotiy tajribani o‘zlashtirish va anglab yetishga asoslangan faol o‘qitish usulidir. Trening (inglizcha treining so‘zidan olingan bo‘lib, mashq qilmoq degan ma’noni anglatadi) guruh a’zolari o‘rtasida ma’lum bir maqsadga yo‘naltirilgan muloqotning bir turi bo‘lib, bu muloqot natijasi o‘laroq guruh a’zolarining psixik tomonlaridan biri shakllantiriladi, rivojlantiriladi. Bunda psixologik ta’sirning faol usullaridan, ya’ni guruhlararo munozara, bahslar, rolli o‘yinlar va hokazolardan foydalaniladi.

Agar bu ta’rifni sharhlaydigan bo‘lsak, birinchi navbatda shaxslararo hamkorlikdir.

Shunday qilib, “psixologik trening deganda guruhiy ishning faol metodlariga asoslangan psixologik ta’sir amaliyotidir”. Bunda bilimlarni uzatishning maxsus shakllari qo‘llaniladi, muomala, faoliyat, shaxs va tuzatish sohasida ko‘nikmalar va malakalarga o‘rgatiladi.

Lyudmila Ann o‘zining “Psixologicheskiy trening s podrostkami” kitobida psixologik trening haqida yana shunday deb yozadi: “Trening – bu shaxsning o‘zini o‘zi takomillashtirishi uchun maxsus tashkil etilgan ta’lim shakli bo‘lib, uning natijasida quyidagi vazifalar hal tiladi:

ijtimoiy-psixologik bilimlarni egallash;

o‘zini va o‘zgalarni bilish qobiliyatini rivojlantirish;

shaxsiy qadriyatlar to‘g‘risidagi tasavvurlarini oshirish; “Men” – konsepsiyasini shakllantirish.[2]

Trening o‘tkazishda psixologning xatti-harakatlari, xulq-atvori muhim rol o‘ynaydi. Bunda psixologning nazariy yo‘nalganligi alohida zarur shart hisoblanadi. Shuning uchun trener-psixologning shaxsi muhim omil hisoblanib, buni inobatga olmasdan trening mashg‘ulotlarini boshlab bo‘lmaydi. Psixologning malakasi,

[2] Анн Л.Ф. Психологический тренинг с подростками. – СПб.:Питер-Пресс, 2008.- 272 с.

tajribasi, qadriyatlar tizimi, shaxsiy sifatlari va hokazolar, tabiiyki, barcha masalalarga, ya’ni treningning tashkil qilinishidan tortib, o‘tkazilishigacha, natijalarning olinishidan tortib to psixologik tahlil qilinishigacha o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmaydi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Trening guruhlarida rivojlantiruvchi va optimallashtiruvchi ta’sir o‘z o‘zidan ma’lumki faqatgina trening ishtirokchilari o‘rtasida empatiya, samimiyat va ijobiy psixologik muhit yaratilgan taqdirdagina kuzatilishi mumkin.

Psixologning rivojlantiruvchi ta’sir ko‘rsatuvchi tajriba eksperiment o‘tkazish vazifalari quyidagilardan iborat bo‘ladi:

1. Talabalarda munosabatlarni, xulq-atvor ustanovkalarini, emotsional-hissiy holatlarini yuzaga chiqarish va natijalarni ular bilan muhokama qilish.

2. Trening guruhida uning har bir a’zosining to‘liq ochilishini ta’minlash, xavfsizlik, o‘z his-tuyg‘ularini yashirmaslik, himoyalanish va qo‘llab-qo‘ltiqlanish muhitini yaratish.

3. Trening guruhida ma’lum psixologik normalarni ishlab chiqish va ma’lum psixologik texnik vositalardan unumli foydalanish imkoniyatini yaratish.

Ma’lumki, trener-psixolog tomonidan foydalaniladigan talabalarga ta’sir qilish vositalari ikki turga bo‘linadi: verbal va noverbal vositalar. Biz quyida ularga qisqacha to‘xtalib o‘tamiz. Chunki ularni bilmasdan guruhiy trening o‘tkazib bo‘lmaydi.

1. Verbal ta’sir vositalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

a) mashg‘ulot jarayonini tuzish, ya’ni mazkur jarayonning tuzilmasini har bir detalini hisobga olgan holda, hatto psixolog bildirishi kerak bo‘ladigan fikrgacha oldindan ishlab chiqish yoki psixologik pedagogik dastur tuzish;

b) ma’lumotlar yig‘ish, ya’ni tadqiqotning farazini isbotlaydigan (yoki, aksincha, inkor etadigan) ma’lumotlarni olish uchun ma’lum axloqiy va tashkiliy talablarni qondirish;

d) interpretatsiya, ya’ni qo‘lga kiritilgan ma’lumotlarni psixologik tahlildan o‘tkazish va sodir bo‘lgan psixologik hodisaning sabab hamda motivlarini aniqlash;

g) ishontirish va qayta ishontirish, ya’ni talabalarni tadqiqot natijasi o‘laroq ularda aqliy taraqqiyotda ma’lum jonlanish, takomillashishning kuzatilishiga ishontirish (agar ishonchi yo‘qolgudek bo‘lsa, ularni qaytadan ishontirishga harakat qilish);

e) ma’lumotlar berish, ya’ni o‘tkaziladigan psixologik trening shart-sharoitlari bilan til qoidalarini saqlagan va axloqiy normalarga amal qilgan holda talabalarni tanishtirish;

f) topshiriqlarni yetkazish, ya’ni psixolog talaba bajarishi talab qilinadigan topshiriqlarni aniq va puxta yetkazish, yoki ularning aniq va puxta yetkazilishi trening natijasiga bevosita ta’sir qiluvchi omil hisoblanadi.

2. Noverbal ta’sir vositalariga esa quyidagilar kiradi: mimika (yuz qiyofasi), jestikulyatsiya (imo-ishoralar), intonatsiya (tovush ohangi) va pantomimika (harakatlar). Psixolog-trener yuqorida zikr qilingan noverbal ta’sir vositalaridan unumli, samarali va bilib foydalanishi zarur.

Shuningdek, u trening guruhini, uning uyushganligini yoki asabiylashganligini doimiy holda nazoratda ushlab turishi zarur.

Biz yuqorida psixologik trening yordamida pedagogik texnologiyalarni amalga oshirish yoki aksincha pedagogik texnologiyalar yordamida psixologik treninglar o‘tkazishning umumiy qonun-qoidalari, talab va shart-sharoitlari to‘g‘risida ma’lum fikrlarimizni ilgari surdik. Endi esa pedagogik texnologiyalarning talabalar aqliy taraqqiyotini rivojlantirishiga mo‘ljallangan psixologik-pedagogik trening dasturidan 2 ta mashg‘ulotni batafsil ko‘rib chiqishga o‘tamiz.

1 – mashg‘ulot - trening

Ushbu mashq-mashg‘ulot talabalarning aqliy taraqqiyotini shakllanishida “Bilaman. Bilishni xohlayman. Bilib oldim” va “Klaster” metodlarining ahamiyatiga bag‘ishlanadi. Bunda talabalarga ta’limning zamonaviy texnologiyalarining mohiyati haqida tushuncha beriladi.

“Bilaman. Bilishni xohlayman. Bilib oldim” metodini o‘tkazish tartibi va amalga oshirish bosqichlari bilan tanishtiriladi.

Guruhlarning faoliyatlari quyidagi ko‘rinishda tashkil etiladi.

1) har bir guruh umumiy sxema asosida o‘qituvchi tomonidan berilgan topshiriqlarni bajaradi va mashg‘ulot yakunida guruhlarning munosabatlari loyihalari bandlari bo‘yicha umumlashtiriladi:

2) guruhlar umumiy sxemaning alohida bandlari bo‘yicha o‘qituvchi tamonidan berilgan topshiriqlarni bajaradi.

Har bir guruh tomonidan bajarilgan faoliyat tahlil etiladi.

“Klaster ” (g‘uncha, bog‘lam) metodi talabalarning erkin fikrlash doirasini kengaytirish orqali bilim saviyasini aniqlash uchun qulay keladi. Strategiyani o‘tkazish qoidalari bilan tanishtiriladi. Metod talabalar bilan yakka tartibda yoki guruh asosida tashkil etiladi. Ilgari surilgan g‘oyalar umumlashtiriladi va yakunlanadi.

Bu mashg‘ulot talabalarning mantiqiy tafakkurini shakllantirishda modulli ta’limning pedagogik psixologik xususiyatlari to‘g‘risida bo‘lib, talabalarga

“Modulli ta’lim texnalogiyalarining mohiyati va pedagogik psixologik xususiyalari o‘rgatiladi. Unda quyidagi modullar ko‘rib chiqilgan.

2 – mashg‘ulot - trening

1-modul. Shaxs va jamiyat taraqiyoti uyg‘unligini asoslab bering

2-modul. Talabalarning amaliy faoliyatda yangi pedagogik texnologiyalarning afzalligini qiyosiy jihatdan tahlil qilishga yo‘naltirish va egallagan bilim, malaka, ko‘nikmalarni baholash.

3–modul. Talabalar o‘quv faoliyati samaradorligini oshirishda ta’lim texnologiyalarining mohiyati.

4-modul. Hamkorlikda o‘qitish va evristik suhbatlar asosida talabalarni demokratik fikrlashga yo‘naltirish omillari.

5-modul. Modulni yakunlash va natijalar bo‘yicha xulosalar chiqarish.

Xulosa va takliflar (Conclusion Recommendations). Yuqoridagilardan shuni xulosa qilish mumkinki, trener-psixologdan, bir tomondan, guruhdagi har bir talabaga alohida individual yondashishi, unga emotsional-hissiy jihatdan yaqin bo‘lishga intilishi talab qilinsa, ikkinchi tomondan, guruhiy va individual talablarni esdan chiqarmasdan, har bir talabaga joriy etish so‘raladi. Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, pedagogik texnologiyalar yordamida psixologik trening o‘tkazish talabalarda ikki xil effektning paydo bo‘lishiga olib keladi: birinchidan, treningdan ko‘zga tutilgan aqliy taraqqiyotni jadallashtirish effekti bo‘lsa, ikkinchi tomondan, umuman psixologik treninglarda ishtirok etish malakasining oshishi effekti. Ularning ikkalasi ham ijobiy xarakterga ega bo‘lib, oxir-oqibat talabaning shaxsiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Trening mashg‘ulotlarini o‘tkazishda qo‘yidagilarga e’tibor berilsa maqsadga muvofiq bo‘lagdi:

1. Trening o‘tkaziladigan guruhning uyushganligini yoki asabiylashganligini doimiy holda nazoratda ushlab turish.

2. Talabalarning o‘qishga nisbatan qiziqishlarini oshirish, uquv motivatsiyani uyg‘otish uchun ularga pedagogik texnologiyalardan foydalanish, ta’limni takomillashtirish, pedagogik texnologiyalarning strukturasi va strategiyasini o‘rganish.

3. Pedagogik texnologiyalarning talabalar aqliy taraqqiyotiga psixologik ta’sirini o‘rganishda shaxsga oid treninglar asosida ishlab chiqilgan guruhiy treningdan foydalanish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. –T.: “O‘zbekiston” NMIU. 2018 y. –592 b.

2. Анн Л.Ф. Психологический тренинг с подростками. –СПб.:Питер-Пресс, 2008.-272 с
3. Унт И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения. – М., 1990.
4. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: ИРПО, 1995.-212 с.
5. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: Moliya, 2003.- 192 b.
6. Абдиназарова З.Х “Роль игравой технологии в педагогическом процессе”, Физика ва технология таълими электрон журнали феврал сон №2 Жиззах - 2025.
7. Abdinazarova. Z.Kh The study of the impact of pedagogical technologies on students' thinking as a psychological problem. Science and innovation international scientific journal volume 4 issue 2 february 2025.

ASOSIY STAVKANING TIJORAT BANKLARI KREDITLARI QIYMATINING KO‘RSATKICHI SIFATIDAGI ROLINING USLUBIY JIHATI

Abdullayeva Charos Abdullo qizi
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti, mustaqil izlanuvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753210

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Asosiy stavkaning tijorat banklari kreditlari qiymatining ko‘rsatkichi sifatidagi rolining uslubiy jihatini ko‘rib chiqamiz. Markaziy bankning asosiy stavkasini belgilashda turlicha qarashlar mavjud bo‘lib ularning tahlili ko‘rib chiqildi. Asosiy stavka darajasi iqtisodiyotdagi pul massasi hajmi, inflyatsiya darajasi, qarz oluvchilar uchun foiz stavkalari darajasi kabi ko‘rsatkichlarga ta’sir qiladi. Asosiy stavkani aniqlashga yondashuvda ushbu ta’sirni aks ettirish juda muhimdir.

KALIT SO‘ZLAR

Markaziy bank, markazlashgan bank, tijorat banklari, kredit, asosiy stavka, hisob stavkasi, chegirma stavka, inflyatsiya darajasi, pul massasi hajmi.

АННОТАЦИЯ

В данной статье мы рассматриваем методологический аспект роли базовой ставки как индикатора стоимости кредитов коммерческих банков. Существуют разные взгляды на установление ставки центрального банка, и был рассмотрен их анализ. Уровень основной ставки влияет на такие показатели, как размер денежной массы в экономике, уровень инфляции, уровень процентных ставок для заемщиков. Важно отразить этот эффект в подходе к определению базовой ставки.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Центральный банк, централизованный банк, коммерческие банки, кредит, основная ставка, учетная ставка, учетная ставка, уровень инфляции, объем денежной массы.

ABSTRACT

KEYWORDS

In this article, we consider the methodological aspect of the role of the prime rate as an indicator of the value of commercial bank loans. There are different views on setting the central bank rate, and their analysis was considered. The level of the main rate affects indicators such as the size of the money supply in the economy, the level of inflation, and the level of interest rates for borrowers. It is important to reflect this effect in the approach to determining the base rate.

Central bank, centralized bank, commercial banks, credit, prime rate, discount rate, discount rate, inflation rate, money supply volume.

Mamlakatimiz uchun O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini kuchli iqtisodiy o‘sish yo‘liga olib chiqishga qodir bo‘lgan yangi iqtisodiy modelni tanlash masalasi juda dolzarbdir. Shu bilan birga, har qanday uzoq muddatli va barqaror iqtisodiy rivojlanish moliya bozorida faoliyat yurituvchi jamg‘armalarni investitsiyalarga aylantirishning samarali modelisiz tasavvur qilish mumkin emas.Ushbu almashinuv jarayonlarini amalga oshirishda tijorat banklari asosiy bo‘g‘in hisoblanadi. Ushbu jarayonda pul-kredit siyosatini boshqarishda Markaziy bankning roli hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Bu siyosatini amalga oshirish uchun Markaziy bank turli xil vositalardan foydalanadi. Ulardan biri pul-kredit siyosatining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo‘lgan asosiy stavka darajasini o‘zgartirish vositasidir. Asosiy stavka darajasining qarz mablag‘lari qiymatiga ta’siri jamg‘armalarni investitsiyalarga muvaffaqiyatli aylantirishning eng muhim omili bo‘lib, bu mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi uchun zarurdir. Kredit resurslari qiymatining bozorini tartibga solish O‘zbekiston Respublikasida barqaror iqtisodiy o‘sishni shakllantirish uchun asos bo‘lgan inflyatsiyani tartibga solish siyosatining asosiy qismlaridan biridir. Ushbu yo‘nalishning dolzarbligi kredit resurslari qiymatiga bozor iqtisodiyotiga ta’siri orqali jamg‘armalarni investitsiyalarga aylantirishni amalga oshirishdan iqtisodiyotga ijobiy ta’sirini maksimal darajada oshirish uchun asosiy stavka darajasini o‘zgartirish vositasidan foydalanish samaradorligini oshirish bo‘yicha tizimli va ilmiy takliflarni ishlab chiqish zarurati bilan bog‘liq.

Asosiy stavkaning tijorat banklari kreditlari qiymatining ko‘rsatkichi sifatidagi rolining uslubiy jihatini ko‘rib chiqamiz.

Turli mamlakatlarda Markaziy banklarning paydo bo‘lish tarixi o‘xshashdir. Dastlab, pul emissiyasini tashkil qilish funksiyasi bir nechta yirik bank tuzilmalariga yuklangan.

Keyinchalik, bu funksiya emissiya markazi va iqtisodiyotning turli tarmoqlarini kreditlash funksiyalarini birlashtirgan ma’lum bir mamlakatning asosiy, odatda eng yirik bankiga yuklangan. Vaqt o‘tishi bilan ushbu turdagi banklarga zamonaviy tartibga solish funksiyalari qo‘shiladi.

Ba’zi istisnolar mavjud, masalan, Federal zaxira tizimi dastlab 1913-yilda Amerika Qo‘shma Shtatlarining Markaziy banki sifatida yaratilgan. Biroq, 1791-yilda tashkil etilgan AQSHning Birinchi banki va 1816-yilda tashkil etilgan Ikkinchi banki 1913-yilgacha AQSH Markaziy banki rolini bajarib kelgan.

Dastlab, aksariyat Markaziy banklar aksiyadorlik banklari edi. Keyinchalik, 20-asrning o‘rtalarida ularning aksariyati milliylashtirildi. Birinchi Markaziy banklar Angliya, Germaniya, Shvetsiya, Fransiya va Ispaniyada tashkil topgan. Asosiy banklarning markaziy banklar sifatida ajratilishi bilan ikki bosqichli bank tizimi shakllana boshladi.

Zamonaviy Markaziy banklar davlat organlaridan ma’lum darajada mustaqilligi bilan ajralib turadi. Biroq, bu mustaqillik darajasi mamlakatdan mamlakatga farq qiladi. Ayrim mamlakatlarda Markaziy banklar pul-kredit siyosatini mamlakat Moliya vazirligi va boshqa davlat organlaridan mustaqil ravishda amalga oshiradilar.

Buning yorqin misoli — Angliya banki. Boshqa mamlakatlarda, masalan, Germaniyada Markaziy bank pul-kredit siyosatini amalga oshirib, Moliya vazirligining agenti sifatida ishlaydi va u davlat organlari tomonidan nazorat qilinadi.

Bank tizimida asosiy yoki markazlashgan bankning ajralib chiqishi, shuningdek, bank faoliyatini tartibga solishning rivojlanishi bilan bank tizimining iqtisodiyotdagi roli hal qiluvchi omillardan biri ekanligi aniqlandi. Iqtisodiyotning sog‘lomligi umuman bank tizimining holatiga bog‘liq. Bank ishi xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi pul muomalasining muhim vositasichi hisoblanadi.

Shunday qilib, bank tizimining samarali faoliyat yuritishi uchun Markaziy bankning bank tizimini tartibga soluvchi va zarurat tug‘ilganda oxirgi instansiya kreditori sifatidagi roli nihoyatda muhim va ko‘pincha hal qiluvchi hisoblanadi.

Bank sektorida likvidlik inqirozi yuzaga kelgan taqdirda, markaziy bank alohida banklarni tezda qo‘shimcha moliyalashtirishi mumkin. Albatta, markaziy bank qo‘shimcha moliyalashtirishni taqdim etganda, ushbu operatsiya uchun foizlarni oladi. Bu holda, Markaziy bankning foiz stavkasi, odatda, hisob stavkasi yoki asosiy stavka deb ataladi.

Markaziy bankning asosiy stavkasini belgilashda turlicha qarashlar mavjud. Masalan, professor B.A. Raizberg[3] tomonidan tahrir qilingan “Zamonaviy iqtisodiy

[3] B.A.Raizberg, L.Sh. Lazovskiy, Y.B.Starodubsevo ”Zamonaviy iqtisodiy lug‘at” “НИЦ ИНФРА-М”. 2024. 512 b.

lug‘at”da Chegirma stavkasi, diskont foiz stavkasiga shunday ta’rif beradi: “1) Federal rezerv tizimi, markaziy bank tijorat banklariga naqd pul zaxiralarini to‘ldirish va mijozlarga kredit berish uchun kredit beradigan foiz stavkasi. Markaziy bank asosiy stavkasi qanchalik yuqori bo‘lsa, tijorat banklari o‘zlari taqdim etgan kredit uchun foiz stavkasi shunchalik yuqori bo‘ladi yoki aksincha;

2) banklar veksellarni diskontlash stavkasi, asosiy stavkasi”. A.G.Kulikov[4] tomonidan tahrirlangan "Pul, kredit, banklar" darsligida. ta’kidlaydi: “Rossiya banki o‘z operatsiyalari bo‘yicha stavkalarni (qayta moliyalash stavkalarini) belgilash va o‘zgartirish orqali pul massasi hajmiga ta’sir qilishi mumkin.”

Qayta moliyalash stavkasining o‘zgarishi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan tijorat banklariga taqdim etiladigan qo‘shimcha kredit resurslari narxining o‘zgarishini anglatadi.

Shu munosabat bilan shuni yodda tutish kerakki, terminologik jihatdan Markaziy bank bank tizimini qayta moliyalashda foiz stavkasini boshqacha belgilanishi mumkin.

Hozirgi vaqtda bu stavka asosiy stavka deb ataladi. Shu bilan birga, AQSHda Federal rezerv tizimining asosiy stavkasi asosiy stavka deb ataladi. Maqolada Markaziy bankning asosiy stavkasining ma’no va mohiyatini aks ettirish, qanday va qaysi vaqtda atalganiga katta ahamiyat bermasdan, uning o‘z ta’rifini ishlab chiqish muhim hisoblanadi.

Mohiyat haqida gapirganda, biz, birinchi navbatda, muayyan hodisaning ma’nosini va uning o‘zi boshqa hodisalardan farqli ravishda nimani ifodalashini tushunamiz. Bunday tushunishda Markaziy bankning asosiy stavkasining mohiyati shundan iboratki, u bank tizimi uchun pul resursining qiymatidir.

Uning boshqa pul bozori foiz stavkalaridan farqi shundaki, bu stavka, bir tomondan, Markaziy bank pullarining sotiladigan bahosi bo‘lsa, ikkinchi tomondan, mamlakat pul bozorining asosiy ko‘rsatkichi bo‘lib, mamlakat iqtisodiyotining bir qator makroiqtisodiy ko‘rsatkichlariga bilvosita ta’sir ko‘rsatadi.

Shunday qilib, Asosiy stavkani qo‘llashning iqtisodiy amaliyotini hisobga olgan holda, bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy stavkani o‘zgartirish mamlakat iqtisodiyotini pul-kredit tizimini tartibga solishning samarali vositasidir, degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Asosiy stavkasini nazorat qilishning muhimligi haqidagi maqolaning muhimligini tasdiqlovchi bir qator milliy banklar rahbarlarining (xususan, 18 yil davomida AQSH Federal zaxira tizimi raisi bo‘lib ishlagan Alan Greenspan) e’lon qilingan dalillarni misol keltirishimiz mumkin.

[4] A.G.Kulikov. “Pul,kredit,banklar” darslik. Moskva.:“Knorus” 2009. 655 b.

Hozirgi vaqtda O‘zbekiston Respublikasida qabul qilingan iqtisodiy siyosatga muvofiq, ya’ni inflyatsiyani tartibga solish kontekstida, ba’zi tadqiqotchilar ta’kidlaganidek (xususan, Oliy Iqtisodiyot maktabidan O.S. Kuznetsova[5]), Markaziy bank asosiy stavkada bo‘lajak o‘zgarishlarni ko‘rsatish uchun oqilona va tushunarli mezonni tanladi — bu inflyatsiya risklaridir.

Yuqoridagilar nafaqat Markaziy bankning asosiy stavkasini o‘zgartirish bo‘yicha puxta o‘ylangan siyosatning muhimligini tasdiqlaydi, balki asosiy stavkaning qator makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga ta’sir qilish darajasini ham ko‘rsatadi.

O‘rganilgan materialga asoslanib, Markaziy bankning asosiy stavkasini aniqlashga yondashuvni ishlab chiqish zarurdir. Markaziy bankning asosiy stavkasi tijorat banklari uchun qarz resurslari qiymatining foizli ifodasidir, shoshilinch resurslarni moliyalashtirish narxining minimal darajasini aks ettiradi va mamlakat iqtisodiyotiga makroiqtisodiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ta’rifga bunday yondashuv asosiy stavkaning bir qator muhim xususiyatlarini va mohiyatini, uning mamlakat iqtisodiyotiga ta’sirini aks ettiradi. Ushbu ta’rifdan shuni tushunishimiz mumkinki, asosiy stavka doimo foizlarda ifodalanadi va tijorat banklari tomonidan jalb qilingan moliyaviy resurslar uchun to‘lov vositasi hisoblanadi.

Markaziy bank tijorat banklari uchun so‘nggi instansiya kreditori bo‘lganligi sababli, ta’rifda asosiy stavka moliyalashtirish bahosining eng kam darajasi sifatida belgilangan (talab qilingan hisobvaraqlardagi mablag‘lar uchun minimal moliyalashtirish bahosi tushuniladi, shuning uchun gap shoshilinch resurslar haqida ketmoqda).

Shuni ta’kidlash lozimki, asosiy stavka o‘zgarishining mamlakat iqtisodiyotiga makroiqtisodiy ta’sirini ham ifodalaydi.

Ushbu yondashuv Markaziy bankning asosiy stavkasining mohiyatini ham keng aks ettiradi. Bir tomondan, asosiy stavka tijorat banklari uchun qarz resurslarining narxi hisoblanadi. Boshqa tomondan, bu ko‘rsatkichning makroiqtisodiy mohiyatini aks ettiradi. Ko‘rinib turibdiki, zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida Markaziy bankning asosiy stavkasi uzoq vaqtdan beri ko‘pgina manbalar belgilaganidek, tijorat banklari uchun resurs bahosi bo‘lib qolmay, balki ko‘plab xo‘jalik yurituvchi subyektlar va investorlarning xatti-harakatlari uchun muhim ko‘rsatma bo‘lib kelgan.

Asosiy stavka darajasi iqtisodiyotdagi pul massasi hajmi, inflyatsiya darajasi, qarz oluvchilar uchun foiz stavkalari darajasi kabi ko‘rsatkichlarga ta’sir qiladi.

[5] Kuznetsova O., Ulyanova S. The Impact of a Central Bank’S Verbal Interventions on Stock Exchange Indices in a Resource Based Economy: The Evidence from Russia / NRU Higher School of Economics. Series WP BRP "Economics/EC". 2016. No. 155.

Shunday qilib, asosiy stavkani aniqlashga yondashuvda ushbu ta’sirni aks ettirish juda muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. B.A.Raizberg, L.Sh. Lazovskiy, Y.B.Starodubsevo ”Zamonaviy iqtisodiy lug‘at” “НИЦ ИНФРА-М”. 2024. 512 b.
2. A.G.Kulikov. “Pul,kredit,banklar” darslik. Moskva.:“Knorus” 2009. 655 b.
3. Kuznetsova O., Ulyanova S. The Impact of a Central Bank’S Verbal Interventions on Stock Exchange Indices in a Resource Based Economy: The Evidence from Russia / NRU Higher School of Economics. Series WP BRP "Economics/EC". 2016. No. 155.
4. S.N.Slavin. “Ключевая ставка как инструмент регулирования стоимости кредитных ресурсов в РФ” Sank Peterburg-2022. 141 b.
5. www.cb.uz
6. www.stat.uz

QISHLOQ XO‘JALIGI MAXSULOTLARINI ETISHTIRISHDA XORIJIY TAJRIBALAR VA ULARDAN FOYDALANISH YO‘LLARINING STATISTIK TAHLILI

Abdurayimov Kamollidin Xurram o‘g‘li
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti
“Iqtisod” kafedrasi o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753228

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada qishloq xo‘jaligi tarmog‘ida xorijiy mamlakatlar tajribalarini o‘rganish va uni mamlakatimiz qishloq xo‘jaligi tarmog‘ida olib borilayotgan islohatlar bilan solishtirish, xorijiy mamlakatlar tajribalaridan bizning mintalitetimizga xos bo‘lgan jihatlarini o‘zlashtirib olishga e’tibor qaratilgan. Ayniqsa dunyo qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportida etakchi o‘rinlarni egallab kelayotgan Xitoy, Niderlandiya, Rossiya kabi mamlakatlar tajribalarini o‘rganish qishloq xo‘jaligida olib borilayotgan islohatlarni yanada mukammalroq va maqsadliroq bo‘lishiga xizmat qilishiga ahamiyat berilgan.

KALIT SO‘ZLAR

qishloq xo‘jaligi, dehqonchilik, chorvachilik, yer islohoti, Xitoy, Niderlandiya, Rossiya, Qozog‘iston, Ukraina mamlakatlari qishloq xo‘jaligi islohoti, import, eksport, model, integratsiya, agrar sektor.

АННОТАЦИЯ

В данной статье основное внимание уделяется изучению опыта зарубежных стран в аграрном секторе и сравнению его с реформами, проводимыми в аграрном секторе нашей страны, а также заимствованию аспектов, характерных для нашего менталитета, из опыта зарубежных стран. В частности, большое значение придается изучению опыта таких стран, как Китай, Нидерланды, Россия, являющихся ведущими экспортерами сельскохозяйственной продукции в мире, с целью сделать проводимые в сельском

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

сельское хозяйство, фермерство, животноводство, земельная реформа, аграрная реформа в Китае, Нидерландах, России, Казахстане, Украине, импорт, экспорт, модель, интеграция, аграрный сектор.

хозяйстве реформы более совершенными и целенаправленными.

ABSTRACT

This article focuses on studying the experience of foreign countries in the agricultural sector and comparing it with the reforms carried out in the agricultural sector of our country, as well as borrowing aspects characteristic of our mentality from the experience of foreign countries. In particular, great importance is attached to studying the experience of such countries as China, the Netherlands, Russia, which are the leading exporters of agricultural products in the world, in order to make the reforms carried out in agriculture more perfect and targeted.

KEYWORDS

agriculture, farming, livestock farming, land reform, agrarian reform in China, the Netherlands, Russia, Kazakhstan, Ukraine, import, export, model, integration, agricultural sector.

KIRISH

Qishloq xo‘jaligini barqaror rivojlantirish va oziq – ovqat xavfsizligini ta'minlashning ustuvor yo‘nalishlari, raqamli texnologiyalarga asoslangan “Qishloq xo‘jaligi-4,0” va “Aqlli qishloq xo‘jaligi” konsepsiyalarini rivojlantirishda qishloq xo‘jaligi barqaror rivojlanib dunyo iqtisodiyotida (va ayniqsa qishloq xo‘jaligida) o‘zining mustahkam o‘rni va ahamiyatiga ega bo‘lgan xorijiy mamlakatlar tajribalarini o‘rganish va ularni o‘zimizda tadqiq etish, avtomatlashtirilgan raqamli texnologiyalarni qo‘llashga asoslangan qishloq xo‘jaligi majmui boshqaruvida raqamlashtirilgan texnologiyalar”, “aniq dehqonchilik”, “aqlli bog‘”, “aqlli issiqxona” va “aqlli chorva fermasi” kabi innovatsion usullarni joriy etishni o‘rganish, qishloq xo‘jaligida raqamli agrotexnologiyalarni joriy etilishi borasidagi mavjud muammolar, ularga ta'sir ko‘rsatuvchi omillarni aniqlash masalalariga to‘xtalib o‘tilgan.

Shuningdek,dunyoda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari etishtirishda etakchi bo‘lib hisoblanadigan Xitoy Xalq Respublikasining 1978-yilgi qishloq xo'jaligidagi islohotlarning Xitoy taraqqiyotida tub burilish yasagan muhim tarixiy davr hisoblanishi, rahbariyatning “ochilish va tuzilmalar” siyosati e'lon qilinishi kabi jihatlariga, Niderlandiyaning qishloq xo‘jaligida amalga oshirilgan islohotlari, qonunchilik asoslari va natijalariga hamda MDH respublikalaridan Rossiya, Ukrayina va Qozog’stonning qishloq xo‘jaligida amalga oshirgan islohotlariga, qonunchilik asoslari va natijalariga ham to‘xtalib o‘tishga harakat qilingan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Xitoy Xalq Respublikasining qishloq xo‘jaligi maxsulotlarini ishlab chiqarish jarayonlari tajribasiga asosan iqtisodyotining o‘sishi aynan qishloq xo‘jaligidan boshlangan. Xitoyning bu boradagi tajribasidan biz ham rivojlanish uchun andoza olsak bo‘ladi.

Xitoy Xalq Respublikasida (1949 yilda hokimiyatga kelgan Mao Tszedun tomonidan birlashtirildi) yerlar boy zamindorlardan tortib olinib, 300 million dehqonga bo‘lib berildi, sanoatlashish darajasi biroz o‘sdi, xalqning turmush tarzida ijobiy tomonga siljish bo‘ldi. Biroq, 1952 yildan boshlab xalqning ustidan birin-ketin o‘tkazilgan kommunistik iqtisodiy tajribalar iqtisodiy inqirozga va oxir-oqibat ommaviy ocharchilikka olib keldi. Xususiy mulkchilikka qarshi kurashish jarayonida oilalardan hatto kichkina tomorqalar va oddiy hunarmandchilik dastgohlari tortib olindi, xususiy tartibda oziq-ovqat maxsulotlari ishlab-chiqarish man etildi[1].

Xitoy iqtisodiyoti 1978 yilda boshlangan islohotlardan beri sezilarli o‘sishni boshdan kechirdi(FDI), va bir qator keyingi siyosiy tashabbuslar bilan oldinga surildi. Ya'ni mamlakatda (1979 yilda) «Islohot va ochiqlik siyosati» e'lon qilindi[2].

Ushbu islohatning asosiy mazmuni uy xo‘jaligi (jamoa shaklida faoliyat yuritayotgan) yerlarni yakka tartibdagi uy xo‘jaliklariga qayta taqsimlash hisoblanadi va natijada islohot fermerlar sonining oshishiga olib keldi hamda qishloq xo‘jaligi mahsuldorligini taxminan 50 foizga oshirdi.

Niderlandiya qishloq xo‘jaligi maxsulotlarini eksport qilish bo‘yicha dunyoda ikkinchi o‘rinda turadi. Uning eksport hajmi bo‘yicha gullar, sabzavotlar va mevalar dunyoda birinchi o‘rinda turadi; Sut maxsulotlari eksporti faqat Germaniya va Yangi Zelandiyadan keyin ikkinchi, dunyoda uchinchi o‘rinda turadi; Hayvon va o‘simlik moyining eksport reytingi Xitoy va Hindistondan keyin ikkinchi o‘rinda, shuningdek dunyoda uchinchi o‘rinda turadi; Go‘sht eksporti dunyoda AQSh, Braziliya va Germaniyadan keyin to‘rtinchi o‘rinda turadi. 2020-yildan beri Niderlandiyadan qishloq xo‘jaligi maxsulotlari eksporti qiymati doimiy ravishda 100 milliard dollardan oshib, jahonda ikkinchi o‘rinni saqlab qoldi[3].

Qozog'iston Respublikasi mustaqillikni qo'lga kiritganidan so'ng iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida, jumladan qishloq xo'jaligida tub o'zgarishlar jarayoni boshlandi. Mamlakatda oziq-ovqat mahsulotlarini strategik tarmoq orqali yetkazib berish, ta'minlash, eksportni sanoat mahsuloti hamda hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda qishloq xo'jaligining ahamiyatini oshirib borish asosiy vazifalardan biri edi[5].

Ukraina - Yevropadagi eng yirik qishloq xo'jaligiga ega mamlakatlardan biri bo'lib, "Yevropaning non savati" sifatida tanilgan. Mustaqillik (1991) yillaridan

so'ng Ukraina qishloq xo'jaligi iqtisodiy tub o'zgarishlarga duch keldi. Davlat mulkchiligidan xususiy sektor tomon keng ko'lamli islohotlar olib borildi[6].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotni amalga oshirishda tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, statistik guruhlash, ekspert baholash, ilmiy abstraksiyalash va mantiqiy fikrlash, mulohaza yuritish, kuzatish, solishtirish, tanlash, umumlashtirish, dinamik o'zgarishni aniqlash, makroiqtisodiy ma'lumotlarni taxlil qilish, induktsiya va deduktsiya, klassifikasiyalash, algoritmlashtirish, dasturlash, qiyosiy taqqoslash va ekspert baholash usullaridan keng foydalanilgan.

TAHLIL VA NATIJALAR

Bizdagi kabi Xitoyda ham qishloq xo'jaligi tizimda barcha ishlab chiqarish davlat yoki jamoa mulk hisoblangan. Ishlab chiqarish va fermerlarning individual tashabbuslari deyarliyoq edi. 1960–70-yillarda ishlab chiqarish hajmi yetarlicha o'sish sur'atini ko'rsatmadi, oziq-ovqat tanqisligi va qishloq aholisi kambag'alligi keskin oshib ketdi.

1978 yilning dekabr oyida Xitoyning Anxuey viloyatidagi Syaogang nomli qishloqda (21ta oila) qishloq faollari tajriba o'tkazishadi: yani jamoa bo'lib ishlatilayotgan umumiy yerlarni o'sha 21 oilaga bo'lib berishga qaror qilishadi. Kichkina qishloqda o'tkazilgan mazkur islohot yaxshi natija beradi.

1978 yilgi ushbu islohatning qishloq xo'jaligidagi eng muhim elementi - "uy xo'jalik ishlab chiqarish" tizimi edi. Bu tizimga ko'ra, yerlar hali ham davlat mulki bo'lib qolganiga qaramay, ular uzoq muddatli ijaraga (avval u boshida 1yildan 3 yil,keyinchalik 30 yillik) fermerlarga topshirildi. Endi har bir uy xo'jaliklari o'z joyi uchun mas'ul bo'lib, hosilni yig'ib olish, mustaqil qaror qabul qilish huquqiga ega bo'ldi. Natijada fermerlar o'z ishining samaradorligini oshirdi, bu esa hosildorlik darajasini ko'paytirdi. 1978–1984-yillar oralig'ida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish 30% dan ortiqroq o'sdi.Fermerlar daromadi ikki baravarga ortdi, kambag'allik darajasi keskin pasaydi. Oziq-ovqat ta'minoti muammosi qisqa vaqt ichida bartaraf etildi va Xitoy qishloq xo'jaligining innovatsion asoslarda qurilishga poydevor bo'lib xizmat qildi.1981 yilga kelib, 98 foiz ekin yerlari dehqon oilalari tasarrufida edi. Xitoy Konstitutsiyasida fuqarolarning xususiy mulkchilik huquqlari biriktirildi, bu ham qishloqlarda xususiy tashabbusni qo'llab-quvvatlovchi omil bo'ldi[1].

Xitoyda 1978-yilgi iqtisodiy jarayonlardan so'ng iqtisodiy erkin va ishlab chiqarish jarayonlari asosida qishloq xo'jaligini rivojlantirish bo'yicha bir nechta modellarning natijalari kuzatildi. Ushbu modellar va mexanizmlar mamlakatda oziq-ovqat mahsulotlarini ta'minlash, fermerlar daromadini, innovatsiyalarni joriy qilish va qishloq infratuzilmasini modernizatsiya qilishda muhim omil bo'ldi[2]:

1. “Ikkita bozor – ikki narx” modeli - bu model Xitoyda o'tish davrida keng qo'llanilgan bo'lib, unda davlat va bozor tizimi parallel faoliyat yuritadi. Yani davlat qishloq xo'jaligi mahsulotlarini strategik ahamiyatga ega boʻlgan mahsulotlar masalan (g'alla, paxta) oʻzi belgilagan narxlarida xarid qildi va shu bilan birga, fermerlar o'z mahsulotlarini yetishtirish, erkin bozorda sotish huquqiga ega bo'ldi. Bu davlatning oziq-ovqat mahsulotlarini kafolatlab, bir boshqaruvning o'zida bozorni nazoratda saqlashga ham xizmat qildi;

2. Uy xo'jaligiga asoslangan ishlab chiqarish modeli - fermerlar mustaqil ishlab chiqarish, boshqaruv va qarorlar qabul qilish xuquqiga ega bo'ldi. Yani maxsuldorlik oshirildi, fermerlar orasida innovatsiyalarga yordamni koʻpaytirdi va kichik fermer xo'jaliklarining rivojlanishiga zamin yaratildi;

3. Fermer kooperatsiyasi va klaster modeli - 2000-yillardan Xitoy hukumati kichik fermerlarni birlashtirish tizimini yoʻlga qoʻydi, fermerlar kooperativlarini tashkil qildi, Agro-klasterlar (qishloq xo'jaligi mahsulotlarini etishtirish, qayta ishlash, saqlash va eksport qilishni birlashtirgan tizimlar)ni rivojlantirdi. Bu model resurslardan samarali ishlab chiqarish, texnologiyani joriy qilish va eksportning ortishiga xizmat qildi;

4. Qishloq sanoatlashtirish modeli - Xitoyda “sanoat + qishloq xoʻjaligi” integratsiyasi asosida, fermerlar, qayta ishlovchi kuch va logistika kompaniyalari o'zaro hamkorlikda ishlay boshladi. “Ferma-zavod-brend” zanjiri orqali mahsulot hajmi ortdi. Qishloq xo'jaligi innovatsion biznesga aylandi;

5. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish - so'nggi vaqtda Xitoy qishloq xoʻjaligi yo'nalishida innovatsion loyihalarni qo'llamoqda, aqlli qishloq xo'jaligi (Smart Agriculture) – dronlar, IoT jihozi, sun'iy intellekt orqali yer nazorati va hosil monitoringgi olib borilmoqda.Biotexnologiyalar – genetik modifikatsiya orqali yuqori hosilli navlarni olish. Raqamli agroxizmatlar – mobil ilovalar orqali kredit, sug'urta va texnik maslahat xizmatlari yoʻlga qoʻyilgan.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni yaxshilash uchun keng asos yaratish uchun Xitoy hukumati bir qator normativ-huquqiy bazani shakllantirgan. Ushbu normativ-huquqiy bazaning asosiy maqsadi yer resurslaridan foydalanish, fermerlarning huquqlarini himoya qilish, innovatsiyalarni rag'batlantirish va inklyuziv boshqaruv modelini qo'llab-quvvatlashdan iboratdir:

1. Yerga egalik va yurgizish qonunchiligi - Xitoyda yer davlat mulki. Qishloq xo'jaligi yerlari uzoq muddatli ijara asosida fermerlar ixtiyoriga topshirildi. 2002-yilgi "Yer egaligini tartibga solish qonuni"ga tuzatmalar kiritildi: Fermerlarga yerni 30 yillik ijaraga olish huquqi berildi.Yerga egalik orqali yerni ijaraga berish va ijaraga olish mumkin boldi. "Fermerlarning yerga bo'lgan huquqlarini himoya qilish

to'g'risida qonun" (2007). Yer ijarasi, meros qilib qoldirish va sug'urtalash huquqlari kafolatlandi.Yerni shaxsiy musodara qilish joylarining oldi olindi;

2. Qishloq xo'jaligini tartibga soluvchi qonunlar - Xitoy hukumati agrar sohani rivojlantirishda davlat aralashuvini tartibga solvchi muhim qonunlarni tuzdi, yani "Qishloq xo'jaligi to'g'risida qonun" (2004), Qishloq xo'jaligini modernizatsiyalash davlat strategiyasi sifatida belgilandi, Subsidiyalar, texnik yordam va ilmiy manbalar uchun davlat mablag'lari ajratilishi ishlab chiqildi."Qishloq infratuzilmasini rivojlantirish to'g'risida qonun" (2010), Yo'l, sug'orish tizimlari, elektr ta'minoti kabinetlarini yaxshilashga, infratuzilmalarni yaratishga imkon berdi. Hukumat har bir viloyat bo'yicha alohida investitsiya rejalarini ishlab chiqardi.

3. Fermer xo'jaliklari va kooperatsiyalarni qo'llab-quvvatlash - "Fermerlar kooperativlari to'g'risida qonun" (2007). Kichik ishlab chiqarish birlashib, texnika, malaka oshirish va marketing bo'yicha hamkorlik qilish uchun huquqiy baza yaratildi. "Agrobiznesni rag'batlantirish huquqi to'g'risida qonun" (2015). Qishloq xo'jaligida startaplar, innovatsion texnologiyalar va elektron tijorat platformalarini rivojlantirish uchun soliq imtiyozlari va grantlar belgilandi.

4. Qishloqni rivojlantirish bo'yicha umumiy strategik hujjatlar - "Yangi qurish" dasturi (2006-yildan): infratuzilmani yaxshilash, ta'lim va sog'likni saqlash."Yagona rivojlanish" strategiyasi (2018-yildan): shahar va qishloq o'rtasidagi farqni aniqlash, xavfsizlikni ta'minlash kabi chora tadbirlari amalga oshirilmoqda. Xitoy qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan slohatlar ishlab chiqarishning sifatini oshirdi.

Xitoy Xalq Respublikasida1978-yildan iqtisodiy qishloq xo'jaligi, mamlakatning umumiy iqtisodiy rivojlanishida muhim o'rin tutdi. Oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi yildan-yilga ortdi.

2020-yilga kelib Xitoy aholisi oziq-ovqat bilan 95% darajada ichki ishlab chiqarish orqali ta'minlandi. Agrar sektorda ichki talabni to'g'ridan-to'g'ri qoplaydigan va eksportga ega bo'lgan tizim shakllandi.

Islohotlar asosida erkinlik va bozor darajasi, davlat ajratilgan subsidiyalar sabab 1978-yildan 2020-yilgacha Xitoyda 800 milliondan ortiq inson qashshoqlikdan chiqarildi.

Fermer xo'jaliklari uchun erkin bozor, texnik ko'mak va infratuzilma takomillashuvi tufayli daromadlar o'sdi. Uy xo'jaliklari daromadi 40 yilda 20 martadan ortiq oshgan. Fermerlar orasida huquqiy sovotxonlik va tadbirkorlik ruhiyati shakllandi.

3000 dan ortiq “aqlli ferma” tashkil etildi. IoT, GPS texnologiyalari qishloq xo'jaligida samaradorlikni oshirdi. Innovatsion vosita– suv sarfini 20% 30% gacha kamaytirdi, pestitsidlar iste'molini 50% gacha birlashtirishga erishildi. Qishloq

xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, ekologik toza texnologiyani yo‘lga qo‘yish orqali atrof-muhitga salbiy ta’sir kamaytirildi. Organik dehqonchilik va ekologik fermerlikni qo'llab-quvvatlovchi dasturlarni ishga tushirildi. “Yangi qishloqni qurish” strategiyasi orqali ichki nazorat va qoloq viloyatlar rivojiga alohida e'tibor qaratildi. Infratuzilma, ta'lim, sog'liqni sqlash, oziq-ovqat mahsulotlarini saqlash qishloqlarda kengaydi[2].

Niderlandiya o‘zining kichik hududi, zich aholi soni va cheklangan tabiiy resurslariga qaramasdan, hozirgi kunga kelib jahondagi eng yirik qishloq xo‘jaligi mahsulotlari eksportchilaridan biri hisoblanadi. Bu muvaffaqiyatga erishish, avvalo, strategik asoslangan qishloq xo‘jaligi siyosati, chuqur islohotlar, ilmiy-texnik innovatsiyalar va barqaror rivojlanishga asoslangan yondashuvlar orqali amalga oshirilgan.

Qishloq xo‘jaligini intensivlashtirish: hosildorlikni oshirish uchun yuqori sifatli urug‘lar, mineral o‘g‘itlar va pestitsidlar keng qo‘llanildi.

Kooperatsiyalar tashkiloti: fermerlar kooperativlarga birlashdi (masalan, FrieslandCampina) – ishlab chiqarish, qayta ishlash va sotish bir tizimda boshqarildi.

Ilm-fan va innovatsiyalar: Wageningen universiteti va boshqa ilmiy markazlar fermerlarga ilmiy ko‘mak ko‘rsatdi.

Innovatsion klasterlar: fermerlar, ilmiy markazlar va kompaniyalar birgalikda ishlashdi.

Barqaror rivojlanishga o‘tish (1990-yildan boshlab)kimyoviy moddalardan foydalangan holda ishlab chiqarishni cheklash boshlandi vaorganik dehqonchilik va ekologik toza texnologiyalar rivojlantirildi[7].

Niderlandiyada qishloq xo‘jaligidagi islohotlar bosqichlari asosan 1950-yillarda, Ikkinchi jahon urushidan keyingi tiklanish davrida boshlangan. Urushdan jiddiy zarar ko‘rgan mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash uchun AQSHning Marshall rejasi doirasida ajratilgan moliyaviy yordamdan samarali foydalandi. Natijada, mexanizatsiya, yerlarni melioratsiya qilish va yuqori hosildor navlarni tatbiq etish bo‘yicha keng ko‘lamli chora-tadbirlar ko‘rildi.1960–1980 yillarda esa intensiv ishlab chiqarish modeli asosida hosildorlikni oshirishga katta e’tibor qaratildi. Kimyoviy o‘g‘itlar, pestitsidlar va zamonaviy texnik vositalar joriy qilindi. Fermerlar birlashmalari (kooperativlar) orqali ishlab chiqarish, qayta ishlash va realizatsiya qilish jarayonlari o‘zaro integratsiyalashdi.1990-yillardan boshlab esa ekologik barqarorlik masalalari dolzarb ahamiyat kasb eta boshladi. Niderlandiya hukumati ishlab chiqarishning ekologik oqibatlariga e’tibor qaratib, organik dehqonchilik, chiqindisiz texnologiyalar, suv va tuproq resurslarini muhofaza qilish bo‘yicha siyosat olib bordi.

Qishloq xo‘jaligini tartibga soluvchi qonunlar Niderlandiyada uzoq yillar davomida takomillashib bordi. 1954-yilda qabul qilingan “Landbouwschap” qonuni qishloq xo‘jaligini boshqarish va modernizatsiyalashning huquqiy asosini yaratdi. 1962-yildan boshlab, Niderlandiya Yevropa Ittifoqining Umumiy Qishloq Xo‘jaligi Siyosati (CAP) doirasidagi dasturlarda faol ishtirok eta boshladi. Ushbu siyosat orqali subsidiyalar, narx barqarorligi va ekologik qoidalarga mos ishlab chiqarish rag‘batlantirildi.

1991-yilda esa “Nitrat direktivasi” (Nitrate Directive) qabul qilinib, nitrat ifloslanishini kamaytirish va suv havzalarini himoya qilish bo‘yicha qat’iy ekologik me’yorlar belgilandi. Keyingi yillarda “Green Deal” dasturlari orqali ekologik toza texnologiyalar, raqamli qishloq xo‘jaligi va energiyani tejaydigan tizimlar joriy etildi.

Niderlandiyada amalga oshirilgan qishloq xo‘jaligi islohotlari qisqa vaqt ichida yuqori samaradorlikka olib keldi. Mamlakatda zamonaviy issiqxonalar, avtomatlashtirilgan fermalar, raqamli kuzatuv tizimlari va vertikal dehqonchilik usullari keng tarqaldi. Ilm-fan va amaliyot integratsiyasida yetakchi bo‘lgan Wageningen universiteti butun Yevropada innovatsion agrotexnologiyalar markaziga aylandi.

Hozirda Niderlandiya dunyodagi ikkinchi yirik qishloq xo‘jaligi eksportchisi hisoblanadi (AQSHdan keyin), yillik eksport hajmi 100 milliard yevrodan oshadi. Shu bilan birga, ekologik barqarorlik, chiqindilarni kamaytirish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish masalalariga katta e’tibor qaratilmoqda.

Raqamli dehqonchilik, vertikal ferma va akvaponika texnologiyalari joriy etildi. Aqlli sug‘orish tizimlari va dronlar yordamida kuzatuv texnologiyalari qo‘llanilmoqda. Organik dehqonchilik maydonlari ko‘paydi. Nitrat va pestitsid ifloslanishini kamaytirishga doir qat’iy chora-tadbirlar ko‘rildi. Fermerlarning davlat bilan barqaror hamkorligi mustahkamlandi. Atrof-muhit va qishloq xo‘jaligi siyosatlari o‘zaro bog‘liq holda olib borilmoqda.

Niderlandiya va Xitoyning qishloq xo‘jaligida erishgan natijalari turli islohot modellari orqali amalga oshgan bo‘lsa-da, ularning umumiy jihati – davlat siyosatining qat’iyligi, ilm-fan va texnologiyaga tayangan yondashuvdir. Niderlandiya ekologik barqarorlik va texnologik yetakchilik orqali yuqori darajadagi eksportchi davlatga aylangan bo‘lsa, Xitoy esa ichki oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash va bozorga integratsiyalash orqali ijtimoiy barqarorlikka erishgan. Ikkala tajriba ham boshqa rivojlanayotgan mamlakatlar uchun o‘rnak bo‘la oladi.

Rossiyaning qishloq xo‘jaligida amalga oshirilgan islohotlari, quyidagi bosqichlardan iborat.

Ya’ni tarixiy kontekst va boshlang'ich Islohotlar (1990-1999): Sovet tizimining yemirilishi, 1991-yilga kelib kolxozlarda 95% yer davlat mulki, 85% texnika 10 yildan ortiq ishlagan, eskirgan, mehnat unumdorligi AQShdan 5 baravar past bo‘lgan;

1990-yillarda "Yer islohoti"(1990) qonuniga asosan kolxozchilarga yer uchastkalarini berish (12 mln kishiga yer taqsimlandi), Prezident farmoni №323 (1991) xususiy fermer xo'jaliklarini joriy etish (280 000 yangi fermer ro'yxatdan o'tdi), "Yer mulkchiligi" (1993) yer sotib olish huquqini kafolatlash(amalda faqat 4% yer sotilgan).

Tizimli Transformatsiya (2000-2012): Putin Davridagi Asosiy Islohotlar. Moliyaviy mexanizmlar - kreditlash: 2006-yil Rossiya Qishloq Xo'jaligi Banki (Rosselkhozbank) tashkil etildi. 2008-yilga kelib yillik kredit hajmi 120 mlrd rublga yetdi. Subsidiyalar: Yoqilg'i uchun 30% kompensatsiya. Donchilik uchun 1500 rubl/ga subsidiyalar ajratildi[8].

1-jadval

Viloyatlar bo'yicha natijalar

Viloyat	Yer maydoni (mln. ga)	Don ishlab chiqarish (mln t)	Modernizatsiya darajasi (%)
Krasnodar	4.8	12.5	72
Stavropol	3.2	8.1	65
Rostov	3.5	9.3	68
Altoy	2.1	4.2	45

Zamonaviy Davr (2014-2024) importni almashtirish dasturi tafsilotlarida mahsulotlar bo'yicha natijalar: go'sht: 2013-yilda 45% import → 2023-yilda 12%, sut mahsulotlari: 34% → 9%, sabzavot: 52% → 21%.

2-jadval

2024-yil holatiga statistik ko'rinish

Ko'rsatkich	2014	2024	O'zgarish
Yalpi mahsulot	$69 mlrd	$152 mlrd	+120%
Eksport hajmi	$21 mlrd	$45 mlrd	+114%
Xususiy fermerlar	320 000	480 000	+50%
O'rtacha hosildorlik (ts/ga)	18.5	26.3	+42%

Tizimli muammolar va yechimlar. Asosiy muammolar: infratuzilma; 60% qishloq yo'llari qattiq qoplamasiz va omborxonalarning 45% eskirgan. Iqlim; har yili 2-3 mln gektar yer qurg'oqchilikka uchraydi va janubiy viloyatlarda suv tanqisligi

40%ga yetgan. Kadrlar; qishloq aholisining 65% 45 yoshdan katta va har yili 15 000 mutaxassis shaharlarga ko'chib ketadi.

Davlatning Strategik yechimlari: 2025-yilgacha mo'ljallar; 250000 yangi ish o'rni yaratish va 1400 km yangi sug'orish sistemalari hamda 45 ta yangi agro-sanoat parki tashkil qilish.

Dissertatsiya uchun tadqiqot yo'nalishlari: Taklif etilgan mavzular; Reglamentlarning samaradorligi, 2002-yil yer kodeksining uzoq muddatli oqibatlari va 2014-yil sanksiyalarining ijobiy ta'siri paradoksi.

3-jadval

Xalqaro taqqoslash[7]

Mamlakat	**Yer islohoti yili**	**Xususiy fermerlar ulushi**	**Eksport hajmi**
Rossiya	2002	89%	$45 mlrd
Ukraina	2001	78%	$28 mlrd
Qozog'iston	2003	65%	$9 mlrd

Innovatsion yondashuvlar: Raqamli fermerlikning iqtisodiy samaradorligi va biotexnologiyalarning qishloq xo'jaligiga tatbiqi.

Metodologik yondashuvlar: Kvantitativ tahlil; Panel ma'lumotlar tahlili (2000-2024) va Granger sababiylik testi.

Kvalitativ tahlil; 50 ta fermer bilan chuqur intervyular va ekspert baholash usuli (Delphi metodi).

Qozog’iston respublikasi mustaqillikdan keyin agrar sektorda bosqichma-bosqich islohatlarni amalga oshirishga alohida e'tibor qaratdi va uning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat bo'ldi:

1. Yer tuzilishini amalga oshirish;

Yer islohoti Qozog'istonning agrar tuzilmasida markaziy o'rinni egallaydi. Yerga egalik, ko'chirish va mulk shaklini belgilovchi qonunlar orqali yangi tizim shakllantirildi.

1991–1995 yillar: Yer munosabatlari qayta ko'rib chiqildi, davlat yerlari xususiylashtirish uchun ochildi.

1995 yilda Qozog'iston Respublikasi Konstitutsiyasida yer davlat mulki deb belgilandi, ammo xususiy mulk sifatida egalik qilish huquqi ham tan olindi.

2003 da qabul qilingan Yer kodeksiga ko'ra, shaxsiy va yuridik shaxslar yerga egalik qilish mumkin bo'ldi.

2. Xususiylashtirish va fermer xo'jaliklarini rivojlantirish;

Sovet davridagi kolxoz va sovxozlar tugatilib, ular o‘rnida kichik va o'rta fermer xo'jaliklari tashkil etildi.

1998 yilda “Fermer xo'jaliklari to'g'risida”gi qonun qabul qilinib, fermerlar faoliyatining huquqiy asoslari mustahkamlandi.

Fermerlarga texnika, urug'lik, kredit va konsalting xizmatlari ko'rsatish tizimini yaratildi.

3. Davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash va investitsiyalar;

Qozog'iston hukumati qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishga texnika, ishlab chiqarish, urug'lik, o'g'it uchun davlat tomonidan ajratilgan mablag'lar orqali (subsidiyalar) va “KazAgro” xoldingdan imtiyozli kreditlar ajjratish tufayli faol yordam berdi:

4-jadval

Qozog‘iston qishloq xo‘jaligida qonunchilik asoslari va davlat dasturlari[9]

Qonun yoki hujjat nomi	Qabul qilingan yili	Mazmuni
Qozog‘iston Respublikasi Konstitutsiyasi	1995	Yer va mulk munosabatlari, davlat va xususiy mulk shakllarini belgilaydi.
Yer kodeksi	2003	Yerga egalik qilish, foydalanish va ijaraga berish tartibini tartibga soladi.
“Fermer xo‘jaliklari to‘g‘risida”gi qonun	1998	Fermerlar faoliyati, huquqlari va ularning yuritilish shakllari belgilangan.
“Agrosanoat majmuasini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash to‘g‘risida”gi qonun	2015	Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqaruvchilariga davlat yordam mexanizmlarini belgilaydi.
“Agrobiznes – 2020” davlat dasturi	2013–2020	Agrosektorni modernizatsiya qilish, subsidiyalar, kreditlash va infratuzilma.
“Auyl – El Besigi” dasturi	2019 – hozirgacha	Qishloq joylarni rivojlantirish, ijtimoiy infratuzilma va aholi sharoitlarini yaxshilash.

Qozog‘iston hukumati tomonidan amalga oshirilgan Agrobiznes – 2020” va Auyl – El Besigi” dasturlari orqali qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishga samarali va texnik ko‘mak ko‘rsatildi. Subsidiyalar, grantlar va soliqlarni taqdim etish orqali kichik va o'rta fermerlar faoliyati rag'batlantirildi. Qishloq infratuzilmasini rivojlantirish – omborlar, sovitkichlar, transport tizimlari – eksportini ishlab chiqarishda muhim rol o‘ynadi.

Ekologik dehqonchilik, suvni tejovchi texnologiya (tomchilatib sug'orish, lazer yordamida yer tekislagichlar) joriy etildi.

Qozog'iston tomonidan amalga oshirilgan qishloq xo'jaligi islohoti quyidagi natijalarni berdi: Iqtisodiy yordam: yalpi qishloq xo'jaligi mahsuloti hajmi oshdi, eksporti mustahkamlandi; Ijtimoiy yordam: qishloq aholisi bandligi ortdi, yangi ish o'rinlari yaratildi; Huquqiy qo'llab -quvvatlash: mulkchilik tartibga solindi, fermer xo'jaliklari huquqlari kafolatlandi; Ekologik yordam: zararsizlanishga samarali agrotexnologiyalar joriy etildi.

Xulosa qilib aytganda, Qozog'istonning qishloq xo'jaligi sohasidagi islohotlari bozor munosabatlarini chuqurlashtirish, qishloq infratuzilmasini modernizatsiyalash va ularni qo'llab-quvvatlash orqali agrar tarmoqda rivojlanish taraqqiyotiga yordam berdi.

Ukrainaning qishloq xo‘jaligida amalga oshirgan islohotlari qonunchilik asosida amalga oshirilib, fermerlik harakati, agrobiznes hamda erkin bozorlarda iqtisodiy qishloq xo'jaligi tizimi shakllana boshladi.

Islohotlarning bosqichlarini quyidagi davrlarga bo‘lish mumkin:

Mustaqillikdan keyingi bosqichda(1991–2000yy) kollektiv xo'jaliklar (sovxoz va kolxozlar) tugatilib, shaxsiy dehqon xo'jaliklari, fermer xo'jaliklari, korporatsiyalar va aksiyadorlik jamiyatlari shakllantirildi.

1992 yilda agrar savdo boshlanib, yerlar aholiga “ulushi” (pai) tarzida bo'lib berildi, biroq bu yerlar bilan erkin savdo qilish huquqi to‘liq berilmagan edi.

Keuingi rivojlanish bosqichida(2001–2013yy) yerga egalik qilish va olib borish qonunchiligi takomillashtirildi. Fermerlar va agrobiznes korxonalariga davlat kreditlari, subsidiyalar, soliq imtiyozlari kabi rag'bat mexanizmlari joriy etildi. Ukraina qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksport bozoriga chiqdi, don, kungaboqar moyi va makkajo'xori eksporti jadal o'sdi.

5-jadval

Asosiy qonunchilik asoslari

Qonun yoki hujjat nomi	Qabul qilingan yili	Mazmuni
Ukraina Konstitutsiyasi	1996 yil	Yer xalq mulki deb e'lon qilingan, xususiy egalik huquqi tan olingan.
Yer kodeksi	2001 yil	Yer bo'yicha egalik, yuklash, ijaraga berish va meros qilish tartibi.
“Fermer xo'jaligi to'g'risida”gi qonun	2003 yil	Fermer xo'jaliklarini tashkil etish va boshqarish.
“Yer muomalasi to'g'risida”gi qonun	2020	Yer sotish va sotib olishida yangi normalarni joriy qiladi.

“Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash to'g'risida”gi	2017 yil	Agrosektornni rag'batlantirishga yordam, subsidiyalar, grantlar va texnik yordamlar.
“Organik ishlab chiqarish to'g'risida”gi	2018	Organik dehqonchilik, ekologik standartlari va nazorat mexanizmi.

Yevropaga integratsiya va zamonaviy taraqqiyotda (2014–hozirgacha), Ukraina Yevropa Ittifoqi bilan o'z agrar qonunchiligini Yevropa standartlariga moslashtirishga kirishdi. 2020 yilda yer bozori islohoti qabul qilindi, bu esa 2021 yil 1 iyuldan o'z vaqtida sotib olish va sotish imkonini berdi - bu Ukraina tarixida birinchi bor yerga egalik huquqining erkin muomalaga kiritilishi edi.

Ukrayina qishloq xo‘jaligidagini rivojlantirishdagi asosiy dasturlar va tashabbuslar: “Fermerni qo'llab-quvvatlash dasturi” – kichik va o'rta fermerlar uchun imtiyozli kreditlar va subsidiyalar ajratildi. “AgroIT” va “raqamli dehqonchilik” vositalari – dronlar, yer monitoringi, sun'iy intellekt asosidagi resurslarni ta'minlash. Yevropa Ittifoqi moliyaviy ta'minlangan qishloq resurslari – infrastrukturani tiklash, eksport standartlarini tuzatish.

Ukraina keyingi yillarda eng yirik don eksportchilari qatoriga kiradi (ayniqsa, bug'doy va makkajo'xoridan). Fermerlar soni ortib, 2023 yil holatiga ko'ra 40 mingdan ortiq rasmiy fermer xo'jaligi faoliyat yuritmoqda. Organik dehqonchilik rivojlandi: Ukraina Yevropa uchun organik mahsulotlar ishlab chiqaruvchilardan biri hisoblanadi. Yirik agroholdinglar (agrar konsernlar) kichik fermerlarga nisbatan ustunlikka ega. Urush (2022 yildan ortiq) agrar infratuzilma va eksport yo'llariga zararli ta'sir ko'rsatdi.

Ukraina agrar sektori o'zining murakkab tarixiy yo'lini bosib o'tdi: kollektiv xo'jaliklardan zamonaviy agrobiznesgacha. Qonunchilik va Yevropa integratsiyasi bozor mexanizmlarining joriy etilishi Ukraina qishloq xo'jaligini samarali, eksportga yo'naltirilgan va samarali sohabardoshga aylantirdi. Kelgusida barqarorlikni ta'minlash uchun infratuzilma rivoji, ekologik iqlimlik va kichik fermerlarni yanada faol qo'llab-quvvatlash muhim bo'lib qoladi.

Quyida beshta davlat – Niderlandiya, Xitoy, Rossiya, Qozog‘iston va Ukrainaning qishloq xo‘jaligi sohasidagi asosiy xususiyatlari, yondashuvlari, resurslari, qonunchiligi va natijalari ko‘rsatkichlar asosida taqqoslanadi. Bu tahlil har bir mamlakatning agrar siyosati va innovatsion rivojlanishdagi o‘rnini aniqlashga yordam beradi.

6-jadval

Qishloq xo‘jaligi bo‘yicha taqqoslov jadvali

Ko‘rsatkich	Xitoy	Niderlandiya	Rossiya	Qozog‘iston	Ukraina
Yer maydoni (mln ga)	135	1.8	220	97	41
Asosiy mahsulotlar	Guruch,bug‘doy, makkajo‘xori	Sabzavotlar, gullar, sut	Bug‘doy, kartoshka, arpa	Bug‘doy, arpa	G‘alla, kunga-boqar, jo‘xori
Eksport yo‘nalishi	Ichki talab + Osiyo	Yevropa, AQSH	Yevropa, Osiyo	Markaziy Osiyo, Xitoy	Yevropa, Osiyo
Innovatsiyalar	Raqamli tex-nologiyalar rivojlanoqda	IoT, AI, agro-texnologiyalar	Texnologiyalar sekin joriy qilinmoqda	Innovatsiyalar kam	Yevropa tajribasi bilan rivojlanmoqda
Qonunchilik asoslari	Davlat strategi-yasi asosiy rol o‘ynaydi	Yevropa Ittifoqi qonunlariga mos	Federal qonunlar, davlat dasturlari	Milliy agrar dasturlar	Yer islohoti, Yevropa normativlari
Yerga egalik	Davlat mulki (ijara)	Xususiy	Aralash (davlat/xususiy)	Xususiy	Xususiy
Ilm-fan va ta’lim	Agrar universi-tetlar ko‘paydi	Wageningen – yetakchi	Ilmiy markazlar mavjud	Ilmiy salohiyat cheklangan	Universitetlar rivojlanmoqda
Barqarorlik siyosati	Ekologik chora-lar kuchaydi	Green Deal siyosati	Barqarorlik siyo-sati cheklangan	Resurslar ustun	Ekologik str.lar joriy etilmoqda

Har bir davlatning qishloq xo‘jaligini rivojlantirish strategiyasi o‘ziga xos yo‘nalishda amalga oshirilgan. Niderlandiya – yuqori texnologik va eksportga yo‘naltirilgan tizimga ega, Xitoy – ichki oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash va bozorni rivojlantirishga urg‘u beradi. Rossiya, Qozog‘iston va Ukraina esa yirik yer resurslariga ega bo‘lgan davlatlar bo‘lib, eksport salohiyati va g‘alla yetishtirishda muhim rol o‘ynaydi. Innovatsion rivojlanish darajasi va qonunchilik tizimiularning iqtisodiy o‘sish strategiyalariga bog‘liq.

6-jadval

Qishloq xo‘jaligi islohotlari, qonunchilik bazasi va erishilgan natijalari

Qonunchilik bazasi					
Davlat	Asosiy qonunlar	Yerga oid qonunlar	Ekologik me’yorlar	Yangi texnologiya-lar bo‘yicha	Evropa ittifoqi bilan aloqalar

Xitoy	Qishloq xo‘jaligini rivojlantirish to‘g‘risida	Ijara asosida yerga egalik qonunlari	Yashil ishlab chiqarish siyosati	Raqamli qishloq siyosati	Yo‘q
Niderlan-diya	Landbouwschap (1954), Green Deal qonunlari	Xususiy yer mulki qonunlari	Nitrat direktivasi (YI)	Smart Farming qonunlari	YI a’zosi
Rossiya	Agrosanoat to‘g‘risida federal qonunlar	Yer kodeksi (2001)	Ekologik xavfsizlik qonunlari	Agrotexnika innovatsiyalari siyosati	Yo‘q
Qozog‘is-ton	Qishloq xo‘jaligi to‘g‘risida qonun	Yer kodeksi (2003)	Resurslardan samarali foydalanish	Agro-raqamlash-tirish	Yo‘q
Ukraina	Yer bozorini tartibga soluvchi qonunlar	Yer sotish bo‘yicha qonun (2020)	Ekologik nazorat to‘g‘risida	Agrotexnika joriy etish strategiyasi	YI bilan integratsiya
Islohotlar natijalari					
Davlat	Natijalar	Eksport hajmi	Ichki oziq-ovqat xavf.	Innovatsion texnologiyalar	Ilmiy insti-tutlar roli
Xitoy	O‘zini o‘zi ta’minlashga erishilgan	Kattalashtirilmo qda, Osiyo bozoriga yo‘naltirilgan	Yuqori	AI, dronlar, big data	Qishloq xo‘jaligi akademiyasi
Niderlandiy a	Yuqori samaradorlik,	Jahon bo‘yicha 2-o‘rin	Yuqori	IoT, vertikal ferma	Wageningen universiteti
Rossiya	Import o‘rnini bosish, g‘alla eksporti	Top 5 eksportchi	Yuqori	Mahalliy texnologiyalar	Ilmiy institutlar mavjud
Qozog‘iston	Bug‘doy eksporti kuchli	O‘rta	Yuqori	Dronlar, GPS nazorat	Ilmiy markazlar zaif
Ukraina	Yevropaga qaratilgan eksport o‘sdi	Jahon bo‘yicha bug‘doy va kun-gaboqar eksport-chisi	O‘rta	Texnolo-giyalar kirib kelmoqda	Yevropa hamkorliklari

XULOSA

Bu kabi islohotlar O‘zbekistonning yaqin tarixida ham yuz bergan. Mustaqillikning ilk damlarida, sobiq ittifoq davrida shakllangan iqtisodiy tizim buzilib, endilikda mustaqil bo‘lgan mamlakatlar og‘ir iqtisodiy ahvolda qolgandi. Vaziyatdan chiqib ketish uchun O‘zbekistonda qishloq aholisiga oz-ozdan bo‘lsa ham yer ajratilgandi, sobiq kolxozlar yerlari esa oilaviy pudrat asosida oilalarga bo‘lib berildi.

Davlat rejasini bajarib qo‘ygandan keyin yer oilaning ixtiyorida qoladigan bo‘ldi, pudratchi oilalar oyoqqa tura boshladi, qolganlar davlat bergan tomorqalardan foyda ko‘ra boshlashdi.

Aynan shu qarorlar mamlakatni vujudga kelgan ijtimoiy taranglik va iqtisodiy tanglikdan chiqarib olgandi. Chunki bir necha million oila o‘z yeriga «yopishdi» – qishloq xo‘jaligi mahsulotlari yetishtira boshladi. Minglab yakka tadbirkorlar mahsulotni mamlakat bozorlariga tashib sotishdi, ortganini MDH mamlakatlariga olib borib sota boshlashdi. Qishloqlarda iqtisodiy hayot «qaynadi». Tabiiyki, moddiy ahvoli yaxshilangan qishloq ahli ishlab topgan pullariga o‘ziga kerakli mollarni sotib ola boshladi, bundan esa shaharlarning ahvoli yaxshilandi – sanoat, bozorlarda savdo rivojlandi. Xuddi Xitoydagi kabi zanjirli reaksiya ishga tushayotgan edi.

Biroq, O‘zbekistonda mazkur ijobiy tajribadan tegishli xulosa chiqarilmadi – erishilgan natijani mustahkamlash, ya’ni yerda ishlayotganlarni tobora davlat rejalaridan ozod etish, ularni mustaqil dehqonlarga aylantirib borish, yer egalari sonini ko‘paytirish o‘rniga, aksincha, kamaytirish, rejali qishloq xo‘jaligi salmog‘ini esa ko‘paytirish yo‘lidan borildi.

Keyinroq yuzaga kelgan mehnat migratsiyasining «poydevori» o‘sha paytda tashlangan edi.

Buning ustiga, meva-sabzavotni chetga chiqarib sotish qiyin bo‘lib qoldi (chegara qo‘qqisdan yopiladigan bo‘lib qoldi), iqtisodiy siyosatda salbiy o‘zgarishlar bo‘ldi, erkin konvertatsiya bekor qilindi va h.k.

Hozirda qishloqlarda ba’zilar tomorqalarida ekin ekishdan ko‘ngillari soviganining sababi shu – dangasalik emas. Chunki tavakkalchilik ancha katta.

Qishloq xo‘jaligini isloh qilishning muvaffaqiyatli Xitoy tajribasi «mamlakatimizni isloh qilishda nimadan boshlash kerak?» degan savolga javob go‘yo – islohot zanjirining bosh halqasi biz uchun nima ekanini ko‘rsatib beruvchi ko‘rgazma.

Bizning vaziyatimiz, miqyos ko‘p barobar kichik bo‘lsa-da, Xitoynikiga o‘xshash.

Ammo aytish kerakki, yoshlarga yer berish masalasi hozirgidek, ya’ni faoliyat yuritib turgan fermerlar yerlarining ma’lum qismini bir necha sotixdan qilib yoshlarga bo‘lib berish bilan ijobiy hal bo‘lmaydi.

Masala kompleks hal etilmog‘i lozim: yoshlarga yer uzoq muddatga va huquqlari ta’minlangan holda berilishi lozim. Yoshlar «mana bu mening yerim», deya olsin. Yosh dehqon yerini yaxshi ko‘rsin, yaroqsiz holga keltirib qo‘yishdan qo‘rqsin, har bir qarichini asrab-avaylasin, innovatsiyalar, intensiv uslublar borasida izlansin. Hayotini yer bilan bog‘lasin.

Iqtisodiyotning agrar sektorini modernizasiya qilishda fan va texnologiyalar muhim o‘rin tutadi. Ishlab chiqarishni axborotlashtirish va intellektuallashtirish

tufayli qishloq xo‘jaligiga agroinnovasiyalarni joriy etish oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash barobarida dehqonlar daromadi ortishiga ham xizmat qiladi.

Niderlandiya qishloq xo‘jaligi islohot tajribalaridan namuna sifatida amaliy o‘rganib chiqishimiz munkin bo‘lgan bir qancha yo‘nalishlar mavjud.

Yuqoridagi qishloq xo‘jaligi maxsulotlarining ishlab chiqish jarayonlarini statistik tatqiq etishdagi xorijiy tajribalardan kelib chiqqan holda biz ham o‘zimizning qishloq xo‘jaligi islohotimizda quydadi taklif va tavsiyalarni beri o‘tamiz:

1.Qishloq xo’jaligida kichik yer egaligi «xususiylashtirish» islohotini tizimli davom ettirish.

Respublikamizning barcha hududlarida «xususiylashtirish» siyosatini samarali davom ettirish(bu boradagi kelajagi buyuk bolgan islohotga joylarda yetarlicha e’tibor qaratilmayotgani aholiga berilayotgan aksaryat yerlar yer melioratsiyasi talablariga javob bermaydigan, ajratilayotgan yerlar sho‘r yoki sho‘rlanayotgan yerlar bo‘lganligi tufayli davlat islohoti ko’zlangan natijani berolmayapti).

Islohot tizimli, qat’iy reja asosida davom etishi, aholiga qishloq oldi hududlar bo‘lib berilib agarda o‘sha qishloq oldi hududlar yerining holati qoniqarli darajada bo‘lmasa masalan tuproq erroziyaga uchragan bo‘lsa(shamol, suv tasirida) yoki sho‘rlangan yo sho‘rlanayotgan yer bo‘lsa u joylarda agrotexnik tadbirlarni o‘tkazib yerni yaroqli holga keltirib keyin ajratib xususiy qilib berilsa, islohotning samarasi kutilgan natijani beradi. Bu islohotda davlat budjetidan sarf-xarajat qilishdan qo‘rqmaslik kerak.Tarixan malumki «Avval berasan keyin olasan» tamoyili o‘zining natijasini berib kelmoqda. Kichik yer egaligi albatta juda katta bo‘lmagan hududlarni o’z ichiga oladi. Katta yer egalari bo’lgan klasterlar o‘z yerlarini unumdor qilishga yetarlicha mablag‘lari borligini hisobga olsak aksincha kichik yer egalarining bunga ham moddiy ham ma’naviy qurblari yetmaydi. Misol uchun drenaj tizimlarini o‘rnatish ularni qayta yangilash, yaroqsiz holga kelgan yerlarni unumdorligini oshirish uchun texnikalardan foydalanish katta mablag‘ sarflanadigan ishlardir.Yerlar o‘z holicha bo‘lib berilsa islohot samarasi juda ko‘p vaqtga cho‘zilib ketishi mumkin. Dehqonlar yerdan yaxshi hosil ololmasalar ularda tushkinlik kayfiyati yuzaga kelib islohot natija bermasligi mumkin.

Nima uchun aynan ba’zi joylarda unimdor bo‘lmasada qishloq oldi hududlar bo’lib berilishi kerak degan savolga hozirgi kunda suv tanqisligi vujutga kelyapti bu holat kelajakda katta muammo sifatida ortib boraveradi. Qishloq xo‘jaligida suvni tejash (tomchilatib va yomg‘irlatib) sug‘orish tizimiga o‘tish zarurati oshib borishini hisobga olsak bu uskunalar uchun elektr energiya kerak.Qishloq hududidan uzoq

joylarga sim tortib borishga na hojat, bu ortiqcha harajat va yana unimdor bo‘lsada qishloqdan uzoq bo’lgan joylar ortiqcha qiyinchilik tug’diradi.

Bu islohotdan ko’riladigan natijalar;

1. Xususiy bo‘lgan yerda ishlov berish yaxshilanib maxsulot sifati, unumdorligi ortadi va qishloq xo‘jaligida samaradorlik oshadi.

2. Davlatni iqtisodiy tomondan rivojlantiradi. Shuni takidlash joizki o‘zga davlatlar taraqqiyotining asosi bo‘lgan islohotlarni o‘rganish va ular tajribasining negizini olish bizga yetarli bo‘ladi. Biz o‘sha sohani boshqacha usulda o‘zimizga moslab xalqning moddiy va ma’naviy holatiga qarab o’zimizning «o‘zbekcha» modelimizga moslashtirishimiz maqsadga muvofiqdir.

3.Suvni tejash samaradorligi ortadi. Tomchilatib va yomg’irlatib sug‘orish tizimiga o‘tish jarayoni tezlashadi.

4.Aholi o‘zini o‘zi band qilib muhimi ishsizlik sezilarli kamayadi.

5.Jamiyatda ijtimoiy tengsizlikning yuzaga kelishi oldini oladi. Yaqin kelajakda klasterlar faoliyati rivojlanib taraqqiy etib boraversa qishloq va shahar oldi hududlarda ish beruvchi katta qatlam, unda ishlovchi ishchilar kichik qatlam ijtimoiy tengsizlik ko‘zga tashlanib qoladi. Xususiylashtirish o‘rta qatlamni shakllantiradi va ijtimoiy muvozanatni saqlaydi.

Avvalo, hammasi bozor iqtisodiyoti talablariga muvofiq bo‘lishi kerak. Ya’ni dehqonlarning ishlariga hech kim aralashmasligi kerak: nima ekishni, kimga sotishni o‘zlari hal qilishlari lozim. Meva-sabzavotni eksport qilish imkoniyatlari maksimal yengillashtirilishi kerak.

Yana shuni aytish kerakki, mazkur tadbirlar ko‘plab yukni davlat egnidan soqit qiladi. Shunda hokimlar-u, ichki ishlar xodimlari, prokurorlarga yig‘im-terimni nazorat qilish uchun dalaga chiqishiga, majburiy mehnatga ham hojat qolmaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. МаоГэсунг. Особенности реформирования аграрного сектора КНР. // «Международный сельскохозяйственный журнал», 2002, № 1. –С. 29-31.
2. Мао Гэсунг. Система семейного подряда – основа эффективной формы реформирования аграрного сектора в КНР. // «Международный сельскохозяйственный журнал», 2002, № 2. –С. 39-42.
3. Bryan Lohmar, Fred Gale, Francis Tuan, and Jim HansenAgricultural China’s OngoingAgricultural ModernizationChallenges Remain After 30 Years of ReformBulletin. Number 51. April 2009
4. The importance of Ukraine and the Russian federation for global agriculturalmarkets and the risks associated with thewar in Ukraine.Food and

Agriculture Organization of the United Nations (FAO)/ chief-economist@fao.orgwww.fao.org

5. Strategy for Agricultural Statistics 2020 and beyond and subsequent potential legislative scenarios. Text as supported by the ESSC in its meeting on November 19 2015, to be implemented by the DGAS and related Working Groups.European Commission EUROSTAT Directorate E: Sectoral and regional statistics Unit E-1: Agriculture and fisheries
6. Manbalar va ma'lumotlar bazasi; Rasmiy manbalar, Rosstat (www.gks.ru), Qishloq xo'jaligi vazirligi (mcx.gov.ru) va Markaziy bank statistikasi (cbr.ru).
7. Xalqaro hisobotlar: FAO: "Russia's Agricultural Transformation" (2023), World Bank: "From Crisis to Export Leader" (2022) va USDA: "Grain Market Analysis" (2024).
8. adi.zan.kz - “Yer to'g'risida”gi Kodeksning to'liq matni, unga xabarlet o'zgarishlar bilan.
9. “Farmer xo'jaliklari to'g'risida”gi qonun (1998) Manba: adilet.zan.kz - Fermer xo'jaliklarining tashkil etilishi, huquqiy maqomi va faoliyati bo'yicha qonun.
10. “Agrosanoat majmuasini davlat tomonidan ishlab chiqilgan qo'llab-quvvatlash to'g'risida”gi qonun (2015) Manba: adilet.zan.kz - Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni ishlab chiqarish jarayonida qo'llab-quvvatlash jarayonlari haqida.
11. “Agrobiznes – 2020” dasturi (2013–2020) Manba: Qozog'iston Qishloq xo'jaligi vazirligi rasmiy - gov.kz orqali e'lon qilingan dastur hujjatlari va sharhlari.
12. “Auyl – El Besigi” dasturi (2019–hozirgacha) Manba: Qozog‘iston Respublikasi Milliy iqtisodiyot vazirligi va “Nur Otan” partiyasining ijtimoiy loyihasi bo‘yicha ma’lumotlar – strategiya2050.kz va gov.kz**.**
13. Digital Kazakhstan (2018–hozirgacha) digitalkz.kz – raqamli transformatsiya dasturlari, shu Man agrotexnologiyalarni joriy qilish jarayoni.
14. https://kun.uz14.03.2021. Shokir Sharipov
15. https://uza. Uz. 10.09.2019
16. https://*bg.qianzhan.com* Sep 26, 2021
17. https://srcyrl.vizda-industrial.com/news/agricultural-exports-in-the-netherlands-68178827.html
18. © 2013 - 2025"Texnik uskunalar markazi" kompaniyasi.

19. .https://www.eurasian-research.org/publication/an-overview-of-agricultural-development-of-russia/?lang=ru
20. https://ru.wikipedia.
21. https://blog.agrokebety.com/agrarno-politicheskiye-resheniya
22. https://dlf.ua/ru/selskoe-hozyajstvo-v-ukraine/
23. https://ru.wikipedia
24. https://погодавполе.рф/selskoye-khozyaystvo-kazakhstan
25. https://Zuenko, 2020
26. https://ru.ruwiki.ru
27. http://cu-4.narod.ru/index.files/Economika/Chinaekref.htm
28. http://www.roman.by/r-17774.htm

SMART TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA INFORMATIKA TA'LIMINI RIVOJLANTIRISH: METODOLOGIK YONDASHUVLAR VA AMALIY NATIJALAR

Abidova Dilfuza Muratdjanovna
Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil izlanuvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753245

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola smart texnologiyalar yordamida informatika ta'limini rivojlantirishga bag'ishlanadi. Sun'iy intellekt, interfaol simulyatorlar va gamifikatsiya elementlarini o'z ichiga olgan metodologik model ishlab chiqildi va eksperimental tarzda sinovdan o'tkazildi. Natijalar modelning akademik muvaffaqiyat va o'quvchilar motivatsiyasini oshirishdagi samaradorligini tasdiqladi.

KALIT SO'ZLAR

Smart texnologiyalar, informatika ta'limi, sun'iy intellekt, interfaol simulyatorlar, gamifikatsiya, raqamli savodxonlik, metodologik model.

АННОТАЦИЯ

Эта статья посвящена развитию обучения информатике с помощью смарт-технологий. Разработана и экспериментально апробирована методологическая модель, включающая искусственный интеллект, интерактивные симуляторы и элементы геймификации. Результаты подтвердили эффективность модели в повышении академического успеха и мотивации учащихся.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Умные технологии, компьютерное образование, искусственный интеллект, интерактивные симуляторы, геймификация, цифровая грамотность, методическая модель.

ABSTRACT

This article is dedicated to the development of computer science education using smart technologies. A methodological model, including elements of artificial intelligence, interactive simulators, and

KEYWORDS

Smart technologies, computer education, artificial intelligence, interactive simulators, gamification, digital literacy, methodological model.

gamification, was developed and experimentally tested. The results confirmed the effectiveness of the model in increasing academic success and student motivation.

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimi raqamli transformatsiya jarayonlarining jadal rivojlanishi sharoitida yangi imkoniyatlar va talablarga duch kelmoqda. Informatika ta’limi zamonaviy raqamli iqtisodiyotning asosiy poydevoti sifatida o‘quvchilarga dasturlash, algoritmik fikrlash, ma’lumotlarni tahlil qilish va raqamli savodxonlik kabi muhim ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida raqamli texnologiyalarni ta’limda keng joriy etish bo‘yicha muhim islohotlar amalga oshirilmoqda. Biroq, informatika ta’limida smart texnologiyalarni tizimli ravishda qo‘llash bo‘yicha metodologik yondashuvlarning yetishmasligi o‘quvchilarning zamonaviy kasbiy talablarga javob beradigan ko‘nikmalarni to‘liq egallashiga to‘sqinlik qilmoqda [1].

Global miqyosda raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi ta’lim tizimidan yangi ko‘nikmalarga ega kadrlar tayyorlashni talab qilmoqda. Informatika ta’limi bu jarayonda markaziy o‘rin tutadi, chunki u o‘quvchilarga nafaqat texnik bilimlar, balki muammolarni ijodiy yechish, ma’lumotlarni tahlil qilish va raqamli muhitda ishlash qobili Hannah Arendt, O‘zbekistonda informatika ta’limida smart texnologiyalarni qo‘llash bo‘yicha xalqaro tajribalar (AQSh, Janubiy Koreya, Yevropa Ittifoqi) o‘quv jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilish imkonini ko‘rsatmoqda. Masalan, sun’iy intellekt asosidagi platformalar o‘quvchilarning bilim darajasiga moslashtirilgan vazifalar taqdim etsa, interfaol simulyatorlar amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi [2]. O‘zbekiston ta’lim tizimida ushbu texnologiyalarni qo‘llashda infratuzilma cheklovlari va o‘qituvchilarning malaka darajasi muhim to‘siqlar sifatida ko‘rinadi. Shu sababli, smart texnologiyalarni informatika ta’limiga samarali integratsiya qilish uchun yangi metodologik yondashuvlar ishlab chiqish zarurati mavjud.

Asosiy qism. Informatika ta’limida smart texnologiyalarni qo‘llashning hozirgi holati o‘zbek ta’lim tizimida bir qator muammolarni ochib berdi. Smart texnologiya – bu sun’iy intellekt, ma’lumotlarni tahlil qilish va avtomatlashtirish asosida ishlovchi, inson faoliyatini soddalashtirish, samaradorlikni oshirish va resurslardan oqilona foydalanishni ta’minlaydigan innovatsion tizimlar yig‘indisidir. Bu texnologiyalar foydalanuvchi ehtiyojlarini oldindan bashorat qila oladi, muhitga moslashadi va o‘z-o‘zini takomillashtirish xususiyatiga ega. Masalan, aqlli uy tizimlari, avtonom transport vositalari yoki ishlab chiqarishdagi

robotlashtirilgan jarayonlar smart texnologiyalarga misol bo‘la oladi [3: 427; 4: 5-10].

An’anaviy o‘qitish usullari ko‘pincha o‘quvchilarning ijodiy va analitik fikrlashini rivojlantirishda yetarli samara bermaydi. Masalan, darsliklarga asoslangan nazariy yondashuvlar amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishda cheklovlar yaratadi, bu esa o‘quvchilarning zamonaviy raqamli muhitda ishlash qobiliyatini rivojlantirishda qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Xalqaro tajribalar, masalan, AQShda Code.org platformasi orqali dasturlashni o‘qitish yoki Janubiy Koreyada AI asosidagi o‘quv platformalarini qo‘llash, informatika ta’limini yanada samarali qilish imkonini ko‘rsatmoqda. O‘zbekistonda esa smart texnologiyalarni qo‘llash ko‘pincha tizimsiz bo‘lib, infratuzilma va malaka masalalari bu jarayonni sekinlashtirmoqda [5: 225-228].

Smart texnologiyalarni informatika ta’limiga integratsiya qilish uchun ishlab chiqilgan metodologik model quyidagi asosiy komponentlarni o‘z ichiga oladi:

1. *Sun’iy intellekt asosidagi platformalar:* O‘quvchilarning bilim darajasiga moslashtirilgan vazifalar va shaxsiy o‘quv rejalarini taqdim etish. Masalan, AI-tutor platformasi o‘quvchilarning xatolarini tahlil qilib, ularga moslashtirilgan maslahatlar va qo‘shimcha mashqlar taklif qiladi. Bu platformalar o‘quvchilarning individual ehtiyojlariga mos ravishda o‘quv jarayonini optimallashtiradi, masalan, murakkab dasturlash tushunchalarini soddalashtirib tushuntiradi yoki qo‘shimcha amaliy mashqlarni taklif qiladi [6: 1-4].

2. *Interfaol simulyatorlar:* Dasturlash va algoritmik muammolarni yechishda amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirish uchun virtual muhitda real hayotiy vaziyatlarni taqlid qiluvchi vositalar. Masalan, Scratch platformasi orqali o‘quvchilar o‘yinlar va animatsiyalar yaratish orqali dasturlash asoslarini o‘rganadilar. Code.org platformasi esa algoritmik fikrlashni rivojlantirish uchun interfaol vazifalar taqdim etadi.

3. *Bulutli hisoblash:* O‘quv materiallarini masofadan saqlash, ularga kirish va guruh loyihalarini amalga oshirish imkonini beruvchi texnologiyalar. Microsoft Azure platformasi orqali o‘quvchilar guruh loyihalarini bulutli muhitda amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘ldi, bu esa ularning hamkorlikda ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirdi.

4. *Gamifikatsiya elementlari:* O‘quvchilarning motivatsiyasini oshirish uchun o‘yinlashtirilgan vazifalar, ball to‘plash tizimlari va virtual mukofotlar. Masalan, Code.org platformasida o‘quvchilar har bir muvaffaqiyatli bajarilgan vazifa uchun ballar to‘pladilar, bu esa ularning faolligini oshirdi.

Metodologik modelning amaliy joriy etilishi quyidagi bosqichlardan iborat:

- *Diagnostika bosqichi:* O‘quvchilarning dastlabki bilim darajasi va raqamli ko‘nikmalarini aniqlash uchun testlar va so‘rovnomalar o‘tkazish. Bu bosqichda o‘quvchilarning dasturlash asoslari, algoritmik fikrlash va umumiy raqamli savodxonlik darajasi baholanadi.
- *Moslashtirilgan o‘quv rejasi:* Sun’iy intellekt yordamida har bir o‘quvchiga individual o‘quv traektoriyasini shakllantirish. Masalan, o‘quvchining zaif tomonlariga qaratilgan qo‘shimcha mashqlar taklif qilinadi.
- *Interfaol o‘qitish:* Simulyatorlar va gamifikatsiya vositalari orqali amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish. Bu bosqichda o‘quvchilar real hayotiy vaziyatlarni taqlid qiluvchi loyihalarda ishtirok etadilar.
- *Baholash va takomillashtirish:* O‘quvchilarning natijalarini muntazam monitoring qilish va modelni optimallashtirish. Bu jarayonda o‘quvchilarning akademik ko‘rsatkichlari va motivatsiya darajasi tahlil qilinadi.

Smart texnologiyalarni qo‘llashning amaliy natijalari o‘quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshirdi. Sun’iy intellekt asosidagi platformalar o‘quvchilarning bilim darajasiga moslashtirilgan ta’lim imkonini berdi, bu esa akademik muvaffaqiyatni oshirdi. Masalan, mavzuga doir tadqiqot ishining tajriba-sinov ishlari statistic taxlil qilinganda, Python dasturlash tilida algoritmik muammolarni yechish bo‘yicha test natijalari an’anaviy usullarga nisbatan 28% ga yaxshilandi. Interfaol simulyatorlar orqali o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalari, xususan, dasturlash va algoritmik fikrlash qobiliyatlari 35% ga rivojlandi. Scratch platformasida o‘quvchilar o‘yinlar va animatsiyalar yaratish orqali ijodiy yondashuvni shakllantirdilar, Code.org esa murakkab dasturlash vazifalarini bajarishda muvaffaqiyatli natijalarni ko‘rsatdi.

Gamifikatsiya elementlari o‘quv jarayonini yanada jozibador qildi. O‘quvchilarning 78% i o‘quv jarayonini “qiziqarli” va “motivatsion” deb baholadi, bu esa ularning faolligini oshirdi. Bulutli hisoblash vositalari guruh loyihalarini amalga oshirishda hamkorlikda ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirdi. Masalan, Microsoft Azure platformasi orqali o‘quvchilar guruh loyihalarini masofadan boshqarish imkoniyatiga ega bo‘ldi, bu ularning raqamli muhitda ishlash qobiliyatini yaxshiladi.

Smart texnologiyalarni qo‘llashda o‘qituvchilarning malaka darajasi muhim omil sifatida ko‘rindi. O‘qituvchilar uchun tashkil etilgan treninglar ularning raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmalarini oshirdi, ammo bu jarayonda infratuzilma cheklovlari va malaka yetishmasligi kabi muammolar aniqlandi. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun qo‘shimcha treninglar va infratuzilmani rivojlantirish bo‘yicha choralar zarur.

Metodologik modelning universalligi uning boshqa fanlarda, xususan, STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) yo‘nalishlarida qo‘llanilishi mumkinligini ko‘rsatdi. Masalan, matematika va fizika fanlarida sinovdan o‘tkazilgan model o‘quvchilarning analitik fikrlash ko‘nikmalarini 15% ga yaxshiladi. Bu modelning ta’limning turli sohalarda qo‘llanilishi mumkinligini isbotlaydi.

Smart texnologiyalarni qo‘llash o‘quv jarayonini shaxsiylashtirish imkonini berdi. Sun’iy intellekt o‘quvchilarning zaif tomonlarini aniqlab, ularga moslashtirilgan vazifalar taklif qildi, bu esa bilim o‘zlashtirish darajasini oshirdi. Interfaol simulyatorlar real hayotiy vaziyatlarni taqlid qilib, o‘quvchilarga amaliy tajriba orttirish imkonini berdi. Gamifikatsiya elementlari esa o‘quvchilarning motivatsiyasini oshirib, ularning o‘quv jarayonidagi faolligini kuchaytirdi [7: 54-59].

Xulosa. Smart texnologiyalar yordamida informatika ta’limini rivojlantirish bo‘yicha ishlab chiqilgan metodologik model o‘quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshirdi. Sun’iy intellekt asosidagi platformalar, interfaol simulyatorlar, bulutli hisoblash va gamifikatsiya elementlari o‘quvchilarning akademik muvaffaqiyatini, amaliy ko‘nikmalarini va motivatsiyasini rivojlantirishda muhim rol o‘ynadi. Model o‘quv jarayonini shaxsiylashtirish va jozibador qilish orqali zamonaviy ta’lim talablariga javob berdi. Ushbu modelni O‘zbekiston umumta’lim maktablarida keng joriy etish orqali informatika ta’limini zamonaviy raqamli iqtisodiyot talablariga moslashtirish va o‘quvchilarni kelajak kasbiy muhitga tayyorlash mumkin. Kelajakda modelni boshqa fanlarda qo‘llash, o‘qituvchilar malakasini oshirish va infratuzilmani rivojlantirish bo‘yicha qo‘shimcha choralar ko‘rish tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risidagi farmoni, 2020.
2. Anderson, T., & Krathwohl, D. R. (2001). A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives. Longman.
3. Абидова Д. М. ЎЗБЕКИСТОНДА СМАРТ-ТАЪЛИМ //Конференция состоялась. – 2022. – Т. 5. – С. 427.
4. Abidova D. M. Smart texnologiyalar zamonaviy tendensiya sifatida //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. CSPI conference 3. – С. 5-10.

5. Абидова Д. М. СМАРТ-ТЕХНОЛОГИЯЛАР ВА УЛАРНИНГ ЖАМИЯТ ҲАМДА ТАЪЛИМГА ЖОРИЙ ЭТИЛИШИ: Абидова Дилфуза Муратджановна, Етакчи ўқитувчи, Тошкент педиатрия тиббиёт институти академик лицейи, Ўзбекистон //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал. – 2023. – №. 2. – С. 225-228.
6. Abidova D. M. SMART-TA'LIM VA Web 2.0 TEXNOLOGIYALAR //Journal of Innovation, Creativity and Art. – 2023. – С. 1-4.
7. Abidova D. M. Smart Technologies, Society and Education //International Journal of Formal Education. – 2022. – Т. 2. – №. 1. – С. 54-59.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS AN INNOVATIVE PEDOGOGICAL TOOL IN MODERN EDUCATIONAL CONTEXT

Davronov Avazbek Artiqboyevich
Teacher of the Tashkent Institute of Economics and Pedagogy

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753258

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada suniy intellektning zamonaviy ta'limda pedagogik vosita sifatidagi juda muhim roli va o'qituvchilar faoliyatini yanada samarli tashkil qilishdagi ahamiyati haqida kerakli ma'lumotlar berilgan. Shuningdek maqolada o'quvchilarning muvofaqiyatlarini kuzatib borish hamda o'quv faoliyatdagi nazoratlarni samarali yo'lga qo'yishda suniy intellektning imkoniyatlari to'g'risida muhim usullar keltirib o'tilgan.

KALIT SO'ZLAR

Sun'iy intellekt, tahliliy yondashuv, so'rov metodikasi, ta'lim vositalari, optimallashtirish, o'quvchiga yo'naltirilgan ta'lim, ta'lim platformalari, ta'lim mazmuni, o'quv dasturlarini loyihalash, innovatsion ta'lim.

АННОТАЦИЯ

В статье представлена необходимая информация о чрезвычайно важной роли искусственного интеллекта как педагогического инструмента в современном образовании и его значении для более эффективной организации деятельности учителей. В статье также освещаются важные методы мониторинга успеваемости учащихся и потенциал искусственного интеллекта в эффективном осуществлении контроля в образовательной деятельности.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Искусственный интеллект, аналитический подход, методология опроса, образовательные инструменты, оптимизация, обучение, ориентированное на обучающегося, образовательные платформы, образовательный контент, разработка учебных программ, инновационное образование.

ABSTRACT

The article provides essential information about the extremely important role

KEYWORDS

Artificial intelligence, analytical approach, survey

of artificial intelligence as a pedagogical tool in modern education and its importance for more effective organization of teachers' activities. The article also highlights important methods for monitoring student performance and the potential of artificial intelligence in effective control in educational activities.

methodology, educational tools, optimization, learner-Centered instruction, educational platforms, educational content, curriculum design, innovative Education.

INTRODUCTION: In today's modern world, artificial intelligence (AI) is increasingly becoming a vital and widely applied tool across various fields. One of the key areas where AI can be effectively utilized is in the enhancement and optimization of educational processes. AI has the potential to personalize learning experiences by adapting instruction to the individual needs of each student. Moreover, it is being employed in teaching, performance analysis, knowledge assessment, automating routine tasks, and developing new methods of evaluation — such as grading tests and assignments.

Experts at the University of Cambridge have identified the growing integration of AI technologies as one of the leading EdTech trends of 2023. According to some forecasts, the global market for AI technologies in education is expected to grow at an average rate of 36.6% by the year 2030.

There are several key directions in which AI is being applied in the learning process:

1. Automation of routine tasks;
2. Personalization of instruction;
3. Development of content and curriculum;
4. Enhancement of soft skills.

LITERATURE REVIEW:

1. In the article titled “Artificial Intelligence in Education: Challenges, Opportunities, and Prospects”[6] by A.V. Diachkova, the author examines the potential applications of artificial intelligence (AI) in the educational sector. The article analyzes both the opportunities and the challenges that educational institutions face when integrating AI technologies into their teaching and learning processes. Particular attention is given to the future prospects of AI development in education and its impact on students, teachers, and other stakeholders in the learning environment. Based on the conducted analysis, the author concludes that while AI holds significant potential for improving educational outcomes and student

[6] Немытых, С. Л., & Дьячкова, А. В. (2023). Искусственный интеллект в образовании: вызовы, возможности, перспективы. *Российские регионы в фокусе перемен: сборник докладов.—Екатеринбург, 2023*, 433-435.

achievements, its successful implementation requires addressing a number of ethical and social issues. In conclusion, the article emphasizes the necessity of establishing appropriate infrastructure for the effective realization of AI's potential in education.

2. In the article titled “Artificial Intelligence: Opportunities and Limitations in Education”[7] by Ye.N. Tkochenka, the author explores the challenges associated with the integration of AI technologies into the educational process. Drawing upon a review of foreign academic publications, the paper defines the essence of AI and outlines the opportunities it offers to both teachers and students within the framework of educational practice. The article highlights that AI competencies have become one of the key technological skills of the 21st century. Individuals equipped with AI-related skills are generally able to critically assess digital technologies, communicate and collaborate effectively using them, and apply these tools in both professional and personal contexts. The author presents and analyzes the European framework for teachers’ digital competence based on the DigCompEdu platform. The study concludes that AI can significantly facilitate the work of teachers and support students in creatively solving educational problems. However, it is also noted that for educators to take full advantage of the benefits offered by AI, they must enhance their pedagogical and technological competencies and work towards creating supportive educational conditions.

RESEARCH METHODOLOGY:

This study employed two primary research methods: the analytical method and the survey method.

Analytical Method: Through the analysis of existing literature and previous research on the topic, relevant insights were obtained regarding the significant role of artificial intelligence (AI) as a pedagogical tool in modern education. This method facilitated an in-depth understanding of how AI contributes to enhancing the effectiveness of teachers' professional activities.

Survey Method: Surveys were conducted among teachers and students to gather their perspectives on the integration of AI in the educational process. Based on the results of observations and survey responses, several important conclusions were drawn during the research.

Together, these methodologies allowed for a more comprehensive exploration of the issue and demonstrated the relevance and potential of artificial intelligence in contemporary educational practices.

RESULTS AND ANALYSIS:

[7] Ткаченко, Е. Н. (2023). Искусственный интеллект, возможности и ограничения его использования в образовании. *Путеводитель предпринимателя*, *16*(3), 57-62.

While it may seem like a simple tool for identifying grammar, typing errors, and missing punctuation, Grammarly is, in fact, one of the most effective AI tools available to teachers for enhancing written communication. The platform goes beyond basic proofreading and includes advanced AI-powered features such as built-in suggestions, feedback, brainstorming assistance, and a citation generator with precise formatting.

All that is required is to copy and paste the text or upload a document, and then review Grammarly's suggestions concerning clarity, correctness, and style. Additionally, users can input a prompt or instruction into the Generative AI field, or simply click on one of the available options to revise or enhance a given text or student work.

CONCLUSION:

Today, artificial intelligence (AI) is increasingly becoming an integral part of the educational process. Its application as an innovative pedagogical tool plays a crucial role in organizing the learning process more efficiently, promoting learner-centered education, and enhancing both the quality and effectiveness of teaching and learning outcomes. AI-powered tools enable educators to tailor lessons, distribute educational resources effectively, and implement individualized approaches.

Moreover, AI technologies offer the potential to automate learning processes, provide learners with real-time analysis and recommendations, and facilitate more convenient and interactive independent learning. Such technologies are especially significant in the advancement of remote and hybrid forms of education.

AI is also being utilized in critical areas of education such as data security, personalized learning, and intelligent analytics, thereby contributing to the formation of a new educational model for future generations. Thus, the integration of artificial intelligence into modern educational practices enriches the pedagogical process with innovative approaches and plays a vital role in increasing educational efficiency and advancing scientific research to a new level.

REFERENCES

1. Немытых, С. Л., & Дьячкова, А. В. (2023). Искусственный интеллект в образовании: вызовы, возможности, перспективы. *Российские регионы в фокусе перемен: сборник докладов.—Екатеринбург, 2023*, 433-435.
2. Ткаченко, Е. Н. (2023). Искусственный интеллект, возможности и ограничения его использования в образовании. *Путеводитель предпринимателя*, *16*(3), 57-62.
3. Davronov, A. A. (2023). DEVELOPMENT OF CREATIVE COMMUNICATIVE SKILLS OF FUTURE EDUCATORS-AS A

PEDAGOGICAL PROBLEM. *Web of Teachers: Inderscience Research*, *1*(9), 217-222.

4. Davronov, A. A. (2023). Development of Creative Communicative Skills of Future Educators. *Pedagogical Cluster-Journal of Pedagogical Developments*, *1*(2), 391-397.
5. Davronov, A. (2023). The role of profiling methods in creating the emotional environment of the adolescent person. *Science and innovation*, *2*(B5), 204-207.
6. Nurmamatov, S., & Davronov, A. (2022). Practical significance of profiling methods in pedagogical psychodiagnostics. *Science and innovation*, *1*(B8), 1224-1227.
7. Omonovich, X. D., & Pirmamatovna, I. G. (2021). PEDAGOGIK TEXNIKANI SHAKLLANTIRISH USLUBLARI VA UNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, *1*(5), 580-586.
8. Khimmataliev, D., & Ernazarova, M. (2023). FORMATION AND DEVELOPMENT OF PRACTICAL SKILLS IN PRIMARY CLASS STUDENTS BASED ON CLUSTER APPROACH. *Science and innovation*, *2*(B11), 484-487.

TALABALARNING FUQAROLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA AKSIOLOGIK YONDASHUVNING AHAMIYATI

Djumaqulov Shuxrat Baxodirovich
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dotsent, Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753576

ANNOTATSIYA

Maqolada talabalarning fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishda qadriyatlarning ahamiyati ilmiy asosda tadqiq etilgan. Qadriyat tushunchasining mazmuni, yoshlar tarbiyasida qadriyatlarning o'rni mahalliy va xorijiy olimlar fikrlari asosida o'rganilgan.

KALIT SO'ZLAR

Fuqarolik kompetensiyasi, qadriyat, ma'naviyat, fuqarolik ta'limi, urf-odat, an'ana.

АННОТАЦИЯ

В статье исследуется значение ценностей в формировании гражданской компетентности студентов. Понятие ценностей и их роль в воспитании молодежи раскрыты на основе взглядов отечественных и зарубежных ученых.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Гражданская компетентность, ценности, духовность, гражданское образование, обычаи, традиции.

ABSTRACT

The article investigates the significance of values in the formation of students' civic competence. The concept of values and their role in the education of youth are revealed on the basis of views of domestic and foreign scientists.

KEYWORDS

Civic competence, values, spirituality, civic education, customs, traditions.

Kirish. (Introduction) Ma'lumki, mustaqillik yillarida xalqimiz o'z taqdirining egasi, tarixining ijodkori, o'ziga xos milliy madaniyatining sohibiga aylandi. Milliy o'z-o'zini anglashga intilish kuchaydi [1].

Mazkur jarayonda tarbiyaviy qadriyatlarga alohida e'tibor qaratilishi, uning yuksak ma'naviyatli shaxsni shakllantirishdagi ahamiyatining ochib berilishi o'ta

muhimdir. Yuksak ma’naviyatli shaxsni tarbiyalashda ayniqsa quyidagi tarbiyaviy qadriyatlar muhim ahamiyat kasb etadi: boy ma’naviyatimiz sarchashmalaridan bahramand bo‘lib borish, jahon madaniyati xazinasiga katta hissa qo‘shgan buyuk ajdodlarimizning ilmiy, madaniy merosini chuqur anglab yetish, yoshlarni o‘z o‘tmishiga, milliy, diniy an’analarga hurmat bilan qarashi, ularni asrab-avaylash ruhida tarbiyalanayotganligi, o‘z millatining o‘zga millatlar oldidagi qadr-qimmatidan, obro‘-e’tiboridan faxrlanish, millat manfaatini himoya qilishdagi mas’uliyatni his etish va kelajakka ishonch.

Tadqiqotning maqsadi. Talabalarning fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishning aksiologik-qadriyatli yondashuvning ahamiyatini tadqiq etishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Aksiologiya fan sifatida dunyoviy ilm-fan rivojining mahsuli sifatida Yevropada vujudga kelgan va falsafaning alohida sohasi sifatida rivojlanib bormoqda [2]. Yangi zamon Yevropa ijtimoiy-falsafiy tafakkuri ilohiy hikmatlar va mo‘jizalarni emas, balki real inson, uning erki, aqli va tafakkuri saltanatini oliy qadriyat deb tushunishga asoslanar edi. Aksiologiya olam mohiyatini diniy va ilmiy asosda bilishdan butunlay farqlanadigan qadriyatli bilishga, ya’ni narsa va hodisalar mohiyatini bilishga ijtimoiylashgan inson manfaatlari nuqtai nazaridan yondashishga asoslanar edi.

Qadriyatshunos-faylasuf Q.Nazarov o‘z tadqiqotlarida to‘g‘ri ta’kidlaganidek, insoniyat taraqqiyotining burilish nuqtalarida, bir ijtimoiy-siyosiy tuzum boshqasi bilan almashinayotgan o‘tish davrlarida faylasuflar oldida muqarrar ravishda “Qadriyat nima?” degan savol paydo bo‘laveradi, insoniyat taraqqiyoti qadriyatlar tizimining almashinuvidan iborat bo‘lib qolaveradi [2].

Qadriyatlar ma’naviy taraqqiyotning sifat jihatidan yangi bosqichidir. Ma’naviyat va qadriyat tushunchalari bir-biri bilan uzviy bog‘liqdir. Ma’naviyat qadriyat tushunchasiga nisbatan boy va keng qamrovli tushunchadir. Qadriyat ma’naviyat tarkibiga kiradi va uni rivojlantiruvchi omil bo‘lib xizmat qiladi. Shuning uchun ham qadriyat deganda, kishilarda avvalo ma’naviy qadriyatlar to‘g‘risidagi tasavvur paydo bo‘ladi. Tub o‘zgarishlar va yangilanish davrida ma’naviy qadriyatlar ahamiyatini ortib borishi bir bosqichdan yangi sifat o‘zgarishlariga o‘tish uchun xos obyektiv-tarixiy qonuniyatdir.

Mavjud ilmiy-falsafiy adabiyotlarda qadriyatlar mohiyatini ta’riflashda tushuncha bilan u ifodalaydigan narsa va hodisalarni aynanlashtirish va buning oqibatida qadriyatlarga g‘oyat jo‘n ta’rif berish, qadriyatlarga ehtiyojlar rivojining mahsuli sifatida qarash kabi holatlarni kuzatish mumkin.

Jumladan, “Eng yangi falsafa lug‘ati”da qadriyatga “Absolyutga, shartga, maqsadga yo‘naltirilgan obyekt va hodisalarning insoniy, ijtimoiy va madaniy

mohiyatini aks ettiruvchi atama" deb ta'rif beriladi [3]. U insonning, barcha ijtimoiy obyektlarning "sotsiomadaniy faolligi doirasini belgilab keladi", madaniy faoliyat natijasi sifatida esa shaxsdan, ayrim hollarda esa tarixiy hodisalardan ayricha idrok etiladi. Shuning uchun qadriyatlar o'tmish, hozir va kelajakni uyg'unlashtirish (vaqtda namoyon bo'lishi), faoliyat natijalarini semiotik ifodalash (makonda namoyon bo'lishi), narsa va hodisalarni baholashda ularning maqsadga muvofiqlarini ustuvor hisoblash, dunyoni idrok etishda turli darajadagi qadrlash tizimlarini yaratish va fikrlarni asoslash tarzida keladi.

Ushbu yondashishdan ma'lum bo'ladiki, qadriyatlar inson va subyektlarning sotsiomadaniy faoliyatining ma'lum bir natijasi sifatida rivojlangan bo'lsada, shaxslar ularni tayyor holda topadilar, aynan shu nuqtai nazardan qadriyatlarning mavjudligi yoki amal qilishi ayrim olgan shaxslar, tarixiy hodisalarga bog'liq emas, balki ulardan boqiyroqdir. Ta'rif muallifi (V.L.Abushenko) qadriyatlarning vaqt va makonda namoyon bo'lishi ayrim olingan boyliklardan kengligini to'g'ri ta'kidlasada, ulardagi milliy xususiyatlarning yetakchi o'rin tutishini esga olmaydi. Natijada qadriyatlar milliy, hatto umuminsoniy belgilarsiz qandaydir sof sotsiomadaniy hodisa sifatida talqin etiladi.

Qadriyatlarga axloqiy-etik hodisalar sifatida yondashish u yoki bu darajada barcha adabiyotlarda mavjud. Biroq ayrim mualliflar qadriyatlardagi ushbu belgilarni mutlaqlashtirishga moyildirlar. Masalan, A.I.Kravchenko qadriyatlarga quyidagicha ta'rif beradi: "Qadriyatlar, – deb yozadi u, – ko'pchilik kishilar tomonidan ijtimoiy qo'llab-quvvatlanadigan ezgulik, adolat, vatanparvarlik, sevgi, do'stlik kabi hodisalar haqidagi tasavvurlardir... Qadriyatlar shubha ostiga olinmaydi, ular barcha kishilar uchun etalon, ideal bo'lib xizmat qiladi" [4].

Birinchidan, olimning qadriyatlarni, hatto ular barcha kishilar uchun "etalon, ideal bo'lib xizmat qilsa"da, tasavvurlar tarzida talqin qilishi kishida e'tiroz uyg'otadi. Agar qadriyatlar subyektiv tasavvurlardan iborat bo'lsa, noosfera yoki moddiy madaniyat sohasida yaratilgan boyliklar (Eyfel minorasi, Tojmahal maqbarasi, Vizantiya arxitekturasi, Samarqanddagi madrasayu minoralar va h.k.), axloqiy, huquqiy, diniy qarashlar, urf-odatlar qadriyatlarga kirmaydimi? degan haqli savol tug'iladi.

Ikkinchidan, subyektiv tasavvurlarning barcha kishilar uchun bir xil andoza, ideal, etalonda bo'lishini faqat xayoldagina tasavvur qilish mumkin. Hatto bir onadan ketma-ket tug'ilgan va bir sharoitda o'sgan, yagona oilaviy va tarbiyaviy muhitda rivojlangan aka-ukalar ham yon-atrof, olam, shu jumladan qadriyatlarni ham bir xil tasavvur qilmaydilar. Demak, qadriyatlar tasavvurlargina emas, ular inson va tarixiy subyektlarning yon-atrof, olamni idrok etishi, o'zlashtirishi va

o‘zgartirishi jarayonida ijtimoiy meyor sifatida yaratgan moddiy hamda ma’naviy boyliklarining ijtimoiy muhitda tan olingan majmuasidir.

“Mustaqillik: izohli ilmiy-ommabop lug‘at”da qadriyatlar ijtimoiy-tarixiy va madaniy kategoriya sifatida e’tirof etilib, “inson va insoniyat uchun ahamiyatli bo‘lgan barcha narsalardir” [5] tarzida izoh berilgan. Biroq bu ta’rif ham savollar uyg‘otadi. Inson va insoniyat uchun ahamiyatli, kerakli bo‘lmagan narsa bormi o‘zi? Hatto zaharli ilon ham odam uchun ahamiyatli ekanini isbotlab o‘tirish kerakmi? Demak, olamda mavjud jamiki narsa, mavjudot inson va insoniyat uchun ahamiyatli, keraklidir. Demak, bu o‘rinda qadriyat tushunchasi haddan tashqari keng talqin etilgan. Bundan tashqari, lug‘atda ikki jumla o‘tgach, qadriyatlar “moddiy va ma’naviy boyliklar olamining gultoji, sarasi” [5], deb ta’riflanadi. Unday bo‘lsa, barcha moddiy va ma’naviy boyliklar emas, balki ularning “sarasi, gultoji” qadriyatlarga kiradi, degan xulosaga kelamiz. O‘z-o‘zidan ma’lum bo‘ladiki, inson va insoniyat uchun ahamiyatli barcha narsalar emas, balki moddiy va ma’naviy boyliklarning gultoji, sarasi – qadriyatlardir. Ushbu fikrlarda ichki ziddiyatlar borligini ko‘rmaslik mumkin emas.

Qadriyatlar mohiyatini falsafiy-aksiologik jihatdan to‘g‘ri tushunishda Q.Nazarovning mulohazalari e’tiborga loyiqdir: “Qadriyat biror-bir tarzda, shaklda zohir bo‘ladigan, subyekt uchun muayyan ta’sirini namoyon qiladigan voqelikning turli-tuman shakllari, ko‘rinishlari, narsalar, hodisalar, jarayonlar, munosabatlar, turli sifatlar, xususiyat, axloq va ma’naviylik mezonlari hamda boshqalarning subyekt uchun ijtimoiy ahamiyatli va qadrini ifodalaydigan umumiy aksiologik kategoriyadir” [2].

“Qadriyat” g‘oyat murakkab, ko‘pqirrali va keng qamrovli aksiologik kategoriyadir. “Qadriyat” muttasil ravishda boyib boradigan tushuncha bo‘lib, unga beriladigan ilmiy-falsafiy ta’rif hamisha davrning ma’naviy-intellektual salohiyati, ilmiy izlanishlarning bugungi darajasi bilan bog‘liq bo‘ladi.

Qadriyat tushunchasi voqea va hodisalarning obyektiv borlig‘i, uning shaxs, guruh va jamiyat uchun ahamiyatini o‘zida to‘la va yorqin aks ettiradi. Narsa va hodisalar takomillashib borishi, ularning shaxs, guruh va jamiyat uchun ahamiyati ortib borishi bilan qadriyat tushunchasining mazmuni ham chuqurlashib va kengayib boraveradi. Bugungi kunda “qadriyatli yo‘nalganlik” atamasi ham psixologik-pedagogik adabiyotlarda keng qo‘llanilmoqda.

Shaxsning “qadriyatga yo‘nalganligi” atamasi XX asrning 20 yillarida sotsiologiya fanida U.Tomas va F.Znanetskiylar tomonidan kiritilgan bo‘lib, ularning fikricha ijtimoiy ustanovka – individning ijtimoiy dunyodagi real va mavjud faolligini aniqlab beruvchi individual anglash jarayonidir [6]. Boshqacha so‘z bilan aytganda, ijtimoiy ustanovka individ, guruh, yaxlitlikda jamiyat xulq-

atvorini boshqarishni ta’minlovchi yadro vazifasini bajaradi. Ijtimoiy ustanovkaning paydo bo‘lishidan avval individ tomonidan ehtiyoj va shart-sharoitlarning anglanishi sodir bo‘ladi. Sotsiumning ta’siri jamiyat tomonidan ma’lum axborotlarga ega bo‘lish asosida ehtiyojlarning qondirilishiga erishish bilan belgilanadi. Shunday qilib, qadriyatga yo‘nalganlik individning ongida shakllanadi, qaror topadi va o‘zgarib turadi [6].

T.Parsonsning “Ijtimoiy harakatlarning tuzilishi haqida” deb nomlangan asarida qadriyat va qadriyatga yo‘nalganlik tushunchalari o‘rtasidagi aloqadorlik ajratib ko‘rsatilgan. Ya’ni, sotsium madaniyatida etalonlarga intilishning namoyon bo‘lishi asosida jamiyatning funksional ehtiyojlari yuzaga chiqadi [4].

Ta’lim falsafasi nuqtai nazaridan “qadriyatli yondashuv” atamasi ham alohida o‘rni tutadi. Jumladan, Faylasuf L.A.Mikeshina ta’limda qadriyatli yondashuvning operatsion modelini nazariy va metodologik asoslarini ishlab chiqqan [8].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). B.F.Lomov konsepsiyasi bilimlarning qadriyatli mazmunini amalga oshirishning psixologik mexanizmlarini asoslash uchun juda muhimdir. Uning yordamida bilimlarni “obyektiv qiziqarli” sohadan shaxs uchun yo‘naltirish, shuningdek, ta’lim jarayoni ishtirokchilarini subyekt sifatida namoyon bo‘lishiga erishishning taraqqiyot yo‘nalishini belgilash imkoniyati yaratiladi. Bunday o‘tish operatsiyasini amalga oshirish jarayonida shaxs “o‘zi uchun muhim hisoblangan boshqalar” bilan muloqot orqali umumiy qadriyatlarni “o‘zlashtiradi”, natijada bu qadriyatlar uning ehtiyojiga, motivatsion tuzilishining bir qismiga aylanadi [9].

Ta’lim mazmuni nazariyasining rivojlanishi bilan bog‘liqlikda didaktikada bugungi kunda aniq nuqtai nazarlar qaror topgan. Jumladan, ta’lim mazmunining yaxlitligi nazariyasiga ko‘ra, u to‘rt komponentni o‘zida ifoda etadi: tabiat, jamiyat, texnika, inson, faoliyat usullari haqidagi bilimlar to‘plami, ma’lum faoliyat usullarini joriy etish tajribasi, oldindan algoritm qilinmagan harakatlar bilan ifodalangan ijodiy faoliyat tajribasi, dunyoga, odamlarga, o‘z-o‘ziga bo‘lgan hissiy-qadriyatli munosabat tajribasi. Mazkur tarkibiy asoslar bir-birini mustahkam taqozo etgan holda, talabalarda fuqarolik kompetensiyasini shaxsiy va kasbiy ijtimoiylashuv bilan aloqadorlikda rivojlantirish imkonini beradi. Albatta, ta’lim mazmuni tarkibiy qismlaridan birining mavjud bo‘lmasligi yaxlit o‘quv jarayonining ta’minlanmasligiga olib kelib, xuddi shunday kutiladigan natijalarga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Fuqarolik ta’limi mazmunida aksiologik komponentni amalga oshirish zarurati, avvalo, ijtimoiy-siyosiy voqealarni o‘rganishga qadriyatli yondashuv bilan belgilanadi. Dalillar, hodisalar, jarayonlarni o‘rganish, tahlil qilish ilmiy-kognitiv (mantiqiy) va qadriyatga

yo‘naltirilgan usullarni nazarda tutadi. Birinchisi, obyektlarning ishlash qonunlarini kashf etish, turli hodisalarni umumiy tushunchalar ostida jamlashga qaratilgan. Dalillar, hodisalar, jarayonlarni baholash qadriyatlar tizimi bilan bog‘liq bo‘lib, bu ilmiy bilimlarni talqin qilishda o‘z o‘rniga egadir.

Zamonaviy sharoitda ta’lim paradigmalari transformatsiyasi natijasida o‘qitish jarayoni nafaqat jamiyat va davlatning ijtimoiy buyurtmasi, balki shaxsning global ta’lim olish imkoniyatlariga ham yo‘naltirilishi g‘oyat muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishda aksiologik yondashuv quyidagi vazifalarni amalga oshirishga yordam beradi:

– fuqarolik qadriyatlarini o‘zlashtirishda obyektivlik va tarixiylik tamoyillariga ustuvorlik berish;

– shaxsni fuqaro sifatida jamiyatdagi o‘z o‘rnini aniq belgilay olishi uchun voqelikka maqsadli yo‘naltirish;

– insoniyat tarixi va jahon tamaddunidagi ko‘p millatli davlat sifatida O‘zbekistonning o‘rni haqidagi bilimlarni o‘zlashtirish;

– fuqarolik qadriyatlar tizimining ijtimoiy voqelik bilan bevosita shartlanganligini hisobga olish;

– jamiyat hayotida faol ishtirok etish, milliy biqiqlik, shovinizm, ekstremizm singari vayronkor g‘oyalarga salbiy munosabatni shakllantirish.

Talabalarning aksiologik faoliyati fuqarolik qadriyatlarini ichki anglash, yangi O‘zbekistonni rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlarini tahlil qilish va baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishni taqozo etadi.

Fuqarolik ta’limi mazmunining qadriyatli komponentini amalga oshirish, agar o‘quv materiallari fanlararo aloqadorlikning semantik dominantlariga muvofiq amalga oshirilsa, samarali bo‘ladi. Semantik dominantlar fuqarolik ta’limi mazmunining asosiy g‘oyalarini ifodalaydi, o‘quv materialining mazmunini aniqlaydi, o‘quv predmetining zaruriyatini ochib berishga xizmat qiladi. Asosiy semantik yetakchi birliklarga quyidagilarni kiritish mumkin: “Jamiyatdagi o‘zgarishlarning sabablari va yangicha yondashuvlar”, “Hayotdagi o‘zgarishlar uchun tashabbus ko‘rsatish yo‘llari”, “Zamon va insonlar”, “Jamiyat va men” va h.k.

Fuqarolik ta’limi mazmunining qadriyatli komponentini tuzish va amalga oshirishda talabalarning o‘quv-bilish tashkil etishning uchta bosqichi hisobga olinishi lozim: bilimlarni taqdim etish va ko‘nikmalarni egallash, bilim va ko‘nikmalarni namoyish etish, bilim va ko‘nikmalardan yangi vaziyatda foydalanishni aks ettirish va baholash. Bosqichlar o‘rtasida aniq chegaralar yo‘q, ular shartli, ularning har birida bilimlarni boyitish, ko‘nikmalarni mustahkamlash va olingan ma’lumotlarning ishlash mexanizmi mavjud.

Xulosa va takliflar (Conclusion Recommendations). Aksiologik yondashuvga asoslangan o‘qitish jarayonini pedagogik modellashtirish fuqarolik kompetensiyasini rivojlantirishning zaruriy sharti sifatida fuqarolik ta’limi mazmunini yoritib berishi va shunga muvofiq ravishda uni amalga oshirilishini ta’minlashi kerak. Aynan aksiologik komponent Davlat ta’lim standarti va dasturlarining tarkibiy asoslarini alohida-alohida o‘rganish imkoniyatini taqdim etib, inson hayoti mazmuni, davlat va jamiyat uyg‘unligining tub mohiyati, turli ijtimoiy-siyosiy voqeliklar, bilish jarayonlarining ahamiyatini keng ravishda ochib beradi.

Shuni alohida qayd etib o‘tish lozimki, aksiologik yondashuv asosida fuqarolik ta’limi mazmunini takomillashtirishning barcha elementlari mutlaq o‘zaro aloqadorligini ta’lim-tarbiya jarayonining innovatsion yo‘nalganligi, globallashuvi va xalqarolashuvi kabi qo‘shimcha omillarni hisobga olish orqali ta’minlash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mavrulov A. Ma’naviy barkamol inson tarbiyasi. O’zbekiston. – T.: 2008. 80 б.
2. Назаров Қ. Қадриятлар фалсафаси (Аксиология). Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти. – Т.: 2004. 188 б.
3. Ценность. // Новейший философский словарь. – Мн.: Изд. В.М.Скакун, 1998. 896 с.
4. Кравченко А.И. Социология. «Логос» Екатеринбург, Деловая книга. – М.: 1999. 368 с.
5. Мустақиллик: изоҳли илмий-оммабоп луғат. Шарқ. – Т.: 1998. 528 б.
6. Томас У., Знанецкий Ф. Методологические заметки // Америк. соц. мысль. Изд-во МГУ. – М.:1994. 344 с.
7. Кравченко А.И. Социология. «Логос» Екатеринбург, Деловая книга. – М.: 1999. 368 с.
8. Микешина Л. А. Эпистемология и когнитивная наука: базовые категории и принципы взаимодействия / Л. А. Микешина // Когнитивный подход: научная монография / отв. ред. В.А.Лекторский. Канон + РООН «Реабилитация». – М.:2008. 464 с.
9. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. Педагогика. – М.: 1991. 226 с.

УЙҒУР ХОҚОНЛИГИ ДАВРИ ЁДНОМАЛАРИ ТУРКУМИДАН: ТЭС(ИЙН) БИТИГИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Дустмуродов Маъруфжон Мансур ўғли
Филология фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753295

АННОТАЦИЯ

Уйғур даврига оид битигтошлар хоқонлик ва ундан ташқарида кечган ижтимоий-сиёсий жараёнлар, шунингдек, ҳарбий тарихи, давлат тузилиши ва давлатчилик анъаналарининг турли жиҳатлари ҳақида муҳим маълумотларни олишда асосий манба бўлиб хизмат қилади. Айниқса учала уйғур хоқонлигининг ички сиёсий тузуми, хоқонлик хонадонидаги эврилишлар, уларнинг Табғач билан муносабатлари борасида Тарят, Шине Усу, Тэс(ийн) битигларида муҳим маълумотлар акс этган. Булардан унча катта бўлмаган ёдномалардан бири асосан учинчи Уйғур хоқонлигида кечган жараёнлар хусусида маълумот берувчи Тэс(ийн) битигтошидир. Мазкур мақолада ушбу битигтош ва унинг матни хусусида баъзи мулоҳазалар ўрин олган.

КАЛИТ СЎЗЛАР

Туркий хоқонликлар, Уйғур хоқонлиги, Тэс(ийн) битигтоши, қадимги туркий тил.

АННОТАЦИЯ

Надписи уйгурского периода служат основным источником для получения важной информации о социально-политических процессах, происходивших в каганате и за его пределами, а также о военной истории, государственном устройстве и различных аспектах государственных традиций. Особенно

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Тюркские каганаты, Уйгурский каганат, надпись Тес (ийн), древнетюркский язык.

важная информация о внутреннем политическом строе трех уйгурских каганатов, изменениях в доме каганата, их отношениях с табгачами отражена в надписях Тариат, Шине Усу, Тес (ийн). Одним из относительно небольших памятников является надпись Тес (ийн), которая в основном предоставляет информацию о процессах, происходивших в Третьем Уйгурском каганате. В данной статье содержатся некоторые соображения относительно этой надписи и ее текста.

ABSTRACT

Inscriptions of the Uyghur period serve as the main source for obtaining important information about the socio-political processes that took place in the Khaganate and beyond, as well as various aspects of military history, state structure, and traditions of statehood. Particularly important information about the internal political system of the three Uyghur Khaganates, changes in the Khaganate's household, and their relations with Tabgach is reflected in the Taryat, Shine Usu, and Tes (iyn) inscriptions. One of the relatively small monuments is the Tes (iyn) inscription, which mainly provides information about the processes that took place in the Third Uyghur Khaganate. This article contains some reflections on this inscription and its text.

KEYWORDS

Turkic Khaganates, Uyghur Khaganate, Tes (iyn) inscription stone, ancient Turkic language.

Кириш. Сир эмаски, туркийлар тарихининг қадим чоғлари бўйича маълумот берувчи туркий, шунингдек суғдий тилда битилган асосий манбалар сифатида Ўрхун, Енисей, Турфан, Талас ва Осиёнинг бошқа бир қанча ҳудудларидан топилган битиглар тилга олинади. Булар ҳун давридан кейинги туркий ареада кечган этно-сиёсий, ҳарбий жараёнлар ҳақида муҳим маълумотлар беради. Айниқса хоқонликларнинг вужудга келиши, бу йўлда асосчилар ва ҳарбий етакчиларнинг кечирган заҳматлари, мардоновор

жанглари, жасурлиги, шунингдек, ички тарқоқлик натижасида чекилган аламли мағлубиятлар ва ундан олинган аччиқ хулосалар ҳақида сюжетли маълумотлар берилади. Булардан бири асосан учинчи Уйғур хоқонлигида (744-840) кечган жараёнлар хусусида маълумот берувчи, ҳажман унча катта бўлмаган Тэс(ийн) битигтошидир.

Мавзуга оид манбалар таҳлили. Турк ва Уйғур хоқонликлари тарихининг айрим қирраларини ёритишда хитой йилномаларида қимматли маълумотлар ўз инъикосини топган. Йилномаларда Хоқонликлар марказий ҳудудларида содир бўлган сиёсий-ижтимоий жараёнлар, хоқонликнинг Суй (581-618), Тан (618-907) сулолалари билан муносабатлари қамраб олинган. Кейинги ўринларда Хоқонликларнинг асосан ҳарбий жараёнлари: хоқонлар, саркардаларнинг ҳарбий мардоноворликларидан мадҳ этувчи руник битиглар муҳим ўрин тутади. Руник тош матнларнинг Хитой манбаларидан асосий фарқи, улар хитойча йилномаларда акс этмаган маълумотларни тақдим этади, шунинг учун уларни ўрганиш Уйғур хоқонлиги (744-840) тарихидаги баъзи бўшлиқарни қимматли материаллар билан тўлдириш ва конкретлаштириш имконини беради. Шунингдек, сайёҳларнинг хоқонлик ҳудуди бўйлаб уюштирган саёҳатлари асосида тўплаган маълумотлари ҳам хоқонликлар ҳарбий, ижтимоий ва бошқа соҳалар тизимининг айрим жиҳатларини ёритишга хизмат қилади. Лингвистик манбалар соҳалар лексикаси билан ишлашда, айниқса, уларнинг келиб чиқиши ва вазифаларини аниқлашда бебаҳо саналади.

Тадқиқот методологияси. Мавзуни ёритишда тавсифий, қиёсий-тарихий, статистик таҳлил методларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Тэсийн битигтош VIII юзйилликда яратилган бўлиб, “Тэсийн ёдгорлиги”, “Тур-айн Эл Этмиш Билга хоқоннинг биринчи ёдгорлиги” номлари билан аталади. Ёзув муаллифи ва қаҳрамони Тюпек (Тюпеш?) Алп Шул номига битигтошда иккита тамға ишланганган бўлиб, уларнинг асосийси Шине Усу битигтошидаги уйғур Элетмиш Билганинг оилавий белгисига мос келади[8]. Бу ҳолат Тупек Алп Шулнинг уйғур ҳукмрон Яғлақар оиласига мансублигини кўрсатади ва катта эҳтимоллик билан бу битигтошнинг VIII аср иккинчи ярми IX аср бошларига тегишли эканини далиллайди[9]. Битигтош Хувсгул вилояти Тсаган-ўлдан 80 км жануби-ғарбда,

[8] G.J. Ramstedt. Zwei uigurische Runeninscfiriften in der Nord-Mongolei. Helsinki. 1913; таблица, северная сторона стелы, знак с центральным кругом. Стела из Шине Усу (Могон Шине Усу) в издании С.Е. Малова именуется «памятник Моюн-чуру» (С.Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959. стр. 30-44); это дотронное имя героя надписи Элетмиш Бильге-кагана встречается только в китайских источниках (Моянь-чжо < тюрк. * баян-чор?), в руних надписях его нет, см.: J.K. Hamilton. Les Ouighours a l'époque des Cinq dynasties. Paris, 1955, стр. 139. Надпись названа её первооткрывателем «надпись из Шине Усу» и «Селенгинским камнем», см.: G.J. Ramstedt. Zwei uigurische Runeninscfiriften..., стр. 10; Г.И. Рамстедт. Как был найден Селенгинский камень, — «Труды Троицко-Кяхтинского Отделения Приамурского отдела Императорского Русского Географнческого общества», т. XV, вып. 1, 1912, стр. 34-49.

[9] Кляшторный С.Г. Тэсинская стела (предварительная публикация) // СТ. № 6. Баку, 1983 – С. 78.

кенг Худжиртин-нур водийсининг жанубий қисмида, Тэсийн-голнинг ўнг қирғоғидан 500-600 м шарқда жойлашган. У Тэс дарёси яқинида топилгани учун Тэсийн номи билан танилган. Герхард Доэрфер[10] бу ёзув 761-762 йилларда тикилган, деб тахмин қилади. Усмон Фикри Серткая[11] уни 750 йилга тўғрилаб, битигнинг сюжети 717 йилларни ёритишини таъкидлайди. Ёзувда тасвирланган воқеалар ва Тарят битигида шунга ўхшаш жумлаларнинг мавжудлиги бу ёзув уйғурларнинг иккинчи хоқони Мўюн Чўр (747-759) даврида ёзилган бўлиши мумкинлигига кўпроқ ишора қилади[12]. Демак, хронологик жиҳатдан ўзаро яқин Тэсийн 750 йил, Тарят 752/753 йилда, Шине Усу 759 йилда тикланган бўлиши мумкин.

Ёдгорлик узунлиги 47 м, кенглиги 36, баландлиги 1,5 м бўлиб, шаклан Тарят битигини эслатади. Шунга ўхшаш яна бир ёдгорлик ҳажми жиҳатидан кичикроқ Хух-толғой битиги бўлиб, ундан 3 км шимолий-ғарбда жойлашган. Ҳозир Мўғулистон археология институти лабораторияси омборида сақланади. Ёдгорлик пойдеворига ўрнатилган пастки қисмни тўқ каштан рангли гранитдан ясалган бўлиб, бир тарафнинг бурчагида тамға (белги) ўйилган бўлиб, у ёдгорлик жанубий томонининг пастки қисмида (1-расм). Бу битигтош муаллифларининг рамзий белгиларидир. Стеланинг қайд этилган бўлагида 22 қатор ёзувлар ўйилган.

Битигтош Б.Я.Владимирцов томонидан 1915 йил Мўғулистоннинг шимолий-ғарбий қисмига қилган сафари чоғида Тэс дарёси водийсидан топилган. У битигни кўчиради ва нашрга тайёрлашни бошлайди, аммо иш амалга ошмай қолади[13]. Ёдгорлик 1976 йилда совет-мўғул қўшма тарихий экспедицияси вакиллари С.Г.Кляшторний, С.Каржаубай, А.Очирлар томонидан маҳаллий аҳоли Л.Цедеванинг кўмагида топилган[14]. Ўша йилнинг ўзида битигтош Хувсгул вилояти музейига топширилади ва у Улан-Баторга олиб келинади. Ҳозирда эса Мўғулистон Халқ Республикаси Фанлар академиясининг Тарих институтида сақланмоқда. Битигтош ҳақидаги илк тарихий тадқиқотлар С.Каржаубай, С.Кляшторнй, М.Шинехуулар томонидан олиб борилган[15]. Ёдгорлик бўйича муҳимроқ изланишлар 1996-1997 йилларда мўғул-япон қўшма экспедицияси томонидан амалга оширилган. Шунингдек,

[10] Doerfer, Gerhard Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 1993. – S. 1974.

[11] Sertkaya, Osman Fikri. “Göktürk Harfli Uygur Kitabelerinin Türk Kültür Tarihi İçerisindeki Yeri”. Türk Kültürü Araştırmaları 28/1-2, 1992. – S. 327-328.

[12] Tes Bitigi ***Yazıt*** Tengride Bolmış El Etmiş Bilge Kağan / Moyan Çor (d. 713-714?- ö.759-760?) ISBN: 978-9944-237-87-1

[13] Кляшторный С.Г. Наскальные рунические надписи Монголии. — “Тюркологический сборник”. – М., 1975-1978. – С. 152-155.

[14] Кляшторный С.Г. Тэсинская стела (предварительная публикация) // СТ. № 6. Баку, 1983 – С. 76.

[15] Бу учун қаранг: Харжаубай С. Тэсийн гэрэлт хөшөө. — «Хэл зохиол судлал», т. XIII. д. 15, Улаан Баатар, 1979, стр. 117-124, М. Шинэхуу. Орхон-Сэлэнгийн руни бичгийн шинэ дусгал. — «Археологийн судлал», т. VIII, д. 1, Улаан Баатар, 1980, стр. 36-41.

Т.Текин[16], Ф.Янг[17], Т.Осава[18], Ҳатиже Ширин Усер[19], У.Мерт[20], С.Каржаубай[21], Э.Айдин[22], М.Ўлмез[23], Ариз-Айдин[24], Ч.Алйилмаз-Мерт[25], В.Рйбатзки[26]лар томонидан у ёки бу даражада тадқиқотлар олиб борилган.

Битигтош жойлашган ер сатҳининг турли табиий ўзгаришлари, чўкиш ва силжишлар ёдгорликка ҳам ўз таъсирини ўтказган. Эътиборли томони, “турклар ва уйғурларнинг барча йирик зафар ёдгорликларида тошдан ишланган тошбақалар (ҳар хил даражада сақланиб қолган бўлса ҳам) доимо ўз жойларида қолардилар, лекин мазкур ёдгорлик ёнида ҳам, тепаликнинг ўзида ҳам балбалости тошбақа мавжуд эмас”[27]. Лекин қазишмалар пайтида, бўшашган дағал қум қатламида яхши сақланиб қолган ўт ўчоғи, чала ёнган қолдиқлар, сопол идишнинг майда бўлаги ва бир нечта ҳайвонларнинг суяклари ҳам топилган. Битигтош топилишида иштирок этган С.Г.Кляшторный буни қуйидагича хотирлайди:

“Тупроқ қопламини олиб ташлагач, тепалик ва рампа икки қаторли пахса блоклари билан қопланган аниқланди. Дастлаб, структура ғарбий томонида юмшоқ кўтарилган кесилган пирамида кўринишига эга эди. Пахса қатлами остида, 0,75-0,8 м чуқурликда диаметри 0,8-1 м бўлган ўт ўчоғи аниқланган, унинг пастки қатламида бир-бирига параллел равишда ётадиган диаметри 5-8 см бўлган олтита куйган ёғочлар сақланиб қолган; оловли чуқурнинг юқори қатлами кичик кўмирлардан иборат эди. Афтидан, олов кучли ёнган, лекин узоқ вақт эмас, чунки ўтиннинг кўп қисми чала ёнган. Оловли чуқур остидан бир нечта от ва қўчқор суяклари ҳамда қўлда ясалган идишнинг қўпол сопол парчаси топилди. Кўринадики, қўрғон қурилгандан

[16] Tekin Talat. “Nine Notes on the Tes Inscription”. (“Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not”). Türkçeye çev.: Ülkü Çelik, Erdem 5/14, 1990. – S. 389-398.
[17] Yang Fuxue. “Gudai Tujuewen taisibei yishi”. Yuyan yu Fanyi 1994/4, 1994. – P. 22-28.
[18] Ōsawa, Takashi. “Tes Inscription”. Takao Moriyasu-Ayudai Ochir (Eds.): Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998. Osaka: The Society of Central Eurasian Studies, 1999. – 158-167.
[19] Şirin User, Hatice. Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları, Söz Varlığı İncelemesi. Konya: Kömen Yay. 2009.
[20] Mert, Osman. Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us. Ankara: Belen Yay. 2009.
[21] Karjaubay, Sartkojaulı (1978). “Tesiin gerelt höşöö”. Studia Linguae et Litterarum Instituti Lingue et Litterarum Academiae Mongolicae 13/15, 117-124.; Karjaubay, Sartkojaulı (1980). “Tesiin gerelt höşöö”. Hel Zohiol Sudlal 13/15, 117-124.; Karjaubay, Sartkojaulı (2009). “Novaya rasşifrovka Tesinskaya stela”. Altaistika Jene Turkologiyadagı Keşendi Zerttevdiŋ Özekti Meseleleri Halkaralık Kongress Materialdarı. Kökşetay, 35-45.; Karjaubay, Sartkojaulı (2003). Orhon Muraları. Astana: Kül Tegin Neşriyat.
[22] Aydın Erhan. Uygur Kağanlığı Yazıtları. Konya: Kömen Yay. 2011.; Aydın, Erhan. Uygur Yazıtları. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay. 2018.
[23] Ölmez, Mehmet. Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük. Ankara: BilgeSu Yay. 2012.; Ölmez, Mehmet. Uygur Hakanlığı Yazıtları. Ankara: BilgeSu Yay. 2018.
[24] Ariz, Erkin-Erhan Aydın. Qedimki Türk Yeziqidiki Taş Pütükler. Ürümçi: Şincang Helq Neşriyati. 2014.
[25] Alyılmaz, Cengiz-Osman Mert. “Moğolistan’daki (Kök)Türk Harfli Yazıtlar”. Bilgehan Atsız Gökdağ-Saadettin Y. Gömeç-Osman Karatay (Ed.): Ortak Türk Tarihi, c. 6, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2019. – 71-220.
[26] Rybatzki Volker. Taryat, Tes Ve Şine Usu Yazitlari Arasindaki Dil Bilimsel Ve Tarihî Bağlar Üzerine Bazi Notlar. 2011-1. – 61-79.
[27] Войтов В.Е. К вопросу о летних и зимних резиденциях первых уйгурских каганов в Монголии материальная культура Востока. Вып. 3. – М., 2002. – С. 109.

кейин ва қўш пахса қатлами билан қопланишидан аввал бу ерда қурбонлик маросими ўтказилган”[28].

Тэсийн битигтоши ҳаддан ташқари шикастланга бўлса-да, С.Кляшторнийга кўра, уни “Бўгу-Қаған ҳукмронлигининг илк даври, эҳтимол 761-762 йилларга”[29], яъни монийликни қабул қилишдан олдинги даврга тегишли дейилади. Ўн икки ҳайвон тақвимидан фойдаланган ҳолда сана ёзуви йўқлиги сабабли, ёзувнинг ўрнатилган санаси катта баҳс-мунозараларга сабаб бўлган. Баъзилар бу ёзувни 750 йилга тегишли деб ҳисобласа, бошқалари у кейинчалик ёзилган деб тахмин қилади. Андрас Рўна-Тас[30] Шине Усу битигининг шарқий юзи 7-10-сатрларида тилга олинган икки ёзувдан биринчиси Тэсийн ёзуви, иккинчиси Тарят ёзуви эканлигини таъкидлайди. Уйғур хоқонлигининг биринчи ёзуви шу дарё яқинида ўрнатилганидан келиб чиқиб, у уйғурларнинг биринчи манзилгоҳи деб Тэс дарёсининг ёнбағрини кўрсатади. Битигтош жиддий зарар кўрган. Матннинг сақланиб қолган қисмида тўла бўлмаган йигирма икки сатр мавжуд. Ёзувнинг ўқиш мумкин бўлган қисми ёдгорликнинг асл матнининг чорак қисмини ташкил этиши мумкин. Бу ёзувда тасвирланган воқеаларни талқин қилиш имкониятларини сезиларли даражада чеклайди. Битигтош матни уйғурлар ва улар томонидан қурилган салтанатлар, саркардалар қаҳрамонлиги, мағлубияти ҳақида ҳикоя қилади. Битигнинг муҳим хусусиятларидан бири, унда уйғур қавмларига мансуб бўлган кўп сонли қабила номларининг тилга олинган.

Уйғурлар ҳақида. Уйғурлар қадимий туркийтилли қабила бирлашмаларидан бири бўлиб, генетик жиҳатдан сўнгги Ҳун давлатлари билан боғлиқ[31]. Хитой манбаларида уйғурлар "Ҳуей-ҳо", "Вей-ҳо", "Ҳуей-ҳу", "Вей-ву-эр", "Ҳуи хо" ва "Вей-ву" деб номланади. Уйғур номи тупут тилида “Ҳо-ё-ҳор” тарзида учрайди[32]. Уйғур номи илк бор туркий матнлардан Билга хоқон битигининг 37 сатрда кўзга ташланади. “Шундан сўнг уйғурлар ва Уйғур хоқонлиги ҳақидаги маълумотлар Карабалгасун I, Шине Усу, Суси, Тэс(ийн), Ийме I, Тарят битигларида тилга олинади”[33]. Милодий III-IV асрларда уйғурлар Хитой йилномаларида “гаогуи” (сўзма-сўз таржимаси “юқори арава”) деб аталган этник уюшма таркибига кирган[34].

Уйғурлар тарихига оид энг қадимги ёзма ҳужжатлар Хитой ва Кўктурк ёзма манбаларидир. Уйғур хоқонлиги 744 йилда Ўтукен вилоятида Ўрта Осиё чўл маданияти асосида Қутлуғ Билга Кул томонидан ташкил этилган туркий давлатдир. Пойтахти “Ўрду Балиқ 840 йилда қирғизлар томонидан қўлга

[28] Кляшторный С.Г. Тэсинская стела (предварительная публикация) // СТ. № 6. Баку, 1983 – С. 77.
[29] Кляшторнй. – П.1983. – С. 87.
[30] A Róna-Tas. Studia Uralo-Altaica 25, 1, 1986. – S. 55-56.
[31] О позднехуннских государствах см.: С.Г. Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964, стр. 104-108.
[32] Gömeç Y.S. Uygur Türkleri tarihi. Ankara: Berikan. 2015. – S. 50.
[33] Gömeç Y.S. Uygur Türkleri tarihi. Ankara: Berikan. 2015. – S. 49.
[34] J. Hamilton. Toquz-Oguz et On-Uigur, стр. 25-26.

киритилиб, вайрон қилинган, бироқ у қарийб бир аср давомида Ўрта Осиёнинг маданий, сиёсий ва иқтисодий ҳаётида муҳим рол ўйнаган”[35]. Улар Табғач (Тоба Вей) сулоласи императорлари ва Жуан-жуан (Роуран) хоқонларининг агрессив уринишларига муваффақиятли қаршилик кўрсата олган. “V аср охирида Жуан-жуаннинг заифлашганидан фойдаланиб, Уйғур (Гаогуи) ҳукмдори Афучжило ва унинг иниси Цюнци “Буюк осмоннинг ўғли” ва “ворисий ҳукмдор” унвонларини қабул қилдилар, яъни улар хоқон унвонларини ўзлаштирдилар”[36]. Улар Шимолий Мўғулистонда уйғур (гаогуи) қабилаларининг ҳукмронлигини ўрнатдилар ва Тарим ҳавзаси (Шарқий Туркистон) воҳалари устидан ҳокимият учун курашда жуан-жуанлар билан муваффақиятли беллаша оладилар.

VI асрнинг бошларида сулола асосчиларининг авлодлари эфталитлар, Жуан-жуан (Роуран) ва Табғач (Тоба Вей) билан ҳар доим ҳам муваффақиятли бўлмаган курашни бошдан кечиришди. V асрда уларнинг қабила иттифоқи хитой манбаларида “теле” (< турк. *tegreg* “арава”) деб атала бошланган[37]. “Арава соҳиблари” номи, шубҳасиз, жуда қадимий бўлиб, уларнинг ўзига хос номи бўлмаган ва Хитой йилномаларига Телега қўшни қабилалар тилидан кириб келган. Теле қабилаларининг муҳим гуруҳи ғарбга Жануби-Шарқий Европа ва Шимолий Кавказнинг даштларига кўчиб ўтади, аммо аксарияти Ўрта Осиёда қолади. Турк хоқонлиги қурилгач теле қабилалари унинг таркибига кирди, лекин тахминан 600 йилдан то биринчи Турк хоқонлиги қулагунга қадар (630 й.) деярли узлуксиз турк хоқонларига қарши исён кўтаради[38]. 605 йилда Ғарбий Турк хоқони Чурин томонидан бир неча юзлаб теле бошлиқларининг хоинлиги учун жазоланишидан сўнг, уларнинг баъзи қабилалари Олтой ва Шарқий Туркистонда мустаҳкамланиб, *Baγa qaγan* (“Баға хоқон”) унвонини олган ўз бошлиқларини олға сурадилар. Уйғурлар йўлбошчиси етакчилигидаги бошқа қабилалар Шимолий Мўғулистонга бориб, у ерда алоҳида қабила конфедерациясини тузиб, хитой манбаларида “тўққиз қабила” номини олган[39]. Ўрхун-Енисей битигтошларида улар *Toquz-Oγuz* (“Тўқуз-Ўғуз”) номи билан машҳур. Шу вақтдан бошлаб, айниқса, 630 йилдан кейин тўқуз-ўғузлар хитой манбаларида муҳим сиёсий ва ҳарбий куч сифатида намоён бўлади.

630-646 йилларда уйғур бошлиқлари ва сеянто етакчилари Шимолий Мўғулистонда ҳокимият учун курашадилар. 640 йилда сеянтолар мағлубиятга учради ва яғлакар уруғи бошчилигидаги уйғурлар тўқуз-ўғузларнинг ҳукмрон

[35] Taşağıl, A. Uygurlar. TYTY, 2, 2002. – S. 373.
[36] Д. Позднеев. Исторический очерк уйгуров. СПб., 1899, стр. 24-27.
[37] P.A. Boodberg. Selected works, Berkeley, 1979, стр. 356; J. Hamiliton. Toquz-Qguz et On-Uigur, стр. 25-29.
[38] A. v. Gabain. Die Frühgeschichte der Uiguren: 607-745. — «Nachrichten des geselschaft Für Natur- und Völkerkunde Ostasicns», Hamburg. 1952. № 72. стр. 18-32.
[39] J. Hamilton. Toquz-Oguz et On-Uigur, стр. 27.

қабиласига айланади. Уларнинг *хоқон* унвонини олган етакчиларининг қароргоҳи Толе ва Селенгада жойлашган эди.

Хитой йилномасида бу даврдаги уйғур бошлиқларидан бири (тахминан 647 йил) ҳақида шундай дейилади: “Бироқ, Тумиду ўзбошимчалик билан ўзини хоқон деб атаган ва туркийларга ўхшаш расмий лавозимларни ўрнатган”[40]. Лекин Тан сулоласи (618-907) Тўқуз-Ўғуз давлатини тан олмайди. Бундан ташқари, 660-663 йилларда тўқуз-ўғузлар билан Тан империяси ўртасида уруш бўлиб, бу урушда Хитой қўшинлари ғалабага эриша олмайди. Зиддият сулҳ билан ҳал қилинади[41]. 688-689 йилларда қайта тикланган Турк хоқонлиги қўшини Тўла жангида тўқуз-ўғузларни кескин мағлубиятга учратди[42]. Уларнинг бошлиғи *Baz qaγan* (“Баз хоқон”) ўлдирилади ва унинг балбали 692 йилда турк Элтериш хоқоннинг мақбарасини безатади. Шимолий Мўғулистонда саксон йилга яқин мавжуд бўлган иккинчи уйғурлар (тўқуз-ўғузлар) давлати мағлубиятга учрайди ва улар туркий хоқонларга сингишиб кетади.

Тўқуз-ўғуз қабилаларининг фақат бир қисми турклар ҳукмронлигини қабул қилишни истамай, Эжинг-голнинг қуйи оқимига бориб, Тан вассаллигини тан олиб, Ганчжоу ва Лянчжоуда (Гансу) жойлашадилар[43]. VIII асрнинг
40 йиллари бошларида, яъни *Baz qaγan* давлати қулаганидан ярим аср ўтгач, Тэсийн ёдгорлигининг 12-18-сатрларига кўра, янги уйғур давлатини илгари сурган яғлақарлар бошчилигидаги қабилалар ана шулар эди[44].

Эътиборга лойиқ энг муҳим жиҳат Уйғур Хоқонлиги ташқи сиёсатининг аввалги Кўктурк хоқонлигидан фарқлилигида эди. “Кўктурк хоқонлиги кўчманчиликни қўллаб-қувватловчи, ўтроқчиликка қарши бўлган, туркий бўлмаган ҳамма нарсани ўринсиз деб ҳисоблайдиган сиёсат юритган”[45]. Бундай ёндашувни Кул Тегин ёки Тўнюқуқ битигларида яққол кўриш мумкин: “*Ötükän yïš olursar bäŋü äl tuta olurtačïsan* – Ўтуканйиш(ни) манзил қилинса, мангу давлатни сақлаб туражаксан” (КТ, 8); *“Tabγač bodunqa bäglik urï oγlïn qul boltï* – Табғач халқига бек бўладиган (бекликка лойиқ) ўғил боласи билан қул бўлди” (КТ, 7). Уйғурлар эса бир қанча масалаларда қўшни сулолалар ва турли маънавий ўзгаришларга очиқ бўлиб, бошқа халқлар билан маданий ва иқтисодий жиҳатдан кўпроқ алоқада бўлган. Хусусан, Хитойнинг Тан сулоласи (618-907) ва турли Ғарб давлатлари билан ҳарбий, маданий ва

[40] А.Г. Малявкин. Тактика Танского государства в борьбе за гегемонию в восточной части Центральной Азии. — В сб.: «Дальний Восток и соседнне территории в средние века», Новосибирск, 1980, стр. 118.
[41] А.Г. Малявкин. Ўша асар., стр. 117-120.
[42] С.Г. Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники.., стр. 34.
[43] E. Pulleyblank. Some remarks on the Toquzoghuz problem. — Ural-Altaische Jahrbücher. 1956. Bd. XXVIII, Hf. 1-2, стр. 36-39.
[44] Кляшторный С.Г. Тэсинская стела (предварительная публикация) // СТ. № 6. Баку, 1983 – С. 80.
[45] Rybatzki Volker. Taryat, Tes Ve Şine Usu Yazitlari Arasindaki Dil Bilimsel Ve Tarihî Bağlar Üzerine Bazi Notlar. 2011-1. – 62.

иқтисодий алоқаларни давом эттирган ва 761-762 йиллар оралиғида монийликни давлат дини сифатида қабул қилган. Лекин Ан Лушан (756-757) қўзғолонида Уйғур Хоқонлигининг Танларга бўлган муносабати ўша пайт ва кейинги даврдаги турклар учун ижобий бўлмаган оқибатларни келтириб чиқарган.

Қуйида руник ёзувидаги матннинг транкринция асосида ўгирилган матни бўйича бироз таҳлилий фикрлар юритамиз.

Матн.

Кунботар томон

1. .....
2. jïlqa.....
3. mïš .....
4. aγïntïrtï Uyγur qanïm tuttulmïš: …k…[taqï] γu yïl.....
5…….i: aqanïm: yašï tägi učdï: oγulï: yabγum: qaγan boltï:
6. olurtï oγulï Tarduš: yabγu Töles šad : olurtï: aqanïm: äl: …….

Шимолий томон

7. Täŋiri:qïlïntuqda: Uyγur qaγan: olurmuš: Bökü Uluγ qaγan
8. olurmuš: biŋ (anïŋ) : äli üč yüz yïl: äl tutmuš: ančïp: budunï: bardï:
9. mïš: Buzuq bašïn qaza: Učuz Köl: kä:atlïγïn: tükä bar/mïš/:
10. di: Bäril: Qadïr: Qašïr: anta barmïš: ol budunïm: Käŋkäräsdä
11. Tabγačqa: qïzšanmïš: Uyγur: qaγan: on: yïl: olurmuš: yätmiš: yïl ärmiš:

Кунчиқар томон

12. …rä : Tabγačqa: bazlanmïš Ujγur qaγan toq olurmïs: jätmiš jïl ärmiš:
13. .dä Täŋridä .....Uyγur qaγan: olurmuš:
14. /qaγan /ärmiš: qaγan.....ki ärmiš anta adïn: üdkünč qaγan ärmiš:
15. .. üčün Otuz: /Tatar/.....äl: tutdï: ančïp: yašï tägdi:
16. Täŋridä bolmuš: /Äl ätmiš: Bilgä qa/γanïm: olurtï: Äl tutdï:
17. ..... bilgüsin üčün öŋrä:kün toγsïqdaqï budun……

Жанубий томон

18. Bulaqïγ: Aya: bašï: olurtï.....järig jäg.....
19.....Kül: Bäg: .....
20. ....däzig: Qašar Qoruγ: Quntï: čït tikdi örügän yaratdï yayïldï.....
21. ... : älsär: ilgärü: Quntï:bilgäsün: bitigin bu: urtï: bu yaratdï:
22. .....: Toquz buyruq.....: γï uyγurmïš: tay.....

Тэсийн битигининг сақланиб қолган қисмидаги воқеалар Элетмиш Билга хоқоннинг яқин қариндоши бўлган муаллиф томонидан ҳикоя

қилинади. Ёзувнинг шимолий томонининг биринчи қаторидаги (7) “*Teŋiri:qïlïntuqda: Uyγur qaγan: olurmuš: Bökü Uluγ qaγan* – Ер (ва) осмон яратилганда, Уйғур хоқони тахтга ўтирди. (У) буюк (ва) улуғ хоқон (эди)” жумласида тасвирланган ҳокимиятни қабул қилиб олиш анъанаси барча қадим ҳун, жуан-жуан ва кўктурклар каби уйғурлар учун меросий эканлигини кўрсатади. Яъни, барча туркий хоқонликлар ва ундан олдинги сулолаларга хос унвонларнинг ўзига хос жиҳати шунда эдики, ҳукумат – *törü*га қайси уруғ, сулола келмасин ўз ҳокимиятини легитимлаштиришга ҳаракат қилган. Бунга ўз ҳокимиятини илоҳийлаштириш ва оддий халқ – *qara qamuγ bodun*ни унга ишонтириш орқали эришилган. Авом томонидан Тангри *qaγan*га *uluγ* – рутба ёки *qut* – толъе берган ҳамда ушбу фазилатлар соҳибига сўзсиз итоат этиш керак деб инонилган. Буни қарийб барча битигтошлар матнининг бошидан жой олган жумлаларда кўриш мумкин. Яъни хоқонлар ўз тилидан баён қилинган битиглари орқали аввало ҳокимиятининг қонунийлигини эслатиб ўтган. Масалан, бу Шарқий Турк Хоқонлиги хоқонзодаси шарафига тикланган битигда ҳам акс этган: “*üzä Kök Täŋri asra yaγïz yär qïlïnduqda ikin ara kiši oγlï qïlïnmïš. Kiši oγlïnta üzä äčüm apam Bumïn qaγan, İstämi qaγan oturmïš* – Тепада кўк осмон, пастда қаро ер яратилганда иккисининг орасида киши (инсон) болалари яратилган. Киши (инсон) болалари устидан ота-бобом Бумин хоқон, Истамиқ хоқон тахтга ўтирган” (КТ, 1).

Битигтошнинг шимолий томони иккинчи сатрида уйғурларнинг уч юз йил давомида ватан қурганлиги ва кейинчалик давлатнинг инқирозга юз бургани акс этади: (8) *“olurmuš: biŋ (anïŋ) : äli üč yüz yïl: äl tutmuš: ančïp: budunï: bardï:* – тахтга ўтирди. Элни уч юз лил қўл остида тутди (бошқарди). (Афсуски) кейин халқини бой берди”. Айтиш керакки, давлатнинг ташкил топишида Тангрининг ярлақагани ва асосчиларнинг иродаси бош сабаб қилиб кўрсатилса, мамлакат таназзули сифатида ўзаро ички тарқоқлик, ўзаро зиддиятлар кўрсатилади.

Кунчиқар томонининг биринчи қаторида Тангридан Бўлмиш Эл Этмиш Уйғур хоқонининг тахтга ўтиргани кўрсатилган: (16) *“Täŋridä bolmuš: /Äl ätmiš: Bilgä qa/γanïm: olurtï: Äl tutdï* - Тангридан бўлмиш Элэтмиш Билга қоқним тахтга ўтирди, салтанатни бошқарди”.

Шарқ томонининг учинчи қаторида ватан ташкил этилгандан кейин ябғуннинг ўлими, тўртинчи қаторда эса Тангридан Бўлмиш Эл Этмиш Билга хоқон номи билан машҳур бўлган Мўюн Чўрнинг тахтга ўтиргани айтилади.

Жанубнинг иккинчи сатрида улар Тэс дарёси яқинидаги Қашар деган жойдан кунботарда жойлашганлиги қайд этилган: (20). *“....däzig: Qašar Qoruγ: Quntï: čït tikdi örügän yaratdï yayïldï...* – Қашар Коруғга жойлашди, қароргоҳ кўтарди. (У ерда) ёзни ўтказди”. Бундан ташқари, “тўққиз буюрук”, “менинг уйғурларим” ва таниқли шахслар иштирок этган тахтга ўтириш жараёнини эслатиб ўтилади (худди шундай воқеалар Тарят битигининг 28-30-сатрларида

сақланиб қолган). Қайд этилишича, Тэсийн битиги яратилгунга қадар хоқон “(бир) ёзни” ғарбий қароргоҳда ўтказган. Ёзувда Бўгу хоқоннинг бошқа ҳеч қандай ҳаракатлари сезиларли даражада акс эттирилмаган.

Учинчи қаторда бу матнни битган шахс Элсер исмли киши эканлиги кўрсатилган: (21*). “... : älsär: ilgärü: Quntï:bilgäsün: bitigin bu: urtï: bu yaratdï:* - Элсер шарқ(да). У ўз белгиларини ўйиб, битиг биттирди”. Ушбу сатр С.Кляшторнйда қуйидагича ўқилган: *“На востоке, в Эльсере (?) он поселился. Свои знаки и свои письмена так повелел выбить. так соорудить”* – Шарқда Элсерда (?) жойлашди. У ўз белгиларини ўйиб, битиг биттирди. Айнан шу сатр бўйича алоҳида кузатишлар М.Айдин томонидан амалга оширилган. Хусусан, ушбу қатордаги “*ilgärü: qun-*” иборасини ўқиш ва талқинларига турли баҳолар беради. От ва феълдан ташкил топган бу иборани “шарқда ўрнашиб олмоқ” эмас, “олдинда ўтирмоқ, етакчилик қилмоқ” тарзида талқин қилиш таклиф қилади. Шунингдек, бу янги маъно сатрнинг семантик контекстини янада тушунарли қилиши таъкидлайди[46].

Тэсийн битиги Тарят ва Шине Усу битиглари билан биргаликда Уйғур давлатининг икки хоқони ҳукмронлиги даврини қамраб олади. Давлатнинг илк хоқони 747 йилгача ҳукмронлик қилган *Kűl Bilgä Qaγan* бўлган. Унинг ўғли *Bilgä Boyun-Čör,* унинг исми *Täŋridä(n) Bolmïš Äl-Ätmiš Bilgä Qaγan* ёки *Äl-Ätmiš Qan* ёки Хитой манбаларига кўра *Moyun Čör* хон бўлган. У 747 йилдан 759 йилгача ҳукмронлик қилган ва юқоридаги уч битигда тез-тез тилга олинади.

Битигтошда бир қанча унвон, жой ва қабила-уруғ номлари тилга олинади. Улар қуйидагича:

Исм (ном)лар: *Täŋiri*$_{7, 13, 16,}$ *Učuz Köl*$_{9}$

Унвон-эпитетлар: *Qan(Ïm)*$_{4, 5, 6,}$ *Yabγu*$_{5, 6,}$ *Qaγan*$_{5, 7 (2), 11, 14 (3),}$ *Šad*$_{6,}$ *Bök(g)ü*$_{7,}$ *Uluγ*$_{7,}$ *Kül*$_{19,}$ *Bäg*$_{19,}$ *Buyruq*$_{22}$

Этнонимлар: *Uyγur*$_{4, 7, 11,}$ *Tarduš*$_{6,}$ *Töläs*$_{6,}$ *(Bä)di Bär(s)il*$_{10,}$ *Qadïr Qašïr*$_{10,}$ *Otuz: /Tatar*$_{15,}$ *Toquz buyruq*$_{22}$

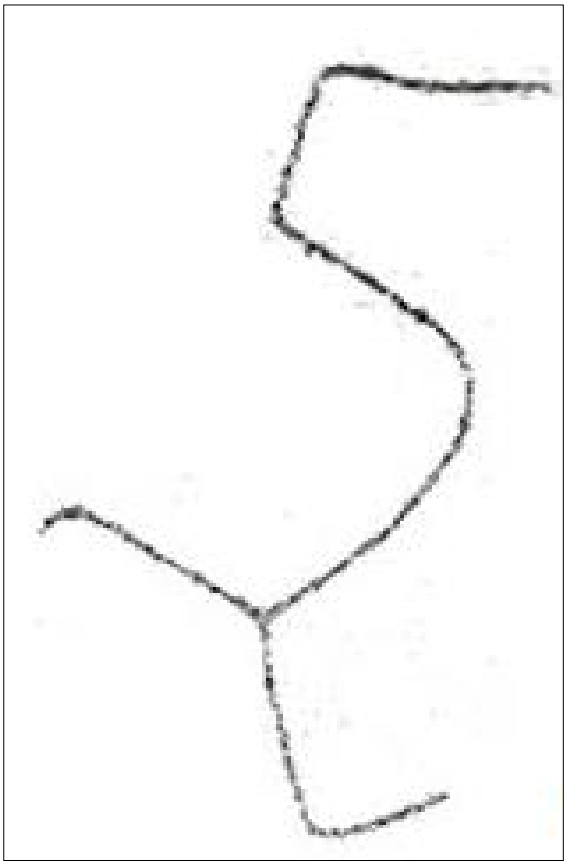
Топонимлар: *Qadïr: Qašïr*$_{10,}$ *Tabγač*$_{11, 12,}$ *Öŋrä* $_{17,}$ *Kün toγsïq*$_{17,}$ *Qašar Qoruγ*$_{20,}$ *Älsär*$_{21,}$ *İlgärü*$_{21,}$

Бирикма ҳолидаги бирликлар (эпитетлар): *Uyγur qan*$_{4}$*, Yabγu Tarduš*$_{6,}$ *Šad Töles*$_{6,}$ *Uyγur qaγan*$_{7, 11, 12,}$ *Bökü Uluγ qaγan*$_{7, 13,}$ *Äl ätmiš: Bilgä qa/γanïm*$_{16,}$ *Kül: Bäg*$_{19}$

Хулоса ва таклифлар. Айтиш лозимки, Мўғулистондаги уйғур хоқонларининг номлари билан боғлиқ бўлган меъморчилик қолдиқларини ўрганиш ушбу шахслар фаолиятини янада аниқ ёритишга ва тарихий воқеаларни изоҳлаш имконини беради. Тэс(ийн), Тарят, Шине Усу, Карабалгасун ва бошқа бир қанча давр битиглари контекстдаги тарихий

[46] Aydın, M. Tes Yazıtı’nın Güney Yüzünün 3. Satırında Yeni Bir Deyim? İlgerü konmak. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, (38), 249-256. DOI: 10.29000/rumelide.1439608. 2004.

воқеликлар ва филологик боғлиқликлар жиҳатдан узвий алоқадор ёдномалардир. Бу учта ёзувнинг пайдо бўлиш саналари тахминан 5-10 йиллик вақт оралиғига тўғри келади. Шунга қарамай “Шине Усу ёзуви қабр тузилиши билан боғлиқ бўлса, Тарят ва Тэс(ийн) битиглари ёзма чегара манбаларидир. Тарят ва Шине Усу битигларида туркларнинг мағлубияти ва қарлуқларга қарши курашлар тасвирланган, шунингдек, Тарят ёзуви батафсилроқ бўлиб, “Шине Усу” ёзуви Тарятнинг қисқача мазмуни эканлигини кўрсатади. Бу тарятнинг Шине Усу ёзувидан каттароқ эканлиги тасдиқлайди. Уйғур давлати билан боғлиқ бўлган бошқа ёзувлар эса бу учтасидан жиддий фарқ қилади”[47].

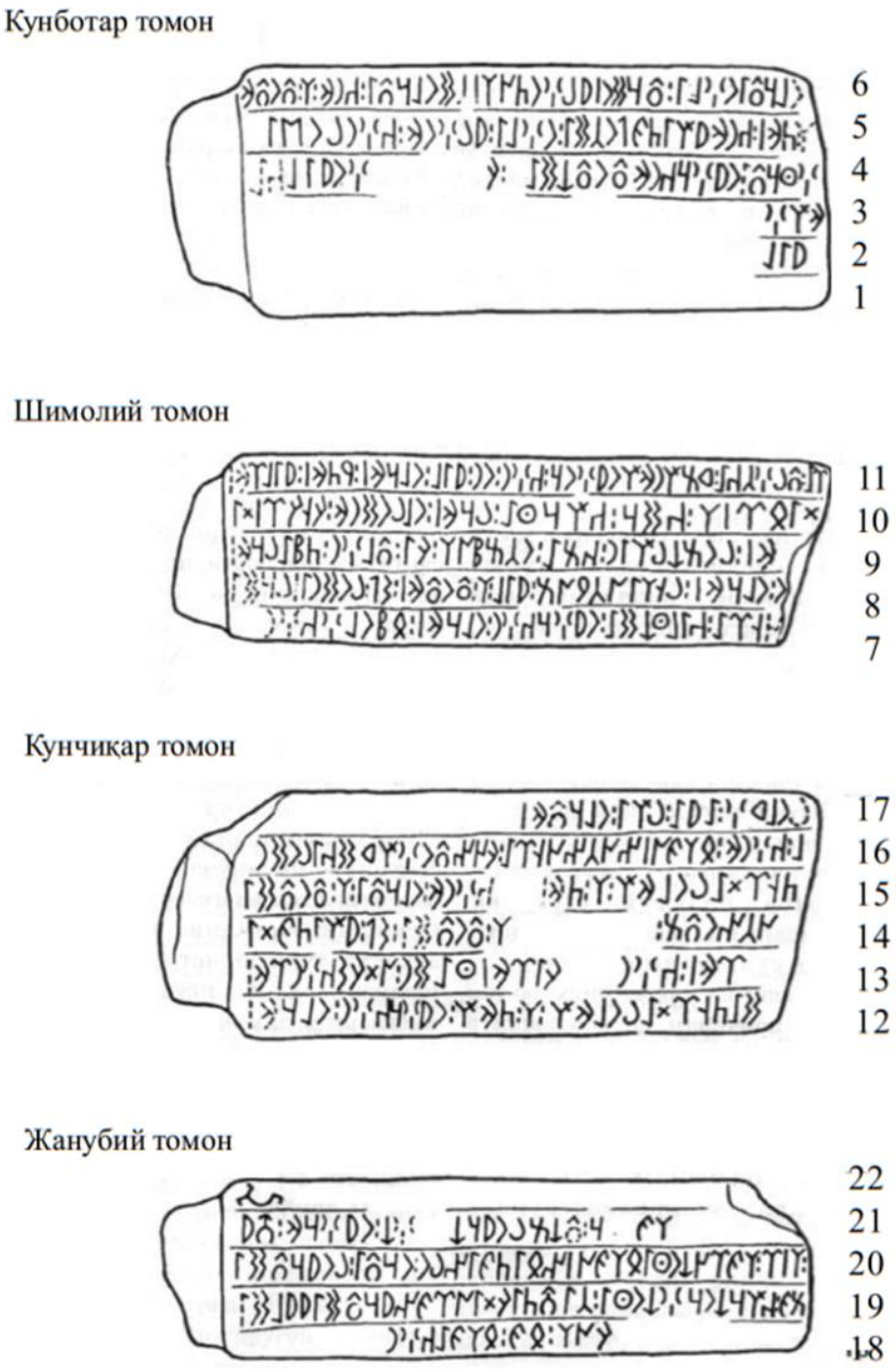

1-расм. Ёдгорлик жанубий томонининг пастки қисмига ўйилган тамға.

2-расм. Тесийн битиготши

[47] Rybatzki Volker. Taryat, Tes Ve Şine Usu Yazitlari Arasindaki Dil Bilimsel Ve Tarihî Bağlar Üzerine Bazi Notlar. 2011-1. – 61.

3-расм. Тесийн битиғтоши (матн).

АДАБИЁТЛАР

1. Aalto P. Materialen zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei // JSFOu. LX. Helsinki, 1958.

2. AaltoP. Oriental studies in Finland (1828-1918). Helsinki, 1971.
3. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford, 1972. – 1038 p
4. Dadaboyev H., Yodgorov H. O‘zbek harbiy terminologiyasi. O‘quv qo‘llanma – T.: Sahhof, 2021. – 210 b.
5. Kljashtorny S. The Tes Inscription of the Uighur Bogü Qaghan // AOH. XXXIX. Budapest, 1985.
6. Liu Mau-Tsai. Çin kaynaklarına göre Doğu Türkläri. Çeviri E. Kayaoğlu, D. Banoğlu. – Istanbul, 2006. – 640 s.
7. Memoria saecularis Sakari Pälsi. Finnisch-uigurische Gesellschaft. Aufreichnungen von einerforschungsreise nach der Nordlichen Mongolei im Jahre 1909. Helsinki,1982.
8. Aydın, M. Yazıtı’nın Güney Yüzünün 3. Satırında Yeni Bir Deyim? İlgerü konmak / R u m e l i D E D i l v e E d e b i y a t A r a ş t ı r m a l a r ı D e r g i s i 2 0 2 4 . 3 8 (Ş u b a t) / 2 4 9 Tes
9. Ramstedt G. J. Zwei uigurische Runenschriften der Nord-Mongolei // JSFOu. XXX. № 3. Helsingfors, 1913. {128}
10. *Resenen M.* Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. – *Helsinki. 1969. – P. 258.*
11. Rybatzki V. (2000), Titles of Türk and Uigur Rulers in the Old Turkic inscriptions. Central Asiatic Journal 44, 205-292.
12. Абдураҳмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 166 б.
13. Бартольд В. В. Древнетюркские надписи и арабские источники // Сочинения, V. – М., 1968. – С. 284311; Новые исследования об орхонских надписях // Сочинения. – М., 1968. – Том V. – С. 312–328.
14. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов // Сочинения. Т. V. М., 1968.
15. Бежин Л.Е. Ду Фу. М., 1987.
16. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Ч. I. М.–Л., 1950.
17. Бобоёров Ғ. Ўзбек тили тарихи. Т. – Фан. 2022. – Б.85.
18. Бобоёров Ғ., Ғарбий турк хоқонлигининг давлат тизими. Тарих фанлари док. дис. – Тошкент, 2012. – 380 б.
19. Вайнштейн С.И. Древний Пор-Бажын // СЭ. 1964. № 6.
20. Владимирцов Б.Я. Географические имена орхонских надписей, сохранившиеся в монгольском // ДАН СССР. М., 1929.
21. Войтов В.Е., Волков В.В., Кореневский С.Н., Новгородова Э.А. Исследования в Монголии // АО 1976 года. М., 1977.

22. Волков В.В. Оленные камни Монголии. Улан-Батор, 1981.
23. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., 1967.
24. Доржсурэн Ц. 1956—1957 онд Архангай аймагт археологийн шинжилгээ хийсэн тухай (Об археологических работах 1956—57 гг. в Архангайском аймаке) // Шинжлэх ухаан. Дээд Боловсрон Хурээлэнгийн хэвлэл. Улаанбаатар, 1958.
25. Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – С. 168–169.
26. Думан Л.И. Очерк истории Китая // Китай. История, экономика, культура. М.-Л., 1940.
27. Eren H. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. 1. Baskı. – Ankara, 1999. – S. 88.
28. Кляшторный С.Г. Тэсийнская стела (предварительная публикация) // СТ. № 6. Баку, 1983 – С. 76-90.
29. Кляшторный С.Г. Новые эпиграфические работы в Монголии. 1969—1976 гг. // История и культура Центральной Азии. М., 1983а.
30. Кляшторный С.Г. Терхинская надпись (предварительная публикация) // СТ. № 3. Баку, 1980.
31. Кляшторный С.Г. Тэсийнская стела (предварительная публикация) // СТ. № 6. Баку, 1983б.
32. Кляшторный С.Г. Эпиграфические исследования в Монголии // АО 1975 года. М., 1976.
33. Кляшторный С.Г. Эпиграфические работы в Монголии // АО 1976 года. М., 1977.
34. Кубарев Г.В., Кубарев В.Д. Погребение знатного тюрка из Балык-Соока (Центральный Алтай) // Археология, этнография и антропология Евразии. 4 (16), 2003. – С. 64-80.
35. Курганов А. Ҳарбий терминларнинг ишлатилиши ва улардаги ўзгаришларнинг ўзига хос хусусиятлар // Ўзбекистонда хорижий тиллар, № 4 (23) 2018. – Б.77.
36. Кызласов И.Л. Материалы к ранней истории тюрков. I. Древнейшие свидетельства об армии. Российская археология. – Москва. 1996. – С. 71-82.
37. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. М.-Л., 1959.
38. Марков Г. Е. Кочевники Азии. – М.: Изд-во Московского университета, 1976. – С. 47–48.
39. Материалы по истории древних кочевых народов группы дунху. Введение, перевод и комментарии В. С. Таскина. – М.: Наука, 1984. – С. 269
40. Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып. 1. М., 1973.

41. Рамстедт Г.И. Как был найден «Селенгинский камень» // ТрТКОПОРГО. 1912. Т. XXV. Вып. 1. СПб, 1914а.
42. Рамстедт Г.И. Перевод надписи «Селенгинского камня» // ТрТКОПОРГО. 1912. Т. XXV. Вып. 1. СПб, 1914б.
43. Руднев А.[Д.] Экспедиция д-ра Г.И. Рамстедта по Монголии // Русские Ведомости. № 280. СПб, 1909.
44. Сабитов А.Р. К вопросу о переселении токуз-огузов в Таримский бассейн в VIII—IX вв. // Маловские чтения. Алма-Ата, 1990.
45. Цыбульский В.В. Лунно-солнечный календарь стран Восточной Азии с переводом на даты европейского календаря (с 1 по 2019 г. н.э.). М., 1988.
46. Шаймердинова Н.Г. Картина мира кыпчаков сквозь призму лексической и грамматической системы кыпчакского языка // Түркі дүниесі рухани мұра және бүгінгі мәдениеті. Халықаралық симпозиум материалдары. Астана, ЕҰУ, 2014. С. 348—354.

TIJORAT BANKLARINING INVESTISION KREDIT QO‘YILMALARI HAJMIGA TA’SIR QILUVCHI OMILLAR

Ergashova Nilufar Sobirovna
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti, mustaqil izlanuvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753306

ANNOTATSIYA

Maqolada tijorat banklarining investitsiya va kredit salohiyati, tijorat banklari investitsiya va kredit oqimlarining o‘sish sur’atlariga ta’sir etuvchi omillar tahlil qilingan, bank sektorining investitsiya siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari, iqtisodiyotda texnologik ishlab chiqarishni rivojlantirish, sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish, bank tizimining kredit salohiyatidan samarali foydalanish, xorijiy mamlakatlar banklari bilan sindikatlashtirilgan kreditlar hisobiga investitsiya loyihalarini moliyalashtirishni amalga oshirish, banklar uchun qimmatli qog‘ozlar bozoriga yo‘naltirilgan investitsiyalardan olinadigan bevosita va bilvosita daromadlar va boshqa iqtisodiy muammolar ko‘rib chiqilgan.

KALIT SO‘ZLAR

Milliy iqtisodiyot, tijorat bank tizimi, bank resurslari, bank depozitlari, investitsiya loyihasi, investitsiya kreditlari, sindikatlashtirilgan kredit, subordinatsiyalangan kredit, qimmatli qog‘ozlar, modernizatsiya, daromadlilik.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется инвестиционный и кредитный потенциал коммерческих банков, факторы, влияющие на темпы роста инвестиционно-кредитных потоков коммерческих банков, рассматриваются меры по совершенствованию инвестиционной политики банковского сектора, развитие технологического производства в экономике, модернизация отраслей

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Национальная экономика, коммерческая банковская система, банковские ресурсы, банковские депозиты, инвестиционный проект, инвестиционные кредиты, синдицированный кредит, субординированный кредит, ценные бумаги, модернизация, доходность.

промышленности, эффективное использование кредитного потенциала банковской системы, реализация финансирования инвестиционных проектов за счет синдицированных кредитов с банками зарубежных стран, прямые и косвенные доходы от инвестиций, направляемых на рынок ценных бумаг для банков, и другие экономические проблемы.

ABSTRACT

The article analyzes the investment and credit potential of commercial banks, factors influencing the growth rate of investment and credit flows of commercial banks, considers measures to improve the investment policy of the banking sector, the development of technological production in the economy, the modernization of industries, the effective use of the credit potential of the banking system, the implementation of financing investment projects through syndicated loans with banks in foreign countries, direct and indirect income from investments directed to the securities market for banks, and other economic problems.

KEYWORDS

National economy, commercial banking system, banking resources, bank deposits, investment project, investment loans, syndicated loan, subordinated loan, securities, modernization, profitability.

Hozirgi kunda jahon iqtisodiyotida barqarorsizlik davom etayotgan davrda mamlakatimiz iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish, uning raqobatbardoshlilik darajasini oshirish muhim iqtisodiy masala hisoblanadi. Shu sababli iqtisodiyotda tarkibiy o‘zgarishlarni chuqurlashtirish, yuqori texnologik ishlab chiqarishni rivojlantirish, sanoat tarmoqlarini modernizatsiya qilish va texnologik yangilash jarayonlarini tezlashtirish lozim. Bank sektorini tubdan transformatsiya qilish maqsadida 2020-yil 12-mayda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2020-2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-5992-sonli Farmoni qabul qilindi[48]. Ushbu masalalarni

[48] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 12 maydagi “2020-2025 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-5992-sonli Farmoni

ijobiy hal qilish uchun mamlakatimizda asosiy hisoblanadigan tijorat banklarining investisiya faoliyatini rivojlantirish zarur.

Hozirgi vaqtda tijorat banklarining investisiya va kredit salohiyatini shakllantirish va ulardan foydalanish shartlari murakkabdir. Jahon moliyaviy inqirozi bank sektorida xatarlarning sezilarli darajada oshishiga olib keldi. Bunday sharoitda kredit operatsiyalarini amalga oshirish uchun ishlatilishi mumkin bo‘lgan bank resurslari hajmini aniqlash muhim ahamiyatga ega bo‘lib, kredit salohiyatidan to‘liq foydalanmaslik bank operatsiyalari rentabelligini pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga kredit potensialidan ortiq kredit operatsiyalarini amalga oshirish likvidlik muammolarining paydo bo‘lishiga olib keladi[49].

Milliy iqtisodiyotning faol rivojlanishi ishlab chiqarish jarayonlarini tiklashga yordam beradigan, iqtisodiyotning turli tarmoqlarini modernizatsiyalash hamda yangi korxonalarni shakllantirishga yo‘naltiriladigan investisiya resurslarini tobora ko‘proq investisiyalashni talab qilmoqda.

Shuni ta’kidlash kerakki, 2021-2024-yillarda O‘zbekiston hukumati olib borgan iqtisodiyotni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq choralarga qaramasdan iqtisodiyotni moliyalashtirishning asosiy qismi korxonalarining asosiy donorlari bo‘lgan tijorat banklari zimmasiga tushdi. Biroq, mahalliy banklarning tashqi va ichki faoliyatining bir qator o‘ziga xos xususiyatlari tufayli ular iqtisodiyotning muhim va uzoq muddatli mablag‘larga bo‘lgan ehtiyojlarini qoplay olmaydi.

Bugungi kunda moliyaviy investisiyalar korxonalar tomonidan asosan o‘z mablag‘lari hisobidan amalga oshirilmoqda. Ammo amaliyot shuni ko‘rsatadiki, korxonalar uchun investisiyalarni o‘z ichki manbalari-rivojlanish fondlari, emissiya resurslari hisobidan o‘zini o‘zi moliyalashtirish yetarli emas. Rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotga kiritilgan sarmoyalarning asosiy ulushi uzoq muddatli resurslarga ega bo‘lgan investisiya va pensiya fondlari, sug‘urta kompaniyalari hissasiga to‘g‘ri keladi. O‘zbekiston sharoitida ular kam rivojlanganligi sababli investisiya jarayonida asosiy o‘rin tijorat banklari zimmasiga tushadi.

Banklarning investisiya faoliyati – bu bank investor sifatida daromad olish maqsadida moliyaviy aktivlarni sotib olishi, real aktivlarni yaratishi va tashkil qilishi uchun mablag‘larni joylashtirishi bilan bog‘liq faoliyatidir. Banklarning investisiya faoliyatining boshqa investorlar faoliyatidan farqli tomoni shundaki, ular investisiyani jalb qilingan mablag‘lar evaziga amalga oshiradilar. Shuning uchun ham bank bir tomondan investor sifatida bozorda paydo bo‘lsa, boshqa tomondan esa u qarzdordir. Ushbu holat banklar uchun likvidlilikni muhim masala qilib

[49]О.В.Васильев.Формирование и оценка инвестиционно-кредитного потенциала коммерческих банков в условиях финансовой нестабильности тема диссертации Москва 2011 г 187с

qo‘yadi hamda ular aktivlar va passivlarining muddati, hajmi va foiz stavkalari bo‘yicha mutanosib boshqarishni taqozo etadi[50].

Mamlakatimiz tijorat banklari resurs bazasining birinchi qismi kapitaldan iborat bo‘lsa, ikkinchi qismi esa depozitlardan iborat. Investisiya-kredit jarayonida o‘rta va uzoq muddatli investisiyalarni taqdim etishga qodir banklar rolini ortib borishi, shuningdek banklar resurs bazasini shakllantirishning murakkab shart-sharoitlari hamda unga ta’sir etuvchi omillar tijorat banklarining investision-kredit salohiyatini o‘rganish zaruriyatini belgilab berdi.

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda zamonaviy bank xizmatlarini rivojlantirish asosida tijorat banklari raqobatbardoshligini oshirish borasida keng ko‘lamli islohatlar amalga oshirildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-son farmoniga muvofiq rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha “O‘zbekiston — 2030” strategiyasining ikkinchi ustuvor yo‘nalishi doirasida “Mamlakatimizning investisiyaviy jozibadorligini yanada oshirish, bank tizimida islohotlarni jadallashtirish, bank xizmatlari bozori hajmini oshirish va sohada raqobatni rivojlantirish, tadbirkorlarga erkin faoliyat yuritishi uchun eng qulay sharoitlar yaratish uchun istiqbolli investisiya loyihalari hamda mikro moliyalashtirishni yanada rivojlantirish” vazifalari belgilandi[51].

Yuqoridagi ustuvor vazifalar ijrosini ta’minlashda respublikamiz tijorat banklarini investisiya va kredit salohiyatini boshqarishning zamonaviy usullarini joriy etish hamda banklarni investisiya va kredit potensialini shakllantirishning ta’sirchan mexanizmlarini ishlab chiqish talab etiladi. Banklar uchun eng qiyin to‘siq uzoq muddatli resurs bazasini shakllantirish va kapitallashuvning pastligi bo‘lib, bu banklarning mamlakatimiz korxonalari va aholisini yetarli darajada sarmoyaviy va kredit resurslari bilan ta’minlay olmasligiga olib kelmoqda.

Yana bir muhim muammo – bank tizimining kredit salohiyatidan samarali foydalanish va kreditlashning yangi shakllarini rivojlantirishdir. Inqiroz davridan keyingi yillarda keng tarqalgan kreditlashning turli usullari kredit risklarining sezilarli darajada oshishiga olib keldi. Hozirgi vaqtda investisiya va kredit salohiyatini shakllantirishga amaliy yondashish va uning hajmiga ta’sir etuvchi barcha mumkin bo‘lgan omillarni hisobga olgan holda baholashning uslubiy asoslarini ishlab chiqish zarur ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu sohaning dolzarbligi kredit tashkilotlari faoliyati samaradorligini va iqtisodiyotning real sektorida investisiya resurslarining multiplikativ ta’sirini oshirishga qaratilgan investisiya va kredit salohiyatini shakllantirish konsepsiyasini ishlab chiqishdadir.

Ushbu muammoni hal qilish uchun quyidagi vazifalar talab qilinadi:

[50] Dodiyev F.U. Tijorat banklarining investisiya faoliyatini rivojlantirish yo‘llari. Banklar va moliya bozorlari jurnali. 7 bet.
[51] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-sonli Farmoni

- uslubiy yondashuv asosida bankning resurs bazasi hamda likvidlilik va zahiralar bilan bog‘liqligi o‘rtasidagi farqlar orqali tijorat bankining investisiya va kredit salohiyatining mohiyatini ochib berish orqali investisiya va kredit salohiyati bilan bankning resurs bazasi o‘rtasidagi yaqin aloqani aniqlash;

- kredit tashkilotlari faoliyati samaradorligini va iqtisodiyotning real sektorida investisiya resurslarining multiplikativ samarasini oshirishga qaratilgan investisiya va kredit salohiyatini boshqarish konsepsiyasini ishlab chiqish;

- bankning investision-kredit salohiyatini belgilovchi pul, fond va kredit bozorlarining holati, majburiy zahiralar darajasi va majburiy zahiralardan foydalanish tartibi kabi omillarni aniqlash;

- yangi ishlab chiqarishlarni tashkil etish, korxonalarni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash bo‘yicha bankning kredit hamda investisiya siyosatini va investisiya loyihalarini uzoq muddatli kreditlash mexanizmlarini yanada takomillashtirish, buning asosida bankning uzoq muddatli resurs bazasini mustahkamlash kabilardan iborat.

Taraqqiy etgan mamlakatlar banklarining investision faoliyatining asosiy qismi sindisiyalashtirilgan kreditlar berish amaliyotining hissasiga to‘g‘ri keladi. Mamlakatimizda ham tijorat banklari sindisiyalashtirilgan kredit berish amaliyotini keng yo‘lga qo‘yishlari lozim, bu ularning investisiya faoliyatini rivojlantiradi va uni boshqarishni takomillashtiradi. Chunki bunda yirik loyihalarni moliyalashtirish va boshqarishda bir qator banklar birgalikda ishtirok etadilar, risklar bo‘linadi va resurslar birlashtiriladi[52].

Yirik investisiya loyihalarini xorijiy davlatlar banklari bilan birgalikda sindisiyalashtirilgan kreditlar berish orqali moliyalashtirishni amaliyotga joriy qilish lozim. Bu loyihalarni moliyalashtirish bilan bog‘liq risk darajasini pasaytiradi va ularni ekspertiza qilishda xorij tajribasini o‘rganish imkonini beradi.

Respublikamizdagi banklar iqtisodiyot tarmoqlaridagi investisiya loyihalarini moliyalashtirishga turli budjetdan tashqari fondlar va sug‘urta kompaniyalari mablag‘larini faol jalb qilishlari lozim. Chunki bularning mablag‘larining aksariyat qismi uzoq muddatli bo‘lib, ularni investisiya loyihalarini moliyalashtirishga transformatsiya qilish banklarda likvidlilik muammosini keltirib chiqarmaydi. Shuningdek, yirik hajmda valyuta ko‘rinishidagi moliyaviy mablag‘lar jamlangan O‘zbekiston Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘larini tijorat banklariga samarali investisiya loyihalarini moliyalashtirishlari uchun subordinar qarz (subordinar qarz — bu bankning qarz majburiyatlari shakli bo‘lib, bank kapitalini aniqlash maqsadida hisob-kitoblardan so‘ng I darajali kapitalning uchdan bir

[52]Karimov N.G., Razzaqov J.X. Investision loyihalarni sindikatli kreditlar hisobiga moliyalashtirishning tashkiliy va huquqiy asoslarini takomillashtirish “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 4, 2019 y.

qismidan oshmasligi kerak) ko‘rinishida berishni yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiqdir. Mamlakatimiz hududlarida faoliyat ko‘rsatayotgan xo‘jalik sub’yektlarining aksariyati kichik korxonalar bo‘lib, ular o‘z investisiya loyihalarini moliyalashtirishlari uchun bank kreditlaridan foydalanishlariga to‘sqinlik qilayotgan asosiy omillardan biri ta’minot masalasi hisoblanadi. Buni ijobiy hal qilish uchun, birinchidan, tijorat banklari korxonalar investisiya faoliyatini moliyalashtirish maqsadida lizing amaliyotlari hajmini oshirishlari lozim. Ikkinchidan, respublikamizda kreditlarni kafolatlash fondini jahon tajribasi va milliy xususiyatlarimizni hisobga olgan holda tashkil qilinishi kerak.

Aholining banklardagi omonatlarini inflyasiya natijasida qadrsizlanishidan himoya qilish maqsadida xorij tajribasidan foydalanish lozim. Shuningdek, aholi uchun depozitlar jozibadorligini oshirish uchun ularning muddatini oshirish bilan stavkalarini ko‘tarish banklarning barqaror resurs bazasini mustahkamlaydi. Natijada banklarning investisiya qilish imkoniyatlari kengayadi.

Rivojlangan mamlakatlarda moliya bozorining rivojlanishi munosabati bilan tijorat banklari tomonidan chiqarilgan qimmatli qog‘ozlarni sotishdan olingan mablag‘lar ularning umumiy resurslarida sezilarli darajada yuqori ulushni egallaydi. Ushbu manbalar asosan banklarning uzoq muddatli investisiya operatsiyalarini moliyalashtirish uchun ishlatiladi. Rivojlangan mamlakatlarning bank amaliyotida qimmatli qog‘ozlarga investisiyalar investisiya faoliyatining muhim tarkibiy qismidir.

Qimmatli qog‘ozlar bozoriga yo‘naltirilgan investisiyalar banklarga bevosita va bilvosita daromad keltiradi. Bank bevosita daromadlarni dividend va foiz ko‘rinishda yoki keyinchalik qimmatli qog‘ozlarni ikkilamchi bozorda qayta sotishdan olingan foyda shaklida oladi. Bilvosita daromad bozor ulushini oshirish va ularning aksiyalariga egalik qilish orqali korporativ boshqaruvdagi ta’sirni oshirish orqali olinadi. Bilvosita daromad bozor ulushini oshirish va ularning korporativ boshqaruvdagi aksiyalariga egalik qilish ta’sirni oshirish orqali olinadi.

Zamonaviy sharoitda eng ishonchli va likvidli investisiya vositalari savdo tashkilotchisi (birja) talablariga javob beradigan va listing prosedurasidan o‘tgan qimmatli qog‘ozlar hisoblanadi. Biroq, uyushgan fond birjasida sotiladigan barcha vositalar yetarli darajada yuqori likvidlilik darajasiga ega emas va ular savdo kunining istalgan vaqtida sotilishi mumkin. Bu fond bozori yetarli darajada yuqori moliyaviy salohiyatga ega emasligi, investision resurslarning yetishmasligi, investorlar yetishmasligi, kapitallashuvning pastligi bilan bog‘liq. Fond birja bo‘limlari ishini tashkil etishning bunday sharoitlarida Markaziy bank mablag‘larini qayta moliyalash operatsiyalari orqali jalb qilishni ta’minlovchi vositalargina likvid hisoblanganligi uchun bunday qimmatli qog‘ozlar tijorat bankining kreditga

layoqatliligini ta’minlash vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Markaziy bank kredit tashkilotlarining likvidligini ta’minlash uchun repo operatsiyalarini amalga oshiradi va qimmatli qog‘ozlar bilan taminlangan kreditlarni joylashtiradi. Lombard ro‘yxatiga kiritilgan vositalar garov sifatida qabul qilinadi. Lombard ro‘yxatini shakllantirishda Markaziy bank ma’lum investisiya vositalarining jozibadorligiga bevosita ta’sir qiladi. Tijorat banki uchun muhim investisiya parametri xisoblangan kimmatli qog‘ozlarning ishonchli ro‘yxati shakllantiriladi.

So‘nggi bir necha yil ichida statistik ma’lumotlarga ko‘ra, banklarning investisiya va kredit operatsiyalari manbai bo‘lgan jalb qilingan uzoq muddatli resurslar ulushi ortib bormoqda. Bu holat O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan, mamlakatimiz aholisining bank tizimiga bo‘lgan ishonchini oshirishga qaratilgan siyosatning natijasidir.

O‘z o‘rnida, iqtisodiyotda tarkibiy islohotlarning faol davom ettirilishi, investision loyihalar samaradorligining ortishi va xususiylashtirish jarayonlarining jadallashishi hisobiga o‘rta muddatli istiqbolda ichki ishlab chiqarish hajmining ortishiga mutanosib ravishda import hajmining ham o‘sib borishi kutilmoqda. Import hajmining 2020-yil - 12,8% foiz, 2021-yil 20,5% foiz, 2022-yil 20,3% foiz, 2023-yil 24% foiz atrofida o‘sishi kuzatildi.

Buning natijasida to‘lov balansining joriy operatsiyalar hisob varag‘i manfiy saldosi YAIMga nisbatan saqlanib qoldi. To‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investisiyalarning kutilayotgan oshishi hamda qarz mablag‘larining jalb etilishi mazkur manfiy tafovutni moliyalashtirishning asosiy manbalaridan bo‘ldi. Bunda pul-kredit siyosatining nisbatan qat’iy sharoitlarining saqlanib qolishi va iqtisodiyotda inflyasiyaning pasayib borishiga mos ravishda doimiy real foiz stavkalarining ta’minlanishi iqtisodiyotda ichki xususiy va tashqi investisiyalar barqaror oshishi uchun zarur fundamental sharoit yaratdi.

1-jadval.

Makroiqtisodiy rivojlanishning asosiy ssenariysi (foizda)

Ko‘rsatkichlar	**Asosiy ssenariy** (yillik o‘sish foizda)			
	2020-yil	2021-yil	2022-yil	2023-yil
Yillik inflyasiya darajasi	11,1%	10%	12,3%	8,8%
YAIM real o‘sishi	1,7%	7,4%	5,7%	6,3%
Eksport hajmi o‘sishi (oltinsiz)	-25,6%	34,6%	21,6%	26,1%
Import hajmi o‘sishi	-12,8%	20,5 %	20,3%	24%
Kredit qo‘yilmalari qoldig‘i o‘sishi	34,3%	18,4%	21,4%	23,3%

Manba: *Markaziy bank ko‘rsatkichlari*

Xulosa qilib aytganda, tijorat banklarining kredit va investisiya salohiyatini shakllantirish omonatlarning barqarorligini ta’minlash, mijozlarning bankdan pul mablag‘larining chiqib ketishining oldini olishga qaratilgan bo‘lishi kerak, bu esa kredit tashkilotiga ishonchni saqlashni ta’minlaydi. Tijorat banklarining investisiya va kredit potensialini oshishi iqtisodiyotimizning barqaror o‘sishiga ijobiy ta’sir qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi 24.01.2020
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-maydagi “2020-2025-yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-5992-sonli Farmoni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-sonli Farmoni.
4. О.В.Васильев Формирование и оценка инвестиционно-кредитного потенциала коммерческих банков в условиях финансовой нестабильности те диссертаци на соискание кандидата экономических наук. М. 2011 г. 187 с.
5. Dodiyev F.U. Tijorat banklarining investisiya faoliyatini rivojlantirish yo‘llari. Banklar va moliya bozorlari jurnali. 7 bet.
6. Karimov N.G., Razzaqov J.X. Investision loyihalarni sindikatli kreditlar hisobiga moliyalashtirishning tashkiliy va huquqiy asoslarini takomillashtirish “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 4, 2019 y.
7. Бузаева О. А. Управление инвестиционной деятельностью коммерческих банков: Основные направления // Научно-методический электронный журнал «Концепт».–2017. Т. 18. С. 1–7. – URL: http://e-koncept.ru/2017/770376.htm.
8. Abdullayeva Sh. “Bank ishi”. Darslik. T.:Moliya, 2012. S. 184.
9. Жаббаров Э. Моделирование показателей производительности труда в хлопчатобумажной промышленности Ташкент. Мехнат 1986-г.113 с.
10. Ergashova N.S. Iqtisodiyotni rivojlantirishda erkin iqtisodiy zonalarning o‘rni va ahamiyati. International scientific and practical conference “Science, education and innovation: solutions and prospects problems” 2024 4 bet.
11. Эргашова Н.С. Значение современных актуальных вопросов экономики окружающей среды International conference on analysis of mathematics and exact sciences Volume 01, Issue 01, 2024 c. 6.
12. cbu.uz.-O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki internet sayti.

PEDAGOGLARNI YOSHI KATTALARGA XOS O‘QUV EHTIYOJLARI, MOTIVATSIYASI VA TAJRIBASI ASOSIDA SAMARALI KASBIY RIVOJLANISH STRATEGIYALARI

M.R.Isxakova
Maktabgacha ta’lim tashkilotlari direktor va mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi dotsenti, p.f.f.d. (PhD)

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753317

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola pedagoglarning kasbiy rivojlanishida yangi strategiyalarni talab qilishini va yoshi kattalar uchun ta’lim jarayonining o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rib chiqadi. Mahalliy va xalqaro statistik ma’lumotlar asosida, pedagoglarni o‘qitish bo‘yicha O‘zbekiston va xorijda amalga oshirilayotgan dasturlar va metodologiyalar tahlil etiladi. Pedagoglarning o‘zini rivojlantirish jarayonida foydalanishi mumkin bo‘lgan resurslar va metodlar muhokama qilinadi.

KALIT SO‘ZLAR

kasbiy rivojlanish, o‘quv ehtiyojlar, o‘zini o‘zini rivojlantirish, hamkorlik va guruh ishlari, reflektiv strategiya, tahlil.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается необходимость новых стратегий в профессиональном развитии педагогов, а также особенности образовательного процесса для взрослых. На основе местных и международных статистических данных проводится анализ программ и методик, реализуемых в Узбекистане и за рубежом по обучению педагогов. Обсуждаются ресурсы и методы, которые могут быть использованы педагогами в процессе их

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

профессиональное развитие, образовательные потребности, саморазвитие, сотрудничество и групповая работа, рефлексивная стратегия, анализ.

профессионального самосовершенствования.

ABSTRACT

This article explores the need for new strategies in the professional development of educators and examines the specific characteristics of adult learning processes. Based on local and international statistical data, it analyzes programs and methodologies implemented in Uzbekistan and abroad for teacher training. The article discusses resources and methods that can be utilized by educators in their self-development journey.

KEYWORDS

professional development, learning needs, self-development, collaboration and group work, reflective strategy, analysis.

Bugungi globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida ta’lim tizimining barqaror taraqqiyoti, avvalo, pedagoglarning o‘zini anglash va o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan intilishiga bog‘liqdir. Ta’lim sifati bevosita pedagogning bilim, ko‘nikma, motivatsiya va reflektiv salohiyatiga tayanadi. Shu bois, pedagoglarni pedagogik faoliyatda yoshi kattalarga xos o‘quv ehtiyojlari, motivatsiyasi va tajribasi asosida samarali kasbiy rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirishlari hozirgi davrda dolzarb masalaga aylandi.

Ta’lim tizimining rivojlanishi va pedagoglarning kasbiy o‘sishi jamiyatning muhim omillaridan biridir. Pedagoglar, ayniqsa, yoshi kattalar bilan ishlashda o‘z o‘quv ehtiyojlarini va motivatsiyalarini hisobga olishlari zarur. Ushbu maqolada mahalliy va xalqaro statistik ma’lumotlar asosida pedagoglarni o‘qitish va ularning kasbiy rivojlanishiga ta’sir etuvchi omillar ko‘rib chiqiladi.

Xalqaro tajribalar, masalan, Finlyandiya va Singapur ta’lim tizimlari pedagoglarning kasbiy rivojlanishidagi muvaffaqiyatlarni ko‘rsatadi.

Finlyandiya ta’lim tizimi pedagoglarni tayyorlashda innovatsion yondashuvlar bilan tanilgan. Bu yerda pedagoglar o‘z kasbiy rivojlanishlarini mustaqil ravishda rejalashtirishga imkon beruvchi tizim mavjud. Pedagoglar uchun o‘z-o‘zini rivojlantirish dasturlari, amaliyot va tajribalar almashinuvi orqali amalga oshiriladi.

Finlyandiya ta’lim tizimida pedagoglarning 90% dan ortig'i o‘z kasbiy rivojlanishlarini qoniqarli deb baholaydi. Bu muvaffaqiyat, pedagoglarning o‘z-o‘zini rivojlantirishga bo‘lgan motivatsiyasi va ularning ta’lim jarayonidagi ishtirokini oshiradi.

Singapur ta’lim tizimida esa pedagoglarning kasbiy rivojlanishi uchun doimiy ravishda malaka oshirish kurslari va seminarlar o‘tkaziladi. Pedagoglar o‘z kasbiy ko‘nikmalarini yangilash va zamonaviy pedagogik usullarni o‘zlashtirish imkoniyatiga ega. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra Singapurda pedagoglarning 85%dan ortig‘i malaka oshirish dasturlarida qatnashadi, bu esa ularning pedagogik faoliyatini yanada samarali amalga oshirishlariga yordam beradi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan islohotlar boshlangan ilk kunlardanoq ***“ilm – tarbiya – innovatsiya”*** zanjirini yaratishga kirishilgani, bu harakatlar bugun aniq natijalar berayotganini qayd etish joiz. Bugungi kunda O‘zbekistonda pedagoglarni o‘qitish va ularning kasbiy rivojlanishi bo‘yicha ko‘plab dasturlar amalga oshirilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 231-son qarori bilan qabul qilingan 2030-yilgacha maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari rahbar, pedagog va mutaxassis kadrlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar dasturida me’yoriy-huquqiy, tashkiliy va o‘quv-metodik bazani takomillashtirish, kadrlar salohiyatini oshirish, ilmiy tadqiqot ishlarini takomillashtirish, pedagoglar va mutaxassislarning malaka darajasini oshirishga qaratilgan islohotlar dolzarb vazifa sifatida belgilangan.

Shuningdek, mamlakatimizda maktabgacha ta’lim tizimini yanada rivojlantirish, tizimdagi pedagogik kadrlarning uzluksiz kasbiy rivojlantirish borasida bir qator ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 20-dekabrdagi “Maktabgacha va maktab ta’limi xodimlarining uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi 867-son qarorida “rahbar, pedagog va mutaxassis xodimlarning kasbiy bilimlari, ko‘nikmalari va mahoratlarini uzluksiz yangilab borish mexanizmlarini joriy etish, zamonaviy talablarga muvofiq ta’lim sifatini ta’minlash uchun zarur darajada kasbiy tayyorgarligini amalga oshirish” pedagoglarga zamonaviy pedagogik usullarni o‘zlashtirish, o‘z-o‘zini rivojlantirish va o‘quv jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo‘llash imkoniyatini beradi.

O‘zbekistonda pedagoglarning kasbiy rivojlanishi bilan bog'liq dasturlarni amalga oshirishda muammolar mavjud. O‘rganilgan statistik ma’lumotlarga ko‘ra, 2023-yilda o‘zbekistonlik pedagoglarning 65% dan ortig'i o‘zini rivojlantirish uchun yetarli imkoniyatlarga ega emasligini bildirgan, shuningdek, malaka oshirish dasturlarining cheklanganligi va sifatining pastligi, pedagoglar yangi ta’lim metodologiyalari va texnologiyalariga moslashishda qiyinchiliklarga duch kelishayotgani, ayrim moliyaviy cheklovlar (pedagoglarning kasbiy rivojlanishiga

zarur bo‘lgan resurslar va materiallardan foydalanish imkoniyatining cheklanganligi), xalqaro tajribalarni o‘zlashtirishda va ularni mahalliy sharoitlarga moslashtirishda muammolar mavjudligi, pedagoglarning o‘z-o‘zini rivojlantirish jarayonida amaliy tajriba almashinuvi va hamkorlikni kuchaytirish zarurligi haqida tahliliy fikrlar mavjud.

Tadqiqotimiz jarayonida aniqlangan ushbu muammolar pedagoglarning kasbiy rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin, shuning uchun ularni hal qilish uchun mukammal yondashuv zarur. Buning uchun quyidagi samarali kasbiy rivojlanish strategiyalarini amalga oshirish lozim:

Malaka oshirish dasturlarini takomillashtirish maqsadida pedagoglar uchun sifatli malaka oshirish kurslarini tashkil etish va ularni muntazam ravishda (uzluksiz) o‘tkazish maqsadga muvofiq bo‘lib, bunda ta’limda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan innovatsion metodologiyalarni, masalan, loyiha asosida o‘qitish, muammoni hal qilish, gamifikatsiya, flipped classroom va boshqalarni tanlash va qo‘llash, ularni o‘zaro taqqoslash va ularning afzalliklarini ko‘rib chiqish muhimdir.

Shu bilan birga pedagoglarga o‘z ishlarini qulaylashtirishlari uchun innovatsion metodologiyalarni joriy etishda zarur bo‘lgan materiallar, qo‘llanmalar va resurslarni, kerakli texnologiyalarni taqdim etish kerak. Taqdim etilgan metodologiyalarni pedagoglar tomonidan qo‘llanish natijalarini tahlil qilish amaliyotini muntazam ravishda olib borish, olingan natijalar asosida metodologiyalarni takomillashtirish va o‘zgarishlar kiritish innovatsion metodologiyalarni ta’lim jarayoniga muvaffaqiyatli joriy etishga yordam beradi va pedagoglarning kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlaydi.

Pedagoglar uchun o‘zini o‘zini rivojlantirishga qaratilgan strategiyalar o‘z-o‘zini rivojlantirishga yordam beradigan onlayn platformalar va resurslar va ulardan samarali foydalanish imkoniyatlarini yaratish dolzarb bo‘lib, statistik ma’lumotlarga ko‘ra O‘zbekistonda 2023-yilda pedagoglar uchun o‘z-o‘zini rivojlantirish dasturlari 30% ga oshgan. Bu dasturlar pedagoglarga o‘z bilim va ko‘nikmalarini yangilash, zamonaviy pedagogik usullarni o‘zlashtirish imkonini beradi.

Mohiyatan pedagogning o‘zini o‘zi rivojlantirishi — bu o‘zining kasbiy, axloqiy va intellektual salohiyatini oshirishga yo‘naltirilgan, mustaqil ravishda amalga oshiriladigan uzluksiz faoliyat. Bu jarayon quyidagi asosiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi:

O‘zini anglash: kuchli va zaif tomonlarini tahlil qilish.

O‘zini anglash — bu shaxsning o‘z xatti-harakatlari, his-tuyg‘ulari, fikrlari va imkoniyatlari haqida ongli ravishda fikr yuritish jarayonidir. Pedagog faoliyatida o‘zini anglash pedagogning o‘zini baholashi, qanday qadriyatlar, motivatsiya va resurslarga ega ekanligini tushunib yetishi bilan bevosita bog‘liqdir. Kuchli

tomonlar — bu shaxsning mahoratli, samarali, muvaffaqiyatga olib boruvchi fazilatlari (masalan, muloqot madaniyati, innovatsion fikrlash, tashabbuskorlik, sabr-toqat, didaktik bilimlar). Zaif tomonlar — rivojlanishi kerak bo‘lgan, faoliyatga salbiy ta’sir qilishi mumkin bo‘lgan jihatlar (masalan, rejalashtirishdagi sustkashlik, vaqtni boshqara olmaslik, texnologik savodxonlikning pastligi). Ushbu jihatlarni tahlil qilishda ijobiy natija va samara beradigan quyidagi mexanizmlarni taklif qilamiz:

1. O‘z-o‘zini baholash (avtorefleksiya). Pedagog o‘z faoliyatini tahlil qiladi: qanday vazifalarni muvaffaqiyatli bajara olyapman? Qanday vaziyatlarda qiynalaman? Ota-onalar, hamkasblar yoki rahbariyat menga qanday fikr bildiradi? Avtorefleksiyada kunlik yoki haftalik “Refleksiya daftari”ni yuritish, “Men kimman?” yoki “Meni boshqalar qanday ko‘radi?” degan savollarga yozma javoblar tayyorlash ijobiy natijalar beradi.

2. SWOT tahlil usuli orqali tahlil qilish. SWOT tahlili — o‘zini anglash va rivojlantirishda keng qo‘llaniladigan metodik yondashuv. Pedagog quyidagi asosda o‘z faoliyatini tahlil qiladi:

S (Strengths) – Kuchli tomonlar - Ish tajribasi - Yaxshi kommunikatsiya ko‘nikmalari - Rejalashtirish mahorati	***W (Weaknesses) – Zaif tomonlar*** – Texnologik savodxonlik pastligi – Stressni boshqarishda qiynalish – Jamoaviy ishlarda ishtirok sustligi
O (Opportunities) – Imkoniyatlar - Onlayn kurslar orqali rivojlanish - MTTda treninglar	***T (Threats) – Tahdidlar*** – Kasbiy kuyish (burnout) xavfi –Innovatsion talablarga yetishmovchilik

3. “360 daraja tahlil” metodi

“360 daraja tahlil” metodi (yoki “360 baholash”) — bu shaxsiy yoki kasbiy faoliyatni turli tomonlar (rahbar, hamkasb, tarbiyalanuvchi, ota-ona, xatto o‘zi) tomonidan mujassam baholash usuli. “360 daraja tahlil”ning maqsadi pedagogning o‘zini anglashiga yordam berish, faoliyatdagi kuchli va zaif tomonlarni aniqlash, o‘zini rivojlantirish uchun asosli ma’lumotlar to‘plash hamda subyektiv fikrlarni kamaytirib, xolis baho olishdan iboratdir. Bu metod keng va turli qirrali tahlil qilish imkonini yaratadi.

Pedagogik faoliyatda bu metod orqali bolalarning yoki pedagogning kasbiy kompetensiyalari, muloqot madaniyati, metodik yondashuvi va shaxsiy sifatlari har tomonlama tahlil qilinadi.

4. Maxfiy so‘rovnoma va fikr-mulohazalarni yig‘ish.

Maxfiy so‘rovnoma va fikr-mulohazalarni yig‘ish — pedagog faoliyatini 360 daraja tahlil qilishning muhim bosqichidir. Bu orqali pedagog o‘z faoliyati haqida mustaqil va xolis mulohazalarni turli manbalardan (MTT direktori, hamkasb, ota-ona, tarbiyalanuvchi) oladi.

Maxfiy so‘rovnoma va fikr-mulohazalarni yig‘ish jarayonni samarali tashkil etish uchun birinchi navbatda maqsadni aniqlash lozim, ya’ni so‘rovnoma orqali nimani o‘lchamoqchi ekanligini oldindan bilish muhim. Masalan: pedagogning muloqot madaniyati, o‘qitish sifati, hamkorlik darajasi, ota-onalar bilan ishlashdagi yondashuv yoki texnologiyalardan foydalanish ko‘nikmasi bo‘yicha ma’lumotlar olinadi. Buning uchun savollar tuzib olinadi, savollar oddiy, aniq va baholashga yo‘naltirilgan bo‘lishi kerak.

So‘rovnoma olib borishda bir nechta baholash shakllaridan foydalanish mumkin:

1. Likert shkalasi (1 — mutlaqo rozi emasman, 5 — to‘liq rozi)
2. Tanlovli savollar
3. Ochiq savollar (fikr bildirish uchun)

№	**Savol**	**Baholash**				
		1	2	3	4	5
1	Pedagog bolalar bilan hurmatga asoslangan munosabatda bo‘ladi					
2	Ota-onalar bilan muntazam va mazmunli aloqa o‘rnatilgan					
3	Takliflaringiz yoki mulohazalaringiz bormi? (ochiq javob)					

Maxfiy so‘rovnoma va fikr-mulohazalarni yig‘ish jarayonida maxfiylikni ta'minlash o‘ta muhimdir. Odatda bunday so‘rovnomalar ism yozilmaydigan (anonim so‘rov), Google Forms, Microsoft Forms yoki qog‘ozli qutichalar orqali amalga oshiriladi.

Pedagoglarni yoshi kattalarga xos o‘quv ehtiyojlari, motivatsiyasi va tajribasi asosida sifatli kasbiy rivojlanishni amalga oshirishda samalali bo‘lgan quyidagi strategiyalarni keltiramiz:

Reflektiv strategiya

Reflektiv strategiya — pedagog o‘zini o‘zi rivojlantirishining asosiy va eng samarali yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, ushbu strategiya pedagogning o‘z faoliyatini

tahlil qilish, baholash va takomillashtirish orqali o‘z kasbiy o‘sishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Refleksiya — bu pedagogning o‘z o‘quv va tarbiyaviy faoliyati, qarorlar, xatti-harakatlar va ularning natijalari haqida fikr yuritish, tahlil qilish va xulosa chiqarish jarayoni. Reflektiv strategiya esa bu refleksiyani doimiy amaliyotga aylantirish, ya’ni pedagog o‘z faoliyatiga har doim ongli yondashishini ta’minlaydigan usul va yondashuvlar to‘plamidir.

Reflektiv strategiya faoliyatdagi kuchli va zaif tomonlarni aniqlash imkonini beradi, ta’lim va tarbiya jarayonini chuqur tahlil qilib, xatolardan saboq chiqarishga yordam beradi, kasbiy o‘sish uchun real asos yaratadi, o‘zgaruvchan ta’lim talablariga moslashish qobiliyatini oshiradi, shuningdek, innovatsiyalarni tanlashda ongli qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Reflektiv strategiyani amalga oshirishda refleksiya qilishga vaqt ajratish va har haftalik yoki har mashg‘ulotdan keyingi yozma yoki og‘zaki tahlil; “Bugun nima yaxshi bo‘ldi? Nima ish bermadi? Nima o‘zgartiraman?” kabi savollar; refleksiya daftari / kundalik yuritish; har bir faoliyatdan keyin quyidagicha qisqacha yozib borish pedagoglarni o‘zini o‘zi rivojlantirib borishlariga yordam beradi:

- Tarbiyalanuvchilarning ishtiroki qanday bo‘ldi?
- Men qanday metod qo‘lladim?
- Ular qanday javob qaytardi?
- O‘zimni qanday his qildim?

Yana bir muvaffaqiyatli strateyiyaning ko‘rinishlaridan biri bu – reflektiv muloqot / maslahatlashuv strategiyasidir. Reflektiv muloqot — bu ikki yoki undan ortiq pedagog, rahbar yoki mutaxassislar o‘rtasida faoliyatni tahlil qilish, baholash va undan saboq olish maqsadida olib boriladigan fikr almashinuvi, maslahat va qo‘llab-quvvatlovchi suhbat.

Bu strategiya pedagogning o‘z ustida ishlashi jarayonida insoniy omil va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash muhitini yaratadi.

Reflektiv strategiyaning muvaffaqiyatli hisoblanishiga quyidagilar sabab bo‘ladi:

№	Sabab	Izoh
1	O‘ziga chetdan qarash imkonini beradi	Pedagog o‘z faoliyatiga boshqa pedagog ko‘zi bilan qaraydi
2	Ishonchli fikr almashish imkonini yaratadi	Xolis fikr va maslahatlar o‘zgarishga turtki bo‘ladi
3	Muvaffaqiyat va xatolar ustida birga ishlash	Individual emas, jamoaviy rivojlanishga xizmat qiladi

4	Emotsional yengillik va ruhiy tayanch bo‘ladi	Kasbiy kuyishni kamaytiradi

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtirib xulosalaydigan bolsak, o‘quv ehtiyojlari va motivatsiya pedagoglarning kasbiy rivojlanishini ta’minlashda muhim omillardir. Pedagoglar o‘z ehtiyojlarini aniqlash va motivatsiyalarini oshirish orqali o‘z kasbiy faoliyatlarini yanada samarali amalga oshirishlari mumkin.

O‘zbekiston ta’lim tizimida pedagoglarning o‘z-o‘zini rivojlantirish imkoniyatlarini oshirish, amaliy ko‘nikmalarni o‘zlashtirish va zamonaviy pedagogik usullarni qo‘llash orqali pedagoglarning muvaffaqiyatini ta’minlash mumkin.

Yoshi kattalar bilan ishlashda samarali strategiyalarni qo‘llash, pedagoglarga o‘z pedagogik faoliyatlarini yanada samarali amalga oshirish imkonini beradi. O‘quv jarayonini shaxsiylashtirish, hamkorlik va guruh ishlari, innovatsion texnologiyalarni qo‘llash va o‘z-o‘zini baholash imkoniyatlarini yaratish, yoshi kattalar bilan ishlashda muhim ahamiyatga ega. Bu strategiyalar, o‘z navbatida, ta’lim tizimining sifatini yaxshilashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 25-iyundagi “Maktabgacha va maktab ta’limi tashkilotlari xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 231-son qarori
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 20-dekabrdagi “Maktabgacha va maktab ta’limi xodimlarining uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimini takomillashtirish to‘g‘risida”gi 867-son qarori
3. Knowles. M. S. (1984). *The Adult Learner: A Neglected Species*. Houston: Gulf Publishing Company.
4. Балева В.В. Профессиональное развитие педагога в рамках непрерывного образования // Международный журнал социальных и гуманитарных наук. - 2016. - Т. 2. - №1. -С. 58-65.
5. Isxakova M.R. Pedagog kadrlarni rivojlantirishda andragogik yondashuv/ O‘quv qo‘llanma/ Toshkent 2022, 72 bet
6. Isxakova M.R. Andragoglik ko‘nikma va malakalarni rivojlantirish. Maxsus kurs dasturi (Trener kitobi, mustaqil mutoala materiallari, tarqatma materiallar jamlanmasi)/ Toshkent 2021
7. Isxakova M.R. “Maktabgacha ta’lim tashkiloti pedagoglarining kasbiy kompetensiyasi va kreativligini oshirish” qisqa muddatli o‘quv kursi (MTT

pedagoglari uchun)/ “Interfaol texnologiyalar orqali kasbiy kompetentlikni oshirish” mavzusi bo‘yicha o‘quv-uslubiy majmuasi/ Toshkent 2021
8. https://onlinedu.uz/
9. https://www.oecd.org/
10. http://www.gov.uz
11. https://www.uzedu.uz/
12. https://www.bimm.uz/ru
13. http://ziyonet.uz/ru

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДИНАМИКИ КОЛИЧЕСТВА ОВЕЦ И КОЗ В УЗБЕКИСТАНЕ

Менгнаров Холмурат Эргашович
Старший преподаватель, Ташкентский университет педагогики и экономики
https://doi.org/10.5281/zenodo.16759

ANNOTATSIYA

Maqolada O‘zbekiston Respublikasida 2011-2023-yillarda yetishtirilgan qo‘y va echkilar soni $\{Y_t, t \in T\}$ (O‘zStat ma’lumotlari bo‘yicha ming birlikda) barqaror dinamik qator sifatida statistik tahlil qilinib, 95% kafolat bilan nuqtaviy-intervalli statistik baholash qurilgan.

$\bar{y}_t$ – qo‘y va echkilarning yillik o‘rtacha soni uchun. Mazkur jarayonning asosiy rivojlanishini tavsiflovchi trendning bir qismi aniqlanib, unda ishtirok etuvchi noma’lum parametrlar statistik ma’lumotlar asosida eng kichik kvadratlar usulida baholangan hamda qo‘y va echkilar bosh sonini yaqin yillar uchun prognoz qilingan. Statistik mezonlar yordamida ushbu jarayonning avtokorrelyatsion bog‘liqligi mavjudligi haqidagi statistik gipoteza tekshirildi hamda nazariy va amaliy xulosalar chiqarildi.

KALIT SO‘ZLAR

qo‘y, echki, son, mavsumiy, diskret, tasodifiy, dinamik, statistik, baholash, nuqta, interval, trend, avtokorrelyatsiya, yakuniy farq, mezon, me’yor, gipoteza, kafolat.

АННОТАЦИЯ

В статье статистически проанализировано количества овец и коз, выращенных в республике Узбекистан в 2011-2023 годах $\{Y_t, t \in T\}$ (в тысячах единиц, по данным УзСтат) как устойчивый динамический ряд, причем с

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

овца, коза, численность, сезонная, дискретная, случайная, динамическая, статистическая, оценка, точка, интервал, тренд, автокорреляция, конечная

95% гаранте построена точечно-интервальная статистическая оценка.

$\bar{y}_t$ – для годового среднего количества овец и коз. Выявлена част тренда, характеризующего основной развития данного процесса, оценены участвующие в нем неизвестные параметры методом наименьших квадратов на основе статистических данных и спрогнозированы количества овец и коз на ближайшие годы. С помощью статистических критериев проверена статистическая гипотеза о наличии автокорреляционной связи этого процесса и сделаны теоретические и практические выводы.

разность, критерий, норма, гипотеза, гарантия.

ABSTRACT

The article statistically analyzes the number of sheep and goats raised in the Republic of Uzbekistan in 2011-2023 {Y_t, $t \in T$} (in thousands of units, according to UzSTAT) as a stable dynamic series, and with a 95% guarantee, a point-interval statistical estimate is constructed $\bar{y}_t$ – for the annual average number of sheep and goats. A part of the trend characterizing the main development of this process is revealed, the unknown parameters involved in it are estimated by the least squares method based on statistical data and the number of sheep and goats for the coming years is predicted. Using statistical criteria, the statistical hypothesis about the presence of autocorrelation of this process is tested and theoretical and practical conclusions are made.

KEYWORDS

sheep, goat, number, seasonal, discrete, random, dynamic, statistical, assessment, point, interval, trend, autocorrelation, finite difference, criterion, norm, hypothesis, guarantee.

Быстрый рост населения нашей республики в сочетании с ограниченностью земельных, водных и других ресурсов для полноценного обеспечения его продовольствием создают трудности. Достичь этих целей

можно только используя самые современные научные достижения и технологии в этой области, а также поддерживая производство.

Поскольку процесс производства мяса носит сезонный характер, мы изучаем его как дискретный динамический ряд {u_t,t∈T}. Из теоретических исследований динамических рядов [1]-[5] известно, что {u_t,t∈T} может в основном состоять из следующих компонентов: 1) тренда, указывающего основное направление изучаемого случайного процесса, 2) части, колеблющейся вокруг тренда, 3) части, подверженной сезонным изменениям, 4) случайной части. Для решения этих задач используются скользящие средние, конечные разности, наименьшие квадраты, автокорреляция, проверка статистических гипотез для различных динамических рядов и другие методы анализа, которые широко применяются при анализе динамических рядов. В данной статье рассматривается поголовье овец и коз, разводимых в Республике Узбекистан в 2011-2023 годах, как стационарный дискретный динамический ряд.

На сегодняшний день существует множество научных работ и литературы, посвященных гарантированному изучению и анализу динамических рядов, в частности: Андерсон [1], Кендал [2], Тихомиров [3], Сулаймонов [4], Файзиев [5] и др.

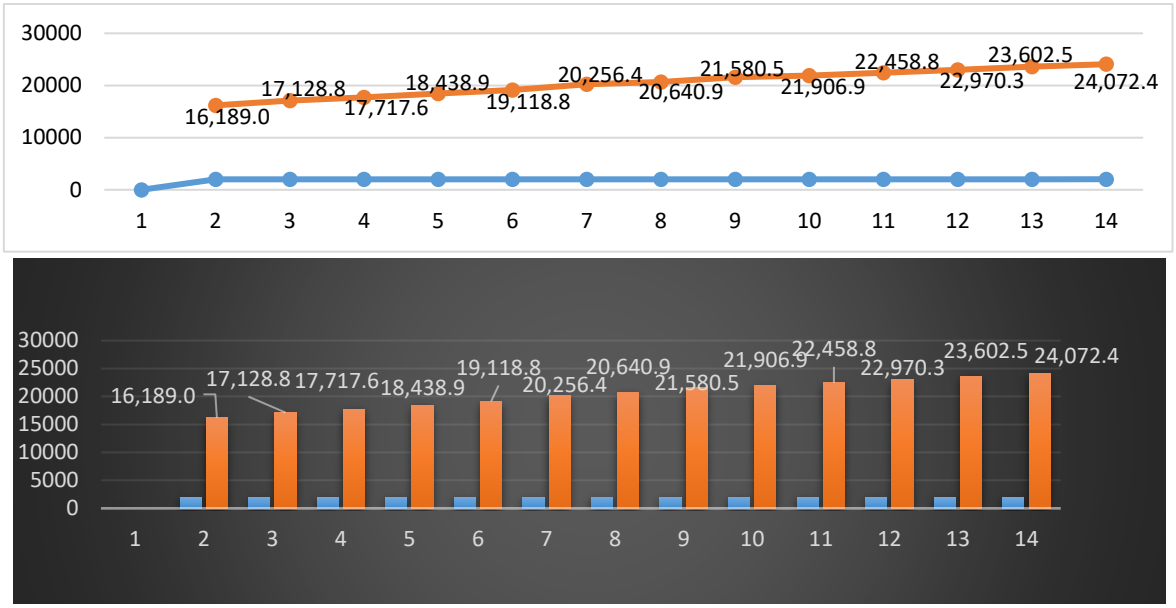
Материалы и методы. В статье статистически проанализировано 13-летнее среднее поголовье овец и коз, разводимых в Узбекистане в 2011-2023 гг. {u_t,t∈T}, как стационарный динамический ряд, построены точечные, гарантированные интервальные статистические оценки его истинного среднегодового 〖 y〗 _T-, а также проверены различные статистические гипотезы, связанные с этим процессом, с использованием представленных выше методов.

Для определения тренда {u_t,t∈T} динамики поголовья овец и коз, выращиваемых в нашей республике в 2011-2023 гг., используя геометрическую интерпретацию экспериментальных данных в системе координат, можно предположить, что он имеет линейную зависимость u_t y (см. рисунок 1).

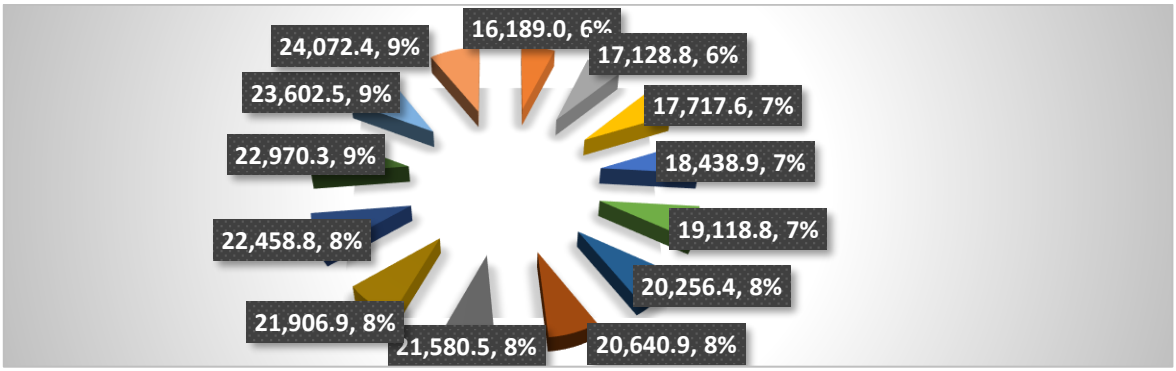
Неизвестные параметры, входящие в линейную модель, определяются с использованием статистических данных, методом наименьших квадратов, путем решения следующей системы нормальных уравнений:

$$\begin{cases} a_0 T + a_1 \sum t = \sum y_t \\ a_0 \sum t + a_1 \sum t^2 = \sum y_t t \end{cases} \quad (1)$$

Для оценки решений системы (1) построим вспомогательную таблицу на основе статистических данных (Таблица-1):

a)

b)

1-рисунок.

Таблица-1

1	2	3	4	5	6	7
N р/р	Наблюдаемые годы	y_t - тысяч штук	t	t^2	$y_t\, t$	$y_t\, t^2$
1	2011	16 189,0	-6	36	-97 134	582 804
2	2012	17 128,8	-5	25	-85 644	428 220
3	2013	17 717,6	-4	16	-70 870	283 482
4	2014	18 438,9	-3	9	-55 317	165 950
5	2015	19 118,8	-2	4	-38 238	76 475
6	2016	20 256,4	-1	1	-20 256	20 256
7	2017	20 640,9	0	0	0	0
8	2018	21 580,5	1	1	21 581	21 581
9	2019	21 906,9	2	4	43 814	87 628

10	2020	22 458,8	3	9	67 376	202 129
11	2021	22 970,3	4	16	91 881	367 525
12	2022	23 602,5	5	25	118 013	590 063
13	2023	24 072,4	6	36	144 434	866 606
Σ		266 082	0	182	119 640	3 692 718

Используя расчеты, приведенные в таблице, определяем неизвестные параметры, входящие в линейную зависимость (1), решая систему уравнений методом наименьших квадратов:

$$\sum y_t = 266082,0\ ,\ a_0 = \frac{1}{T}\sum y_t = \frac{266082}{13} = 20467,85,$$

$$a_1 = \frac{119640}{182} = 657,36.$$

На основе статистического анализа среднего поголовья овец и коз, разводимых в нашей республике в 2011-2023 гг., как дискретного, стационарного (стационарного) динамического ряда {u_t,t∈T}, получаем следующее уравнение для трендовой части, выражающее ее основное направление по отношению к годам t:

$$y(t) = 657,36\,t + 20467,85 \qquad (2)$$

Присвоив этому уравнению тренда значение t=0, определяем, что среднегодовое поголовье овец и коз в нашей республике составляет 20 467 850 голов. Аналогично, установив значение t = 1 в уравнении тренда, мы с 95% гарантией определяем, что среднее поголовье овец и коз в нашей республике в 2024 году составит 21 125 000.

Коэффициент автокорреляции важен при изучении свойств динамического ряда. Чтобы ответить на этот вопрос, мы рассчитаем следующие величины, используя метод конечных разностей, предполагая временной лаг в L лет (L-лаг) (Таблица 2)

$$\Delta Y_t = Y_{t+1} - Y_t, \quad \Delta^2 Y_t = \Delta Y_{t+1} - \Delta Y_t,\ \Delta^3 Y_t = \Delta^2 Y_{t+1} - \Delta^2 Y_t.$$

Составим таблицу для расчета конечных разностей (Таблица-2):

Таблица -2

1	2	3	4	5	6	7	8
N	Наблюдаемые годы	y_t - тысяч штук	Y_t^2	ΔY_t	ΔY_t^2	$\Delta^2 Y_t$	$\Delta^2 Y_t^2$
1	2011	16 189,0	262 083 721				
2	2012	17 128,8	293 395 789	940	883 224		

3	2013	17 717,6	313 913 350	589	346 685	-351	123201
4	2014	18 438,9	339 993 033	721	520 274	133	17556,25
5	2015	19 118,8	365 528 513	680	462 264	-41	1713,96
6	2016	20 256,4	410 321 741	1 138	1 294 134	458	209489,29
7	2017	20 640,9	426 046 753	385	147 840	-753	567159,61
8	2018	21 580,5	465 717 980	940	882 848	555	308136,01
9	2019	21 906,9	479 912 268	326	106 537	-613	376014,24
10	2020	22 458,8	504 397 697	552	304 594	225	50850,25
11	2021	22 970,3	527 634 682	512	261 632	-40	1632,16
12	2022	23 602,5	557 078 006	632	399 677	121	14568,49
13	2023	24 072,4	579 480 442	470	220 806	-162	26341,29
Σ		266 082	5 525 503 976	7 883	5 830 515	-470	1696662,55

Согласно данным таблицы-2, при вычислении следующей величины $V_k = \frac{\sum_{i=k}^{T}(\Delta^2 y_k)^2}{(T-k)C_{2k}^k}$ $k = 1,2,3$, мы видим, что значения коэффициентов вариации конечных разностей близки между собой: $V_1 \approx V_2 \approx V$. Это подтверждает, что трендовая часть исследуемого динамического ряда имеет линейную зависимость.

Коэффициент автокорреляции важен при изучении свойств временного ряда. Для расчета коэффициентов автокорреляции по формуле (3) по статистическим данным составим следующую таблицу (Таблица-3):

Таблица-3

1	2	3	4	5	6	7	
N	Наблюдаемые годы	Y_t - тысяч штук	$Y_t \cdot Y_{t+1}$	$Y_t \cdot Y_{t+2}$	$Y_t \cdot Y_{t+3}$	$Y_t \cdot Y_{t+4}$	$Y_t \cdot Y_{t+5}$

1	2011	16 189,0					
2	2012	17 128,8	277298143,2				
3	2013	17 717,6	303481226,9	286830226,4			
4	2014	18 438,9	326693054,6	315836230,3	298507352,1		
5	2015	19 118,8	352529641,3	338739250,9	327482101,4	309 514 253	
6	2016	20 256,4	387278060,3	373505734	358894792,6	346 967 824	327930859,6
7	2017	20 640,9	418110326,8	394629238,9	380595491	365 707 210	353553847,9
8	2018	21 580,5	445440942,5	437143240,2	412593263,4	397 920 681	382354666,8
9	2019	21 906,9	472761855,5	452178132,2	443754929,2	418 833 640	403939138,4
10	2020	22 458,8	492002685,7	484672133,4	463569844,9	454 934 436	429385305,4
11	2021	22 970,3	515885373,6	503208065,1	495710559,2	474 127 665	465295584,9
12	2022	23 602,5	542156505,8	530083827	517057607,3	509 353 751	487176842,3
13	2023	24 072,4	568168821	552950249,7	540637217,1	527 351 660	519494428,2
Σ		266 082	5101806637	4669776328	4238803158	3 804 711 121	3369130674

На основе Таблицы 3 мы вычисляем коэффициенты автокорреляции (L-лаг) по следующей формуле ([1]-[3]):

$$R_L = \frac{\sum_{i=1}^{N-L} Y_i Y_{i+L} - \frac{\sum_{i=1}^{N-L} Y_t \sum_{i=L+1}^{N} Y_t}{N-L}}{\sqrt{\left[\sum_{i=1}^{N-L} Y_t^2 - \frac{\left(\sum_{i=1}^{N-L} Y_t\right)^2}{N-L}\right]\left[\sum_{i=L+1}^{N} Y_t^2 - \frac{\left(\sum_{i=L+1}^{N} Y_t\right)^2}{N-L}\right]}} \qquad (3)$$

Расчеты показывают, что все значения R(2), ..., R_(5) RL (L=1,2,,3…- lag) отличны от нуля. Поэтому можно предположить, что динамический ряд имеет автокорреляционную связь. Используя критерий Дарбина-Уотсона, проверяем основную статистическую гипотезу H_0 о том, что исследуемый динамический ряд имеет автокорреляционную связь, и альтернативную гипотезу H_1 об ее отсутствии, используя расчеты, приведенные в таблице 2:

$$d_{kuz} = \sum_{t=1}^{T-1} (Y_{t+1} - Y_t)^2 / \sum_{t=1}^{T} Y_t{}^2 = \frac{5830515}{5525503976} \approx 0{,}001.$$

Видим, что значение d_{kuz}=0,001 меньше критического значения d_{krit} =1,06, которое находится в специальной таблице [5] (стр. 194, приложение-9), причем $d_{kuz} < d_{krit}$. Таким образом, с уровнем достоверности 95% динамика поголовья овец и коз имеет автокорреляционную связь.

$$y_t = \rho y_{t-1} + \varepsilon,\ \rho = Cov(y_t, y_{t+1}),$$

То есть динамика среднего поголовья овец и коз в данном сельскохозяйственном году зависит от поголовья в предыдущем и следующем году.

Известно, что для построения интервальной статистической оценки среднего поголовья овец и коз, выращиваемых каждый год, необходимо знать закон распределения этой средней случайной величины Y_T .Согласно центральной предельной теореме теории вероятностей, среднее поголовье овец и коз, содержащихся на больших пастбищах в однородных условиях, будет иметь нормальное распределение. Основная статистическая гипотеза H_0 о том, что динамика среднегодового поголовья овец и коз в республике имеет нормальное распределение (см. табл. 4):

$$H_0 : P(X < x) = F_{a,\sigma}(x)$$

$$H_1 : P(X < x) \neq F_{a,\sigma}(x) \qquad (4)$$

H_1 – В альтернативном случае в результате тестирования с использованием критериев Жака-Берра, Шапиро-Уилкоксона, Пирсона и параметрических критериев предполагается, что распределение нормальное с гарантией 95%.

Было обнаружено, что поверхность имеет матовый оттенок. Используя это утверждение, на основе формул [1]-[5] определяем, что среднее поголовье овец и коз, выращиваемых в республике ежегодно, составляет y_T, а построенная с 95% гарантией интервальная статистическая оценка находится в пределах (18900,52; 22035,48) тыс. голов.

По статистическим данным с использованием компьютерных программ Excel и 7х получены статистические оценки среднего поголовья овец и коз в республике $\bar{y}_T$ на основе важных выборочных характеристик (Таблица-4):

Таблица -4

Статистическая оценка выборочных характеристик среднего поголовья овец и коз, содержащихся в республике за год	Статистическая оценка выборочных характеристик среднего поголовья овец и коз, содержащихся в год
Среднегодовое поголовье овец и коз, тыс. голов y_T	20468 и 20468
Выборочная дисперсия	6615560,2
Выборочное среднеквадратичное отклонение σ_T	2572,1
Коэффициент вариации v (%)	12,57
Асимметрия A_ς	-0,2
Экссесса E_{K_ς}	-1,2
$\bar{y}_t$ Погрешность выборочного среднего значения m_u	$m_u = \frac{2572,1}{\sqrt{13}} = 712,49$
Предельная погрешность m'_u	$m'_u = t\, m_u = 2,20 \cdot 712,49 = 1567,48$
Интервальная статистическая оценка (95% li) $\bar{y}_t \pm t\, m_u$	$\bar{y}_t \pm t\, m_u$ (**18900,52 ; 22035,48**) тысяч штук
Статистическая гипотеза $H_0: P(\bar{y}_T < x) = F_{a,\sigma}(x)$ $N_1: P(\bar{y}_t < x) \neq F_{a,\sigma}(x)$	H_0 приемлем с гарантией 95%

Заключение. На основании статистического анализа среднего поголовья овец и коз, выращиваемых в республике за 2011-2023 годы, $\{u_t, t \in T\}$, как стационарного дискретного динамического ряда, можно сделать следующие выводы:

1) среднегодовое поголовье овец и коз в республике $\{u_t, t \in T\}$ — сложный случайный процесс, зависящий от кормов, используемых для их содержания, использования новых инновационных технологий и многих других случайных факторов;

2) Линия тренда, характеризующая направление изменения средней численности овец и коз в стаде, имеет линейную зависимость y(t)=657,36 t + 20467,85. Присвоив данной модели тренда значение t = 1, мы с 95% гарантией определяем, что среднее поголовье овец и коз, содержащихся в нашей республике в 2024 году, составит 21 125 тыс. голов;

3) Поскольку среднее поголовье овец и коз, содержащихся в республике каждый год (y(t)) является нормально распределенной случайной величиной, то интервальная статистическая оценка, построенная с 95% доверительным интервалом (18900,52; 22035,48), находится в диапазоне тысячи тысяч голов;

ЛИТЕРАТУРА

1. Т.Андерсон "Статистический анализ временных рядов". - М.: «МИР», 1976. - 759 с.
2. Кендал М., Стюарт А. Многомерный статистический анализ и временные ряды. - М.: "Наука", 1976. -736 с.
3. Н.П. Тихомиров «Эконометрика». – Москва: «Экзамен», 2003. – 512 с.
4. Бакалавр искусств Сулайманов, А.А. Файзиев, Ж.Н. Файзиев «Статистический анализ экспериментальных данных». – Ташкент: ТошДАУ, 2015. – 124 с.
5. М.У. Ачилов, А.А. Файзиев «Анализ динамики урожайности плодов и ягод, выращиваемых в Узбекистане», Международный журнал исследований и разработок EPRA (IJRD. Индия). Том: 4. Выпуск: 8. Август 2019 г., С.5-9. (по-английски)
6. А.А. Файзиев, О.З. Карабашов, Н.Н. Мусаева "Прогнозирование динамики урожайности хлопчатника Андижанской области". "Проблемы науки" Вестник науки и образования, Москва. Журнал № 8 (111). Апрель 2021 г., глава 2, страница
7. Х.Е. Менгнаров Методические аспекты в преподавании математики и экологии (Монография)./Ташкент: Букмани принт, 2022.-145 с.

NUTQ NUQSONIGA EGA BOLALARNI MAKTABGA TAYYORLASHNING AMALIY USULLARI

Normatova Maftuna Kengash qizi
Jizzax davlat pedagogika universiteti
Maxsus pedagogika kafedrasi o'qituvchisi
Kamolova Gulshoda Jobir qizi
Maxsus pedagogika, (Logopediya) yo'nalishi
3-bosqich talabasi

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753361

ANNOTATSIYA

Maqolada nutq nuqsoniga ega bolalarning maktabga tayyorlashda amaliy usullar, bolalarni maktab muhitiga psixologik jihatdan tayyorlash usullari va bu usullar, bolalarning maktabga muvaffaqiyatli integratsiyasini va ijtimoiy hamda akademik muvaffaqiyatini ta'minlash. Bolalarga maktabdagi turli vaziyatlarni oldindan ko'rib chiqish orqali ularning yangi muhitga moslashuvini va zarur ijtimoiy ko'nikmalarni o'zlashtirishlarini ta'minlash usulari haqida so'z boradi.

KALIT SO'ZLAR

Nutq, amaliyot, anglash, maktab, psixologik usul, integratsiya, muloqot, inversiya.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются практические методы подготовки детей с нарушениями речи к школе, методы психологической подготовки детей к школьной жизни и то, как эти методы обеспечивают успешную интеграцию детей в школу, их социальную и академическую успеваемость. Методы, обеспечивающие адаптацию детей к новой среде и приобретение ими необходимых социальных навыков путем заблаговременного оповещения о различных ситуациях в школе.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Речь, практика, понимание, школа, психологический метод, интеграция, коммуникация, инверция.

ABSTRACT

KEYWORDS

The article discusses practical methods for preparing children with speech impairments for school, methods of psychologically preparing children for the school environment and how these methods ensure the successful integration of children into school and their social and academic success. Methods of ensuring children's adaptation to the new environment and the acquisition of the necessary social skills by providing them with advance warning of various situations at school.

Speech, practice, understanding, school, psychological method, integration, communication, inversion.

Kirish. Nutq nuqsoniga ega bolalarning maktabga tayyorlashda amaliy usullar nutq nuqsoniga ega bolalarni maktab muhitiga psixologik jihatdan tayyorlashda muhim roʻl oʻynaydi. Bu usullar, bolalarning maktabga muvaffaqiyatli integratsiyasini va ijtimoiy hamda akademik muvaffaqiyatini ta’minlash uchun zarurdir.

Bolalarga maktabdagi turli vaziyatlarni oldindan koʻrib chiqish imkonini berish orqali ularning yangi muhitga moslashuvini va zarur ijtimoiy koʻnikmalarni oʻzlashtirishlarini ta’minlash.

Maktab hayotidagi turli vaziyatlarni, masalan, tanaffusda oʻynash, darsda qoʻl koʻtarib javob berish, yoki yangi doʻstlar orttirish kabi holatlar yuzasidan roʻlli oʻyinlar oʻtkazish.

- Ijtimoiy hikoyalar.

Bolalarga maktab hayoti haqida oldindan tushuncha berish va ularni turli ijtimoiy vaziyatlarga psixologik jihatdan tayyorlash.

Maktab hayotiga oid ijtimoiy hikoyalar oʻqish yoki bolalar bilan birgalikda bu kabi hikoyalar yaratish. Bu usul, bolalarning maktabdagi turli ijtimoiy vaziyatlarga reaksiyalarini oldindan koʻrib chiqishlariga yordam beradi.

- Muhitni tanishtirish.

Bolalarning maktabga boʻlgan qoʻrquv va bezovtaliklarini kamaytirish orqali ularning maktab muhitiga moslashuvini osonlashtirish.

Maktabga tashrif buyurishlar tashkil etish, bolalarni sinf xonalariga, oʻyin maydonchalari va boshqa muhim joylarga olib borish, oʻqituvchilarni va maktab xodimlarini oldindan tanishtirish.

- Muloqot mahoratlarini rivojlantirish.

Nutq nuqsoniga ega bolalarning muloqot qilish qobiliyatlarini mustahkamlash orqali ularning tengdoshlari va kattalar bilan samarali aloqa o‘rnatishlariga yordam berish.

Muloqot qilishni o‘rgatuvchi maxsus mashqlar va o‘yinlar, jumladan, navbat bilan gapirish, his-tuyg‘ularni ifodalash, va boshqalarga quloq solish mashqlarini o‘tkazish.

- O‘z-o‘zini himoya qilish ko‘nikmalari

Bolalarni o‘z fikrlarini himoya qilish va zarurat tug‘ilganda o‘zlarini ifoda etish ko‘nikmalarini rivojlantirish.

O‘z fikrini ifoda etish va zarurat tug‘ilganda o‘zini himoya qilish ko‘nikmalarini o‘rgatish. Bu, bolalarning o‘ziga ishonchini oshiradi va maktabdagi potentsial qiyinchiliklarga tayyor turishlarini ta’minlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ushbu nutq nuqsoniga ega bolalarni maktabga psixologik tayyorlashda amaliy usullar jarayonida asosiy vositalardir. Ro‘lli o‘yinlari, ijtimoiy hikoyalar, muhitni tanishtirish, muloqot mahoratlarini rivojlantirish va o‘z-o‘zini himoya qilish ko‘nikmalarini o‘rgatish orqali, bolalar maktabga osonroq moslashadilar va ularning ijtimoiy hamda akademik muvaffaqiyatlari oshadi. Bu usullar, o‘qituvchilar, psixologlar va ota-onalar tomonidan bolalarni maktab muhitiga muvaffaqiyatli integratsiya qilishda samarali qo‘llanishi mumkin.

1.bosqich – bolaning mavjud verbal va noverbal muloqot vositalarini faollashtirish.

2.bosqich – yangi varbal va noverbal vositalarni shakllantirish, - “O‘zim va do‘stlarim” tematik bloki doirasida mavjudlarini aniqlashtirish va faollashtirish; piktogrammalar bilan tanishish; ikki yoki undan ortiq belgilarning bir vaqtning o‘zida birlashmalarini faollashtirish.

3.bosqich – “Mening uyim, mening oilam” mavzuli bloki doirasida yangi verbal va noverbal vositalarni shakllantirish, mavjudlarini aniqlashtirish va faollashtirish; ikki yoki undan ortiq belgilar kombinatsiyasining ketma-ketligini tuzish qobiliyatini shakllantirish.

4.bosqich – “Mening derazam tashqarisidagi dunyo” tematik bloki doirasida yangi og‘zaki va noverbal vositalarni shakllantirish, mavjudlarini aniqlashtirish va faollashtirish; ikki yoki undan ortiq belgilarning bir vaqtda assotsiatsiyasini qurish va ikki yoki undan ortiq belgilar kombinatsiyasining ketma-ketligini yaratish ko‘nikmalarini mustahkamlash.

VERBAL VA NOVERBAL MULOQOT VOSITALARINI SHAKLLANTIRISHGA OID QO‘LLANGAN ISH USULLARIDAN:

1) Predmetlar va rasmlarga qarashda ularni nomlash. Biz “Qaytar”, “Nomini ayt”, “Ayt” so‘zlarini ishlatmadik, lekin “Top”, “Qanday qichqiradi”, “Kim yashirdi”, “Kim chiqdi” (rasmlarni yig‘ishda, kesma tasvirlarni tanib olish) savollardan foydalanish mumkin;

2) To‘satdan paydo bo‘lgan predmetlar va rasmlarni nomlash. Biz quyidagi o‘yin usulidan foydalandik: - “Ajoyib qopcha” (yoki “Sehrli qalpoqcha”). Bola predmetlarni, rasmlarni nomlaydi;

3) Tasviriy ko‘rgazma stol o‘yinlari: loto; domino kabi o‘yinlar to‘plami.

To‘plamga o‘yin maydoni, hayvonlar yoki odamlarning haykalchalari va kubik kiradi. Shakllarni maydon bo‘ylab harakatlantirib, bola qaysi rasmga tushganiga qarab turli og‘zaki harakatlarni bajaradi. Harakat sxemalari o‘yin maydonining turli sektorlarida tasvirlangan: baraban - barabanni tayoq bilan urishva “bom-bom” deyish, trubka - trubka o‘ynash va “doo doo” kuylash, to‘p - to‘pgaurish “op-op” deyish va sh.k. “juftlar”. Juftlangan rasmlar bola yoshiga mos bo‘lgan darajada nomlashi yoki birga taqlid qilishi mumkin bo‘lgan narsalar yoki harakatlar tasvirlari bilan ishlatiladi. Rasmlar tasvir pastga o‘girilgan holda joylashtiriladi, logoped va bola navbat bilan rasmlarni ikkitadan ochadi. Bu vaqtda bola rasmlarga nom beradi. O‘yinchilarning vazifasi bir xil rasmlarni ochishdir. Kim bir xil tasvirlarni ochsa, uni o‘ziga oladi. Eng ko‘p rasm to‘plagang‘alaba qozonadi.

4) Stol teatri, harakatlanuvchi rasmlar yordamida bolaga mos bo‘lgan leksik materiallarni o‘z ichiga olgan matnlarni sahnalashtirish;

5) Fonatsiya va harakatni sinxronlashtirish uchun mashqlar (yuqorida tavsiflangan). So‘zlarni va tovush taqlidini faollashtirish uchun biz so‘zning nomi, tovush taqlidi endi bola uchun maqsad emas, balki boshqa faoliyatni amalgaoshirish vositasi bo‘lgan vaziyatlarni loyihalashtirsh.

Tadqiqot metodologiyasi.

Nutq nuqsoniga ega bolalar logopedik mashg‘ulotlarni olib borish jarayonida bir qator texnologiyalardan foydalanish:

“step by step” texnologiya - amaliy ko‘nikmalarni o‘zlashtirish jarayonining to‘rt pog‘ona doirasida kechadigan texnologiyadir.

Bu texnologiya nutq nuqsoniga ega bolalarga bir xilda takrorlanadigan mayda qo‘l motorikasini tez va mukammal o‘rganib olishlariga yordam beradi. Step by step texnologiya qo‘llanilganda, bolalar iloji boricha oddiy operatsiyalar bilan tanishtiriladi, so‘ng uni takrorlaydilar va to mukammal o‘zlashtirmaguncha mashq qiladilar. Ushbu texnologiya quyidagi bosqichlardan iborat:

- Tushuntirish;
- Nima qilish kerakligini ko‘rsatib berish;
- Ko‘rsatilgan tarzda qaytarish;

- Mashq qilish.

Step by step texnologiyasinning asosiy belgisi – bolalarning harakatlari logoped ko‘rsatib bergan harakatlar doirasi bilan cheklanganligidadir.

Step by step texnologiyasini nutq nuqsoniga ega bolalarda qo‘llashning afzalliklari:

- Bolalarda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishda yordam beradi;
- Vaqtdan unumli foydalanish imkoniyati mavjud;
- Oddiy ish bosqichlarini o‘zlashtirish darajasi yuqori bo‘ladi.

“erkin assotsiasiyali” texnologiya - evristik faoliyatni yuritish yuqori darajadagi faoliyatni baholashda, berilgan vazifalarni mustaqil bajara olishga imkon yaratadi. Bu texnologiyani qo‘llash orqali og‘ir nutq nuqsoniga ega bo‘lgan nutq nuqsoniga ega bolalarga muammoning yechimini topishni jadallashtiradi.

Bu texnologiyada assosiasiyaning vujudga kelishi tufayli yechillishi zarur bo‘lgan muammo komponentlarining, tashqi muhitning o‘zaro bog‘lanishlari ro‘yobga chiqadi. Tashqi muhit bilan ijodiy jamoaning ijodkorona fikrlari to‘qnashuvi imkonini tug‘diradi.

Nutq nuqsoniga ega bolalarda ishni tashkil etishda guruhli mashg‘ulotlarda har bir nutq nuqsoniga ega bolalar faol ishtirok etishi, bolalar o‘z assotsiasiyasini yoki fikrini taklif etishi zarur hisoblanadi. Bolalarning fikrlarini mujassamlashtirish orqali berilgan vazifalarning yechimini topishga o‘rgatiladi.

“inversiya” texnologiyasi ijodiy vazifalarni yechimini izlab topishga, yangi holatlarda g‘oyalarni yechimini topishga qaratilgan. Bu metod muammolar yechimiga yangicha yondashish, eski qoliplardagi fikrlardan holi ravishdagi insonni talab etadi. Yangicha sharoitda mantiqiy fikr yuritish. Yangicha yechim topish, muammolar yechimini topishga, g‘oyalar tug‘ilishiga sabab bo‘ladi.

Inversiya metodi dualizm prinsipiga yoki qonuniyatiga asoslanadi. Fikr yuritishda qarshi tomondan yondashuvni talab etadi. Ijodiy fikr yuritishni talab etadi. Nutq nuqsoniga ega bolalar berilgan vazifalarni analiz va sintez, mantiqiy va intuitiv, sintetik va dinamik xarakteristik tomondan yondashuvni talab etadi. Bolalarga vazifani yechimini konkret yoki abstrakt, real va fantastik, ajratib yoki birlashtirib solishtirish orqali yechimlar topishga o‘rgatiladi.

“sinetik” metod – (turli elementlarni birlashtiruvi)

Bu metod ijodkorlik faoliyatini stimullashtirish uchun alohida sharoit,muhit yaratadi, kutilmaganda yangi analoglarning va assotsiasiyaning tug‘ilishi yoki yaratilishiga sabab bo‘ladi.

Sinetik metod ishtirokchilari muammo bilan tanishtiriladi va jamoa bo‘lib ijodiy yechim topish mexanizmi tushuntiriladi. Uning yechimi bo‘yicha nutq nuqsoniga ega bolalarga tushuntirish ishlari olib boriladi. Bolalarga tasavvur etish,

assotsiativ fikrlash, original metodlarni qo‘llash va o‘yinli elementlar tushuntiriladi. O‘rgatiladi va ularda fikrlarni uyg‘otishga muhit tug‘diriladi.

Sinetik metod qo‘llashda avvaldan muammoni aniq berishdan chekinishga to‘g‘ri keladi. Chunki bunday holda masalaning yechimi biroz neytrallanishi kuzatiladi.

Shu sababli muammoning ayrim belgilari tahlil etilib, asosiy muammo yechimi tomon boriladi. Ya’ni muammoni qayta shakllantirish, qidirish, izlash, muammoning yechimiga kiritiladi.

Bu metod orqali muammoni hamkorlik asosida qayta shakllantirish yaxshi natijalar beradi.

“step by step”, “inversiya”, “sinetik”, “analog”ni aniqlash, “senkveyn”ta’lim texnologiyalaridan foydalaniladi.

Tahlil va natijalar.

maktabga nutqiy jihatdan tayyorlashdagi vazifalar: shakllangan muloqot vositalarini turli xil muloqot modellarida, turli xil muloqot shakllarida va turli maqsadlarda qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirish.

Shakllangan muloqot vositalarini turli xil muloqot modellarida qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirish.

Modellarda shakllangan muloqot vositalaridan foydalanish bo‘yicha mashqlar: “bola – katta” (vositachi o‘yinchoq orqali muloqot qilish, fotosurat - vositachi va bevosita, vositachisiz);

“bola-bola” (bir xil turdagi kommunikatsiya buzilishi bo‘lgan bolalar o‘rtasidagi “simmetrik” o‘zaro ta’sir va “assimetrik” - turli kommunikatsiya buzilishi bo‘lgan bolalar o‘rtasidagi);

“bola - bolalar (passiv kuzatuvchi rolida, boshqa bolalar uchun harakatlarni takrorlash rolida, izdosh va pedagog rolida, 3-4 kishilik kichik guruhda va katta guruhda”).

Shakllangan muloqot vositalarini turli xil muloqot shakllarida qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirish. Muloqotning vaziyatli-ishbilarmonlik, vaziyatdan tashqari- kognitiv va vaziyatdan tashqari-shaxsiy shakllarida muloqot vositalaridan foydalanish mashqlari.

Faollashtirish usullari:

Muloqotning vaziyatli-ishbilarmonlik shakli – predmet va tasviriy ko‘rgazmaga ega didaktik o‘yinlar, predmetli va hikoyali o‘yinlar;

Muloqotning vaziyatdan tashqari-kognitiv shakllari - kognitiv xarakterdagi o‘yinlar va mashqlar, o‘qish - mazmunini keyinchalik tahlil qilgan holda kitoblarni ko‘rish;

Shaxsiy tajribaga tayanish, fotosuratlarni ko‘rish, matnlarni tahlil qilish va axloqiy mazmunga ega bo‘lgan rasmlarni tahlil qilish, ularni o‘ynash, axloqiy jihatdan muhim vaziyatlarni modellashtirish, piktogrammalar yordamida yaxshi - yomon, yaxshi ko‘rish - yoqtirmaslik kabi tushunchalarni shakllantirish, so‘zlashva belgilashda qo‘llanadi.

Umumiy madaniy ko‘nikmalarni shakllantirish (xayrlashish, salomlashish, tanishish, murojaat qilish, kechirim so‘rash, tasalli berish, hamdardlik bildirish, minnatdorchilik bildirish).

Usullar:

Vositachi o‘yinchoq, vositachi rasm yordamida tashkil etilgan dialog savollariga javoblar (verbal va noverbal). Sahnalashtirilgan vaziyat asosidaso‘roq so‘zsiz va ijobiy yoki salbiy javobni talab qiladigan savollarni (verbal va noverbal) o‘ylab topish. Masalan, “bu to‘pmi?”, “qiz chizayaptimi?”, “konfet shirinmi?” Va sh.k.;

Bir predmet, rasm, fotosurat, sahnalashtirilgan vaziyat bo‘yicha turli savollarni tuzish;

Tushuntirishni talab qiluvchi pedagogning to‘liq bo‘lmagan ko‘rsatmasi; munosabatni ifodalash (verbal va noverbal), matnda taqdim etilgan va

Syujetli rasmda, fotosuratlar turkumsida yoki o‘yinchoqlar, stol teatri yordamida o‘ynalgan vaziyatni baholash;

Vositachi o‘yinchoq tengdoshlarning verbal va noverbal shakldagi harakatlari va javoblariga munosabatni ifodalash va baholash;

Syujetli rasmda tasvirlangan vaziyatga mos ravishda bolaning yuzifodalarini tanlashni taklif qiladigan “bo‘sh yuzlar” (chizish, yuzida tasvirlash, taklif qilingan tasvirlardan tanlash, qahramonning holatini nomlash);

Vazifalarni birga bajarishda, didaktik o‘yinlarda tengdoshlarga harakat va ta’sirni tartibga solish. Ushbu o‘yinlar izchil, ajralmas xususiyatga ega, har bir o‘yinda bir emas, balki korreksion va logopedik bir nechta yo‘nalishlari amalga oshiriladi.

Ish ta’lim bosqichlariga mos keladigan “men va do‘stlarim”, “mening uyim, mening oilam”, “mening oilam tashqarisidagi dunyo” mavzuli bloklari bo‘yicha olib borildi. Bolalar turli vaziyatlarda bir xil vositalardan foydalanishda qayta-qayta mashq qiladilar.

Xulosa va takliflar.

Savodxonlikka o‘rgatish bo‘yicha mashg‘ulotlarida nutqiy material (tovushlar, bo‘g‘inlar, umumiy so‘zlar, jumlalar, tez aytishlar) mavzular bo‘yicha emas, balki o‘rganilayotgan tovushning maksimal ifodalangani asosida guruhlandi. Shu bilan birga, bir mashg‘ulotda tuzilgan nutq birliklari boshqa turdagi

mashg‘ulotlarda mustahkamlandi (talaffuzga oid mashg‘ulotlarda kommunikativ vositalar ham qo‘llandi).

Muloqot vositalari nafaqat logopedik mashg‘ulotlarda, balki kundalik hayotda ham tabiiy muloqot holatiga kiritildi. Bunda korreksion ta’lim va tarbiyajarayonining barcha ishtirokchilari (o‘qituvchilar, ota-onalar) logopedik ishning natijalari to‘g‘risida xabardor qilinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ayupova M.Y. “Logopediya” Toshkent – 2019
2. Mo‘minova L.R.-“Logopediya tekshiruvi va bolalarni o‘qitish” Toshkent – 1992 y.
3. Mo‘minova L.R. – “Logopediya” Toshkent – 1994 y.
4. Mo‘minova L.R. , Ayupova M.Yu. _ Nutq terapiyasi -T, 1993 yil.
5. L.R.Mo‘minova . Nutq nuqsonlari bo‘lgan bolalarning psixologik-pedagogik diagnostikasi. - T., 2012 yil.
6. Mo‘minova L.R “Maxsus psixologiya” Toshkent 2016 y
7. M.Normatova.–Nutq kamchiligiga ega bo‘lgan bolalarni maktabga tayyorlash: Impress media nashriyoti 2025.
8. M.U. Xamidova Maxsus pedagogika. Toshkent-2018. 95-bet
9. D.A.Nurkeldiyeva, M.U. Xamidova Rivojlanishida nuqsoni bo’lgan bolalar diagnostikasi. Toshkent-2016. 109-bet
10. Axrorova, S. A. Logopedik texnologiya: o‘quv qo‘llanma / S. A. Axrorova. - Jizzax: Ilm nuri print, 2024

TURIZMDA INNOVATSION XIZMATLAR VA ULARNING IQTISODIY AHAMIYATI

Oblaqulova Sitora Olim qizi
O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi, “Islom ensiklopediyasi” bo’limi kichik ilmiy xodimi

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753394

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada turizm sohasida innovatsion xizmatlarning turlari, ularning mazmun-mohiyati va iqtisodiyotga ta’siri yoritilgan. Raqamlashtirish, mobil ilovalar, virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR), onlayn bron tizimlari kabi innovatsiyalar zamonaviy turizmning ajralmas qismiga aylangan. Ushbu xizmatlarning sayyohlar ehtiyojini qondirishdagi o‘rni va ular orqali iqtisodiy samaradorlikka erishish imkoniyatlarini tahlil qilinadi. Xorijiy tajribalar misolida innovatsion xizmatlarning afzalliklari ko‘rib chiqilib, O‘zbekistonda ularni joriy etish istiqbollari haqida xulosa va takliflar beriladi.

KALIT SO‘ZLAR

turizm, innovatsion xizmatlar, iqtisodiy samaradorlik, raqamlashtirish, virtual reallik, texnologik yangiliklar, xizmatlar sifati.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются виды инновационных услуг в сфере туризма, их сущность и влияние на экономику. Такие инновации, как цифровизация, мобильные приложения, виртуальная и дополненная реальность (VR/AR), системы онлайн-бронирования стали неотъемлемой частью современного туризма. Роль инновационных услуг в повышении удовлетворенности туристов и достижении экономической эффективности анализируется. На основе зарубежного опыта выделяются преимущества инновационных услуг, а

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

туризм, инновационные услуги, экономическая эффективность, цифровизация, виртуальная реальность, технологические новшества, качество обслуживания.

также предлагаются выводы и рекомендации по их внедрению в Узбекистане.

ABSTRACT

This article explores the types of innovative services in the tourism sector, their significance, and their impact on the economy. Innovations such as digitalization, mobile applications, virtual and augmented reality (VR/AR), and online booking systems have become an integral part of modern tourism. The role of innovative services in enhancing tourist satisfaction and achieving economic efficiency is analyzed. Based on international experience, the advantages of innovative services are highlighted, and conclusions and recommendations for their implementation in Uzbekistan are proposed.

KEYWORDS

tourism, innovative services, economic efficiency, digitalization, virtual reality, technological innovations, service quality.

Kirish. Hozirgi globallashuv va raqamlashtirish jarayonlari shiddat bilan kechayotgan davrda turizm sohasi ham zamonaviy texnologiyalar asosida jadal rivojlanmoqda. Turizm nafaqat madaniy almashinuv va dam olish vositasi, balki ko‘plab davlatlar iqtisodiyotida muhim daromad manbaiga aylangan. Ayniqsa, xizmat ko‘rsatish sifatini oshirish, mijozlar ehtiyojini qondirish va sohada raqobatbardoshlikni ta’minlashda innovatsion xizmatlar muhim rol o‘ynamoqda.

Innovatsion xizmatlar – bu turizmda ilg‘or texnologiyalar, yangicha yondashuvlar va raqamli yechimlardan foydalangan holda yaratilgan xizmat turlaridir. Bunday xizmatlarga onlayn bron tizimlari, mobil ilovalar, virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) asosidagi ekskursiyalar, smart-mehmonxonalar, elektron to‘lov tizimlari va boshqa ilg‘or texnologiyalar kiradi. Ular nafaqat xizmatlarning qulayligini oshiradi, balki turistik obyektlarning daromadlarini ko‘paytirish, operatsion xarajatlarini kamaytirish va xizmatlar sifatini yaxshilash orqali iqtisodiy samaradorlikka ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Turizmda xizmatlar tizimi va innovatsion xizmatlar tushunchasi. Turizmda innovatsion xizmatlar deganda an’anaviy xizmat ko‘rsatish shakllaridan farqli ravishda zamonaviy texnologiyalar, kreativ yondashuvlar va raqamli yechimlar orqali yaratilgan xizmatlar tushuniladi. Bunday xizmatlar turistik mahsulotlarning sifatini oshirish, mijozlar ehtiyojlariga tez va individual javob berish, raqobatbardoshlikni ta’minlash kabi muhim jihatlarni o‘z ichiga oladi.

So‘nggi yillarda O‘zbekistonda ham turizm sohasida innovatsion xizmat turlari keng joriy etilmoqda. Xususan, mobil ilovalar orqali bron qilish, raqamli gidlar, virtual reallik (VR) texnologiyalariga asoslangan muzey va yodgorliklarni ko‘rish imkoniyatlari, sun’iy intellektga asoslangan yo‘nalish tavsiyalari kabi xizmatlar bunga misol bo‘la oladi. Bu innovatsiyalar turizmda nafaqat xizmatlardan foydalanish qulayligini oshiradi, balki yangi ish o‘rinlari yaratish, xizmat ko‘rsatish darajasini yuqori bosqichga olib chiqish hamda iqtisodiy samaradorlikka erishish imkonini beradi. Shu bilan birga, innovatsion xizmatlarning joriy etilishi turistik tashkilotlarning raqobatbardoshligini ta'minlashda strategik omil sifatida ham ahamiyat kasb etadi.

Turizm sohasida innovatsion xizmatlarning joriy etilishi nafaqat xizmat ko‘rsatish sifati va mijozlar ehtiyojini qondirish darajasini oshiradi, balki bevosita iqtisodiy natijalarga ham olib keladi. Eng avvalo, innovatsiyalar orqali xizmatlar diversifikatsiyasi ta’minlanadi, ya’ni turizm mahsulotlari taklifining kengayishi turli toifadagi mijozlar segmentlariga mos yechimlarni taqdim etadi. Masalan, raqamli gid xizmatlari, virtual haqiqat (VR) ekskursiyalari, onlayn bron tizimlari va mobil ilovalar orqali sayyohlar uchun qulayliklar yaratiladi, bu esa ularning xarajat qilishga tayyorlik darajasini oshiradi.

Innovatsion xizmatlar orqali turistik korxonalar o‘z ish faoliyatida samaradorlikka erishadilar. Avtomatlashtirilgan tizimlar inson resurslariga bo‘lgan ehtiyojni kamaytiradi, bu esa xarajatlarni optimallashtirish imkonini beradi. Ayniqsa, axborot texnologiyalarining joriy etilishi xizmatlarning tezkor, aniq va uzluksiz bo‘lishini ta’minlaydi, bu esa mijozlarning sodiqligini oshirishga xizmat qiladi. Mijozlar sonining ortishi esa, tabiiyki, daromad hajmining ko‘payishiga olib keladi.

Shuningdek, innovatsion yondashuvlar orqali kichik va o‘rta tadbirkorlik subyektlari ham turizm sohasiga faol kirib kelmoqda. Bu esa nafaqat raqobat muhitini sog‘lomlashtiradi, balki yangi ish o‘rinlarining yaratilishi orqali makroiqtisodiy barqarorlikka hissa qo‘shadi. Innovatsiyalarning iqtisodiy foydasi faqat korxona darajasida emas, balki butun hudud va davlat darajasida seziladi. Masalan, zamonaviy ekoturizm loyihalarining rivojlanishi mahalliy aholini ish bilan ta’minlaydi, ijtimoiy infratuzilmani yaxshilaydi va hududga sarmoyadorlar e’tiborini jalb qiladi.

Umuman olganda, innovatsion xizmatlarning iqtisodiy ahamiyati ulkan bo‘lib, ular orqali turizm sohasi zamonaviy raqobat muhitida barqaror rivojlanish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

O‘zbekiston Respublikasida turizm sohasini modernizatsiya qilish va raqobatbardoshligini oshirish maqsadida oxirgi yillarda innovatsion xizmatlarni

joriy etish bo‘yicha qator amaliy chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, Prezident farmonlari va qarorlari asosida turizmni raqamlashtirish, onlayn xizmatlarni rivojlantirish va yangi innovatsion turizm mahsulotlarini yaratish bo‘yicha tizimli ishlar olib borilmoqda.

Masalan, “E-Visa” tizimi orqali elektron vizalarning joriy etilishi xorijlik sayyohlar uchun O‘zbekistonga kirish jarayonini ancha soddalashtirdi. Shuningdek, “UZTOURISM” milliy sayyohlik portali, mobil ilovalar**,** virtual sayohatlar va 3D tur texnologiyalari orqali xorijiy turistlarga O‘zbekistonning tarixiy-madaniy yodgorliklari haqida onlayn ma’lumot olish, bron qilish va rejalashtirish imkoniyati yaratilgan.

Bundan tashqari, Buxoro, Xiva, Samarqand kabi tarixiy shaharlarda "aqlli shahar" tamoyillari asosida turistlar uchun sun’iy intellektli gidlar**,** interaktiv axborot nuqtalari**,** kontaktless to‘lov tizimlari**,** augmented reality (AR) xizmatlari joriy qilinmoqda. Bularning barchasi turistik tajribani zamonaviylashtirib, xizmat sifatini oshirishga xizmat qilmoqda.

Innovatsion xizmatlar ayni paytda qishloq joylarda ham joriy etila boshladi. Masalan, turizm qishloqlarida ekologik va gastronomik turizmni ilgari surish uchun mobil ilovalar, onlayn bron platformalari hamda ijtimoiy tarmoqlarda raqamli marketing usullari qo‘llanilmoqda. Bu esa mahalliy aholi ishtirokida turizm orqali barqaror daromad manbaini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shu tariqa, O‘zbekiston innovatsion xizmatlar orqali milliy turizm brendini mustahkamlash, investitsiyalarni jalb qilish va xalqaro bozorda raqobatbardosh bo‘lish sari ishonch bilan odimlamoqda.

Onlayn bronlash tizimlari (Booking, Airbnb va boshqalar). Zamonaviy turizmda onlayn bronlash tizimlari sayohatchilar uchun eng asosiy va qulay xizmatlardan biriga aylangan. Booking.com, Airbnb, Agoda kabi platformalar orqali foydalanuvchilar mehmonxona, kvartira yoki dam olish uchun turli xildagi yotoqxonalarni topish, taqqoslash va bevosita band qilish imkoniyatiga ega. Bu tizimlar real vaqtda ishlaydi, foydalanuvchi sharhlari asosida qaror qabul qilish imkonini beradi va odatda to‘lov, bekor qilish siyosati kabi xizmatlarni ham qamrab oladi. Bu xizmatlar an’anaviy agentliklarga bo‘lgan ehtiyojni kamaytirdi va mustaqil sayohatni osonlashtirdi.

Virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) asosidagi xizmatlar. Virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR) texnologiyalari sayyohlarga sayohatga chiqmasdan turib ham turistik obyektlar haqida tasavvurga ega bo‘lish imkonini bermoqda. VR orqali foydalanuvchi tarixiy joylarni 360 daraja ko‘rishi yoki interaktiv tarzda ekskursiya qilishi mumkin. AR texnologiyasi esa real makon ustiga raqamli ma’lumotlarni (masalan, obyektdagi yozuvlar, 3D modellar yoki audio-

tavsiflar) joylashtiradi. Bu uslub ayniqsa muzeylarda, tarixiy yodgorliklarda va shaharning diqqatga sazovor joylarida keng qo‘llanilmoqda.

Smart-mehmonxonalar sun’iy intellekt, IoT (Internet of Things) va boshqa ilg‘or texnologiyalarga asoslangan holda ishlaydi. Bunday mehmonxonalarda mijozlar mobil ilova orqali xonani band qilishi, xona haroratini sozlashi, chiroqlarni boshqarishi, hatto robot yordamida xizmatlardan foydalanishi mumkin. Bu xizmatlar mehmonxona faoliyatini avtomatlashtiribgina qolmay, mehmonlar uchun shaxsiylashtirilgan qulayliklar yaratadi. Bunday innovatsiyalar orqali turizm sohasida xizmat sifati oshadi va mijozlar ehtiyoji tezroq qondiriladi.

Turistlar uchun ishlab chiqilgan mobil ilovalar sayohat davomida yo‘l-yo‘riq beruvchi vosita bo‘lib xizmat qiladi. QR-kod asosidagi gid tizimlari orqali sayyohlar diqqatga sazovor joylar haqida matnli yoki audio ma’lumot oladi. Interaktiv xaritalar esa foydalanuvchining hozirgi joylashuvini aniqlab, yaqin atrofdagi turistik obyektlar, ovqatlanish joylari va boshqa xizmatlarni ko‘rsatadi. Bu texnologiyalar orqali sayyoh mustaqil ravishda shaharning istalgan joyini o‘rganishi, yo‘nalish tuzishi va vaqtni samarali boshqarishi mumkin.

Sayohat davomida xavfsiz va qulay to‘lov tizimlarining mavjudligi katta ahamiyatga ega. Apple Pay, Google Pay, PayPal, Stripe kabi xizmatlar, shuningdek, bank ilovalari orqali amalga oshiriladigan elektron to‘lovlar turizmda keng qo‘llanilmoqda. Elektron to‘lovlar nafaqat mehmonxona yoki aviachiptalarni xarid qilishda, balki muzey, restoran yoki boshqa xizmatlar uchun ham ishlatiladi. Bu usul sayyohlar uchun naqd pul olib yurish zaruratini kamaytiradi va xavfsizlik darajasini oshiradi.

Innovatsion xizmatlarning iqtisodiy ahamiyati. Zamonaviy turizmda mijoz ehtiyojlari va talablari tobora murakkablashib borayotgani sababli, ularni qondirishda innovatsion xizmatlar muhim rol o‘ynaydi. Onlayn bronlash tizimlari, mobil ilovalar, virtual gidlar kabi texnologik yangiliklar sayohatchilar uchun qulaylik, shaffoflik va tezkorlikni ta’minlaydi. Masalan, sayyoh oldindan mehmonxona, transport yoki ekskursiyalarni mustaqil tarzda tanlashi va xarid qilishi orqali o‘z vaqtini tejaydi, xizmatlar sifati haqida oldindan xabardor bo‘ladi. Shuningdek, VR/AR texnologiyalarining joriy etilishi natijasida sayyohlar safar qilishdan oldin manzillarni “ko‘zdan kechirish”, tajriba orttirish imkoniyatiga ega bo‘lmoqda. Innovatsion xizmatlar nafaqat mijozlar uchun, balki xizmat ko‘rsatuvchi kompaniyalar uchun ham iqtisodiy jihatdan foydalidir (Hjalager, 2010). Masalan, onlayn bronlash tizimlari va elektron to‘lov platformalari vositasida vositachilarsiz bevosita mijoz bilan aloqa o‘rnatiladi, bu esa qo‘shimcha xarajatlarni kamaytiradi. Avtomatlashtirilgan tizimlar (masalan, chatbotlar yoki QR-gidlar) yordamida xodimlarga bo‘lgan ehtiyoj kamayadi, bu esa ishchi kuchi xarajatlarini qisqartiradi.

Boshqa tomondan, innovatsiyalar xizmatlar assortimentini kengaytirishga va shu orqali daromad manbalarini ko‘paytirishga imkon yaratadi. Masalan, mobil ilovalar orqali qo‘shimcha xizmatlar (gidlik, transport, restoran tavsiyalari va h.k.) taklif etilishi, yoki VR/AR orqali pullik virtual ekskursiyalarni taqdim etish orqali yangi daromad oqimlari shakllanadi. Bu esa umumiy turistik biznesning moliyaviy barqarorligini ta’minlaydi va innovatsiyalarni yanada keng joriy qilish uchun zamin yaratadi.

Innovatsion xizmatlar turizm sohasida yangi ish o‘rinlarini yaratishga katta hissa qo‘shadi. Masalan, IT sohasidagi mutaxassislar – mobil ilovalar ishlab chiquvchilari, veb-dizaynerlar, texnik yordam ko‘rsatuvchilar, AR/VR kontent yaratuvchilari kabi ko‘plab yangi kasblar turizm bilan bog‘liq tarzda shakllanmoqda. Bu esa bandlik darajasining oshishiga olib keladi, ayniqsa yoshlar va malakali mutaxassislar uchun.

Shu bilan birga, texnologiyalarga asoslangan turistik xizmatlar xorijiy investorlar e’tiborini tortadi. Masalan, xalqaro mehmonxona tarmoqlari yoki startap fondlari yuqori texnologiyali, raqamli xizmatlar ko‘rsatuvchi mahalliy kompaniyalarga sarmoya kiritishga qiziqadi. Bu esa mamlakatga investitsiya oqimini oshiradi.

Yana bir muhim jihat – xizmatlar eksporti. Innovatsion xizmatlar, ayniqsa onlayn platformalar va raqamli gidlar, chet ellik turistlar uchun qulaylik yaratadi. Bu orqali xorijdan turib foydalanish mumkin bo‘lgan xizmatlar (masalan, onlayn ekskursiyalar yoki masofaviy bronlash) eksport qilinadi va valyuta tushumi ortadi.

Raqamli texnologiyalar va innovatsion xizmatlar turistik yo‘nalishlar va xizmat ko‘rsatuvchi tashkilotlarning raqobatbardoshligini sezilarli darajada oshiradi. Masalan, mobil ilovalar, onlayn bronlash tizimlari, virtual gidlar va smart-mehmonxonalar orqali sayyohlar uchun yuqori darajadagi qulayliklar yaratiladi. Bu esa turistik maskanlar va kompaniyalarni boshqa hududlarga nisbatan afzal ko‘rinishga olib keladi.

Shuningdek, texnologik yangiliklar turistik xizmatlarning sifatini yaxshilaydi. Bu mijozlarning mamnunligini oshiradi va ijobiy fikr-mulohazalar orqali tavsiyalar ko‘payadi. Ayniqsa, xalqaro bozorda raqobat qilish uchun AR/VR xizmatlari, ko‘p tilli interaktiv xaritalar va zamonaviy to‘lov tizimlarining mavjudligi katta ustunlik sanaladi.

Bundan tashqari, innovatsion yechimlar orqali xizmatlar arzonlashadi va samaradorlik ortadi. Masalan, sun’iy intellekt asosidagi mijozlarga xizmat ko‘rsatish (chatbotlar) yoki avtomatlashtirilgan bronlash tizimlari vaqt va resurs tejamkorligini ta’minlaydi. Bularning barchasi turizm sohasining jadal rivojlanishiga va bozordagi mavqeni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xorijiy tajriba va O‘zbekiston imkoniyatlari. Bugungi globallashuv davrida turizm sanoatida raqobatbardoshlikni ta'minlash uchun zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash muhim omilga aylanmoqda. Rivojlangan davlatlar turizm xizmatlarini raqamlashtirish, sun’iy intellekt, big data, AR/VR kabi innovatsion yechimlarni joriy etish orqali nafaqat sayyohlarga qulaylik yaratmoqda, balki iqtisodiy samaradorlikni ham sezilarli darajada oshirmoqda.

Masalan, Yaponiyada turizm sohasi ilg‘or texnologiyalar bilan chambarchas bog‘langan. Tokiodagi ba’zi mehmonxonalarda robot-xodimlar mijozlarni ro‘yxatdan o‘tkazadi, yuklarini tashishga yordam beradi va zaruriy ma’lumotlarni taqdim etadi. Shuningdek, interaktiv xaritalar va avtomatik tarjima ilovalari xorijiy sayyohlar uchun katta yengillik yaratmoqda. Bunday texnologiyalar xizmat ko‘rsatish sifati va mijoz mamnunligini oshirishga xizmat qiladi.

Birlashgan Arab Amirliklari, xususan, Dubay shahri innovatsion turizm xizmatlarining global markaziga aylangan. Bu yerda virtual haqiqat (VR) yordamida tarixiy obidalarni onlayn formatda tomosha qilish, sun’iy intellekt asosida ishlovchi aqlli gid ilovalari orqali shahar bo‘ylab sayohat qilish va mobil ilovalar orqali real vaqt rejimida mehmonxona band qilish, transport buyurtma qilish yoki ekskursiyalarni rejalashtirish imkoniyati mavjud. Bundan tashqari, BAAda blokcheyn texnologiyasi asosida sayyohlar uchun xavfsiz va tezkor to‘lov tizimlari joriy etilgan.

Ispaniya esa turizm ma’lumotlarini raqamli tahlil qilish orqali sayyohlik oqimini muvozanatlashtirishga muvaffaq bo‘lgan mamlakatlardan biridir. Mamlakatda “smart destination” konsepsiyasi asosida ishlaydigan shaharlar soni tobora ortib bormoqda. Masalan, Barselonada turizm ma’lumotlari tahlili orqali qaysi hududda qaysi vaqtda odamlar ko‘p bo‘lishi oldindan aniqlanadi va shu asosda ekskursiyalar yo‘nalishlari, transport harakati va xizmat ko‘rsatish punktlari samarali tarzda tashkil etiladi. Shuningdek, ekologik barqarorlikni ta’minlash maqsadida yashil texnologiyalar asosida qurilgan ekologik mehmonxonalar va ekologik transport vositalari faol joriy qilinmoqda.

Xalqaro turizm sohasida innovatsion xizmatlarning qo‘llanilishi zamonaviy davrning ajralmas talabi bo‘lib bormoqda. Bugungi kunda ko‘plab rivojlangan davlatlar — xususan, Yaponiya, Birlashgan Arab Amirliklari (BAA) va Ispaniya — turizmda ilg‘or texnologiyalarni tatbiq etish orqali nafaqat sayyohlar sonini oshirmoqda, balki turistik xizmatlar sifati va daromadliligini ham sezilarli darajada yaxshilamoqda.

Masalan, Yaponiya tajribasida turizm infratuzilmasiga keng ko‘lamda sun’iy intellekt, robototexnika va avtomatlashtirilgan xizmatlar joriy etilgan. Mehmonxonalar, aeroportlar va gid xizmatlarida robotlar keng foydalaniladi, bu esa

xizmat koʻrsatish tezligi va aniqligini oshiradi. Shuningdek, Yaponiya AR/VR texnologiyalar yordamida tarixiy yodgorliklar va madaniy obidalarni raqamlashtirib, ularni interaktiv shaklda namoyish etmoqda. Bu sayyohlar uchun yangi tajriba yaratadi va ularning mamlakatga boʻlgan qiziqishini kuchaytiradi (Buhalis & Amaranggana, 2015).

BAA, ayniqsa Dubay shahri, innovatsion turizm xizmatlarining markaziga aylangan. Bu yerda “aqlli shahar” konsepsiyasi asosida sayyohlik xizmatlari toʻliq raqamlashtirilgan. Mobil ilovalar orqali vizalarni rasmiylashtirish, mehmonxona va transport xizmatlarini bron qilish, QR-gidlar orqali ekskursiyalarni tashkil qilish kabi koʻplab xizmatlar avtomatlashtirilgan. Bundan tashqari, Dubayda AR texnologiyasi orqali sayyohlar real vaqt rejimida tarixiy joylarni virtual tarzda koʻrishlari mumkin.

Ispaniya esa gastronomik turizm va madaniy yoʻnalishda innovatsion yondashuvlarni qoʻllamoqda. U yerda sayyohlar mobil ilovalar orqali milliy taomlarni tanlab, ularni tayyorlash ustaxonalari va restoranlarga toʻgʻridan-toʻgʻri yoʻllanma olish imkoniyatiga ega. Shuningdek, Ispaniya “aqlli turizm yoʻnalishlari” konsepsiyasini amalga oshirib, sayyohlar oqimini raqamli monitoring orqali boshqarmoqda (UNWTO, 2020).

Oʻzbekistonda turizm sohasida innovatsion xizmatlarni rivojlantirishda xorijiy tajribalarni mahalliy sharoitga moslashtirish juda muhim. Bunda har bir mamlakatning texnologik darajasi, madaniy qadriyatlari, iqtisodiy imkoniyatlari va ijtimoiy xatti-harakatlari inobatga olinishi lozim. Masalan, BAAda qoʻllanilayotgan sun’iy intellekt asosidagi turistik gidlar yoki Ispaniyada interaktiv VR-turlarni yaratish texnologiyasi Oʻzbekistonga toʻgʻridan-toʻgʻri koʻchirib boʻlmasligi mumkin. Ammo ularning prinsiplari asosida mahalliy ishlab chiqaruvchilar bilan hamkorlikda arzonroq va milliy ruhda xizmatlar yaratish mumkin. Shuningdek, Oʻzbekistonning boy tarixiy merosi va madaniy resurslari innovatsion yechimlar orqali yanada jozibador taqdim etilishi mumkin. Bunda raqamli gidlar, QR-kodli xaritalar, mobil ilovalar, AR dasturlar kabi vositalarni ishlab chiqish va joriy etish lozim. Muhimi, xorijiy tajribalarni tanqidiy tahlil qilib, ularni Oʻzbekiston hududlarining real ehtiyojlari va infratuzilmasiga moslashtirish orqali samarali yechimlarga erishish mumkin (Buhalis, 2003).

Xulosa. Bugungi kunda turizm sohasi raqobatbardosh va tez oʻzgaruvchan muhitda rivojlanayotgan boʻlib, innovatsion xizmatlar uning barqaror oʻsishi va iqtisodiy samaradorligini ta’minlashda muhim oʻrin tutmoqda. Innovatsiyalar — xususan, raqamli texnologiyalar, aqlli xizmatlar, mobil ilovalar, ekologik toza yechimlar va individuallashtirilgan servislar — turistlar ehtiyojiga mos, tezkor va sifatli xizmatlarni taklif etish imkonini beradi. Bu esa, oʻz navbatida, sayyohlar

oqimini ko‘paytiradi, xizmatlar eksportini kengaytiradi hamda milliy iqtisodiyotga valyuta tushumlarini oshiradi.

Shuningdek, innovatsion xizmatlar yordamida kichik va o‘rta biznes sub’yektlari yangi bozor segmentlarini egallash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Raqamli texnologiyalar asosidagi xizmatlar, masalan, onlayn bronlash tizimlari, virtual gidlar yoki AR/VR ilovalari, nafaqat turistlar tajribasini boyitadi, balki xizmat ko‘rsatuvchi korxonalar uchun xarajatlarni optimallashtirish, foyda marjasini oshirish hamda doimiy mijozlar bazasini shakllantirish imkonini yaratadi.

Xulosa qilib aytganda, turizmda innovatsion xizmatlar joriy etilishi sohaning iqtisodiy salohiyatini kuchaytiruvchi strategik omil bo‘lib, bu boradagi islohotlar milliy turizm raqobatbardoshligini ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdurahmonov Q.X., Azizov S.S. Turizm iqtisodiyoti. – Toshkent: “IQTISOD-MOLIYA” nashriyoti, 2020.
2. Normatov Sh.N., Mamasoliyev N.A. Innovatsion iqtisodiyot asoslari. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2021.
3. Sharipov M.Q. Turizmda innovatsion menejment. – Toshkent: TDYU nashriyoti, 2022.
4. Porter M. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. – New York: Free Press, 1998.
5. Buhalis D., Amaranggana A. Smart tourism destinations. In: Xiang Z., Tussyadiah I. (eds) Information and Communication Technologies in Tourism 2014. Springer, Cham.
6. United Nations World Tourism Organization (UNWTO). Tourism and Innovation Report. – Madrid, 2020.
7. OECD. Innovation and Tourism Policy Report. – Paris: OECD Publishing, 2018.
8. Sautter E.T., Leisen B. Managing stakeholders: A tourism planning model. Annals of Tourism Research, 1999.
9. Kotler P., Bowen J., Makens J. Marketing for Hospitality and Tourism. – 7th Edition. Pearson, 2021.
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–5611-sonli qarori – “Turizm sohasini 2021–2023 yillarda rivojlantirish strategiyasi to‘g‘risida”, 2020-yil 6-yanvar.
11. Buhalis, D., & Amaranggana, A. (2015). Smart tourism destinations: Enhancing tourism experience through personalization of services.

12. Hjalager, A. M. (2010). A review of innovation research in tourism**.** Tourism Management.
13. UNWTO (2020). Innovation in Tourism – Bridging Theory and Practice**.**
14. D.H. Buhalis (2003). eTourism: Information Technology for Strategic Tourism Management**.**

AHOLI ZICH YASHAYDIGAN HUDUDLARDA ADIR EKOTIZIMLARNI BOSHQARISHNING NAZARIY QARASHLARI

Qodirov Hamidullo Madaminjonovich
Andijon davlat texnika instituti, "Mehnat muhofazasi" kafedrasi dotsenti

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753405

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Aholi zich yashaydigan hududlarda adir ekotizimlarini boshqarish masalalariga oid nazariy qarashlar tahlil qilingan bo'lib, ushbu hududiy va o'ziga hos ekologik sharoit bilan ajralib turuvchi adir zonasiga yaqin bo'lgan zich aholi va undan foydalanuvchilarning mavjud tabiiy resurslardan foydalanishda ushbu ekotizimga nisbatan bosim va yerga bo'lgan mulkchilik munosabatlardagi o'zgarishlar aks etdirilib, yerdan samarali foydalanish bo'yicha ko 'plab horij va respublikamiz olimlari va mutaxassis-amaliyotchilari tomonidan yaratilgan va yangi-yangi ilmiy tadqiqotlarning nazariy va metodologik asoslari ko'rib chiqilgan.

KALIT SO'ZLAR

ekotizimlar, ekotizimlarining tuzilishi, tarkibi va funktsiyasi, ekotizimlarni boshqarish, demografik statistika, aholi zichligi, agrar nazariyalar, iqtisodiy siyosat, ekologik sharoit.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются теоретические взгляды на управление холмистыми экосистемами в густонаселенных районах, отражается нагрузка на эту экосистему и изменения в отношениях собственности на землю между компактным населением и пользователями этой холмистой зоны, которая характеризуется своими территориальными и уникальными экологическими условиями, а также рассматриваются теоретические и

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

экосистемы, структура экосистемы, состав и функции, управление экосистемами, демографическая статистика, плотность населения, аграрные теории, экономическая политика, экологические условия.

методические основы новых научных исследований по эффективному использованию земель, созданные многими зарубежными и отечественными учеными и специалистами.

ABSTRACT

This article analyzes theoretical views on the management of hill ecosystems in densely populated areas, reflects the pressure on this ecosystem and changes in land ownership relations between dense populations and users of this hill zone, which is characterized by its territorial and unique ecological conditions, and reviews the theoretical and methodological foundations of new scientific research on the effective use of land created by many foreign and domestic scientists and specialists.

KEYWORDS

ecosystems, ecosystem structure, composition and function, ecosystem management, demographic statistics, population density, agrarian theories, economic policy, ecological conditions.

Kirish. Hozirgi kunga kelib, Dunyo aholisi 8 147 701 961 dan ortib (Aholining tabiiy o‘sishi 100254836 kishini tashkil etadi) ketgan Dunyo aholisi o‘zlashtirilmagan hududlarni o‘zlashtirib, yashash makonlarini kengaytirmoqda. Ular, yildan -yilga yer sharining tabiiy boyliklaridan tobora ko‘proq foydalanib, yer usti, okean va chuchuk suv ekotizimlarining tuzilishi, tarkibi va funktsiyasini tobora ko‘proq o‘zgartirmoqda.

Biosferaning oddiy va muqarrar haqiqati shundaki, yer yuzidagi har bir tirik mavjudot “tirik qolish”i uchun makon va mavjud resurslardan foydalanadi. Muayyan tur qanchalik ko‘p bo‘lsa, shunchalik ko‘p joy va resurslar o‘sha turning mavjudligiga yo‘naltiriladi. Soddaroq qilib aytganda, dunyo aholisining bu tarzda o‘sishi aholining yer maydoni va resurslarga bo‘lgan talablarining tobora ortib borayotganini anglatadi[1].

Buni tasavvur qilishning birdan-bir yo‘li - “ko‘plab mamlakatlarda har bir kishiga to‘g‘ri keladigan yer maydoni va ayniqsa uning tabiiy resurslari uchun asrlar davomida raqobatchi qatlamlar o‘rtasidagi turli nizolarning kuchayib - urushlarga olib kelganligidadir”[2].

Ko‘rinib turibdiki, endi inson tomonidan o‘zlashtirilgan (aniqrog‘i, o‘zgartirilgan) yashash joylaridan tashqari yerdagi boshqa barcha tirik mavjudotlar uchun kamroq joy va resurslar mavjud. Inson populyatsiyasining global oqibatlari va uning yer ekotizimlariga - biologik xilma-xillikning inqiroziga sabab

bo‘lmoqda[3]. Insonlarning resurslarga bo‘lgan (o‘sib borayotgan ehtiyojlari) talablarini qondirish uchun, yer va suv resurslaridan foydalanish bilan bog‘liq tadbirlarni amalga oshirishda, ham iqtisodiy, ham ekoligik jihatlari uyg‘unlashtirilsa samaradorlik yuqori bo‘lishi mumkin. Aks holda, hozirda resurslarni ishlab chiqarish uchun ishlatilayotgan ekotizimlar yanada tanazzulga uchraydi. Shunday qilib, aholining o‘sishi va resurslardan foydalanishdagi global tendentsiyalar - vaqtlar o‘tishi bilan tabiiy resurslarni, aniqroq aytganda ekotizimlarning boshqarishni tobora qiyinlashtirib borayotganini anglatadi. Xozirgi kunda prognoz qilinayotgan tendentsiyalar aniqmi yoki yo‘qmi, bu unchalik muhim emas. Muhimi shundaki, biz ushbu tendentsiyalarning yo‘nalishi va hajmini ekotizimlarni boshqarishdagi harakatlantiruvchi kuchlari sifatida tushunamiz.

Tadqiqot materiallari va uslubi. Bundan 74 yil avval, Amerikalik olim Aldo Leopold “Insonlar yerga “butun organizm” sifatida g‘amxo‘rlik qilishlari kerak” ligi xaqida aytib o‘tgan [4]. U, ekotizimlarning xilma-xilligi va mahsuldorligini saqlab qolishni - insonlarning tirikchilik ehtiyojlarini qondirish sifatida qaragan. Leopold nimani nazarda tutgan bo‘lsa ham, hozirgi kunga kelib, tabiat resurslar bo‘yicha tadqiqot olib borayotgan dunyo olimlari va menejerlari ushbu yaxlit kontseptsiyani “Ekotizimlarni boshqarish” - deb atay boshladilar. Ekotizimlarni boshqarish, boshqa bir qancha tabiiy resurslar bilan bog‘liq tushunchalarni qamrab oladi yoki ular bilan bevosita bog‘liq, ya’ni bioxilma-xillikni saqlash, foydalanishdagi barqaror samaradorlik, ekotizim salomatligi va barqaror rivojlanishni o‘z ichiga oladi.

Ekotizimlarini boshqarish bo‘yicha har qanday kontseptsiya yoki yondashuvni ishlashi uchun, odamlar ekotizimlarning asosiy printsiplarini umumiy tushunishga va kutilgan natijalar uchun umumiy qarashlarga muhtoj[5].

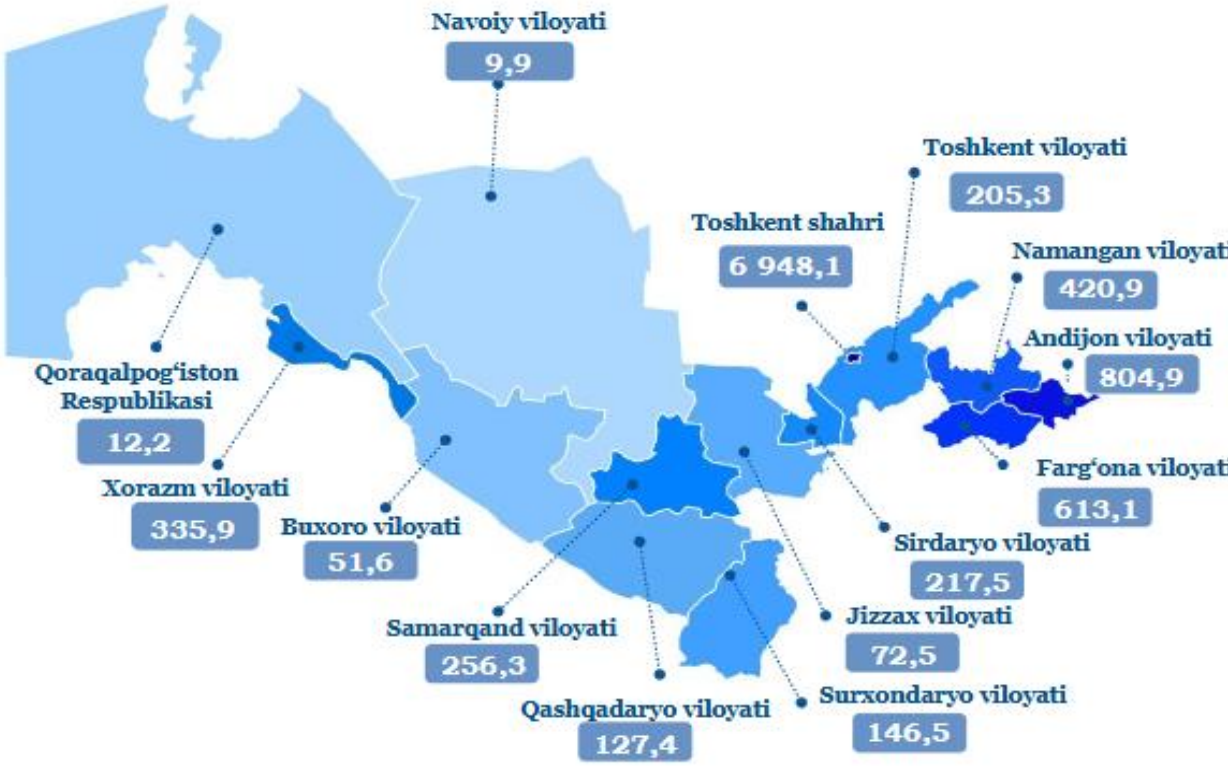
Izohli iug‘atlarda, ekotizimlar o‘zlarining atrof-muhitlari bilan birgalikda integratsiyalashgan birliklar sifatida ishlaydigan organizmlarning murakkab jamoalari ekanligi aytiladi. Umumiy tushuncha sifatida bu yaxshi. Ammo bu ekotizim nima ekanligini, oddiy odamlar tushunishi yoki tushunishi mumkin bo‘lgan aniq ma’noni bermaydi. Rowe o‘z tadqiqotlari (1990)da “Ekotizimlar organizmlar ya’ni, barcha tirik mavjudotlarning, shu jumladan insonlar yashaydigan joy” ekanligini aytadi[6]. Ekotizimlar hayot uchun kerakli barcha moddalar bilan ta’minlashi bilan birga, hosil bo‘lgan chiqindilarni oladi. Ba’zi organizmlar ko‘p joyga muhtoj emas yoki boshqa organizm tanasida parazit bo‘lib yashashi mumkin, ularning ekotizimlari juda kichik. Insonlar, burgutlar, ponderosa qarag‘ay (qora qarag‘ay, g‘arbiy sariq qarag‘ay yoki filipinus qarag‘ayi sifatida tanilgan juda katta qarag‘ay daraxti turi)lari, Chinook lososlari (ular chuchuk suv oqimlari va daryolarda tuxumdan chiqadi, keyin oziqlanish va o‘sish uchun okeanning sho‘r

suvli muhitiga ko‘chib o‘tadi) va bo‘rilar kabi boshqa organizmlar juda katta maydonlarni egallaydi, ularning ekotizimlari katta. Shunday qilib, ekotizimlarni murakkab, ilmiy tushuncha sifatida emas, ko‘plab geografik miqyosda mavjud bo‘lgan haqiqiy yashash makonlari sifatida qaralmog‘i lozim.

Kichikroq ekotizimlar katta ekotizimlar doirasida joylashishini rad etmasak, ekotizimlar eng kichikdan butun biosferagacha ierarxiyani tashkil qiladi.

Ekotizim nima ekanligini belgilaydigan yagona geografik shaklar mavjud emas. Ko‘rib chiqilayotgan masala tegishli o‘lchovni belgilaydi.

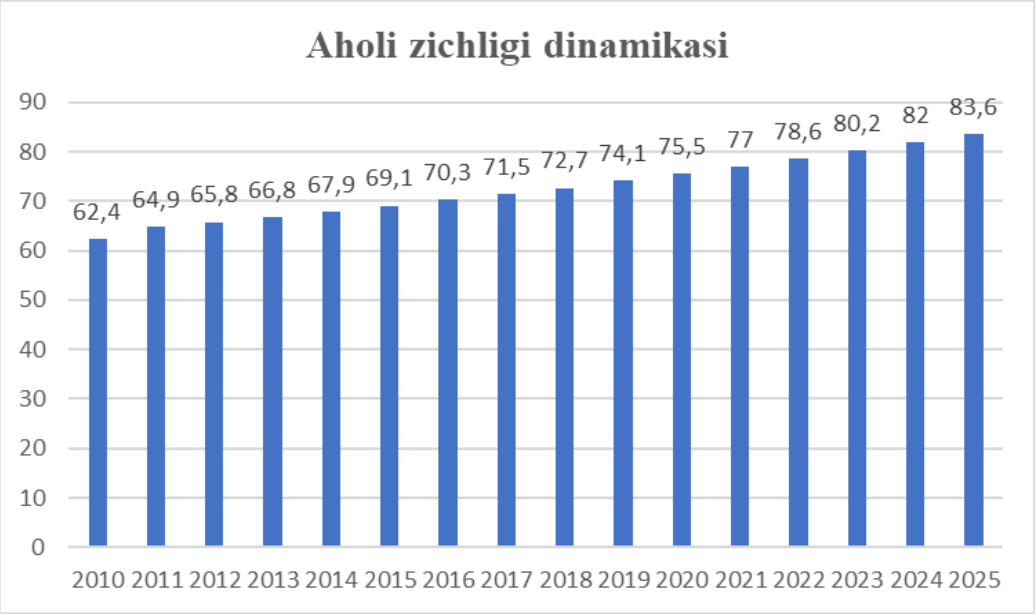
Natijalar va ularning tahlili. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika Adentligi ma’lumotiga ko‘ra[7], O‘zbekiston aholisi 37 543 200 kishiga (01.01.2025-y) yetdi. Aholining 18 905 000 (50.4%)i erkaklar, 18 638 700 (49.6%)i ayollardir. Shahar aholisi 19 135 800 (50.1%), qishloq aholisi 18 407 400 (49.6%)ni tashkil ettdi. E’tiborimizni, Respublikamiz aholisining zichligiga qaratsak (1-rasm) joriy yil (2025-y)ning 1-yanvar holatiga Respublikamiz aholisi 1km^2 ga o‘rtacha 83.6 kishi to‘g‘ri kelgan. Bu, o‘tgan yil (01.07.2024-y. 1km^2 ga 82,0 kishi)ga nisbatan solishtirilganda 1,6 kishiga ko‘paygan (2-rasm).

1-rasm. O‘zbekiston Respublikasi bo‘yicha aholi zichligi.

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika Agentligi ma’lumoti (https://stat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/59637-o-zbekiston-respublikasining-demografik-holati-2024-yil-yanvar-mart-4)

Respublikamiz hududlari bo‘yicha qaralsa, aholisining zichligi (1 km^2 ga) bo‘yicha 1-o‘rinda Toshkent shahri (6948,1 kishi), 2-o‘rinni Andijon viloyati (804,9 kishi), 3-o‘rinni Farg‘ona viloyati (613,1 kishi), eng past ko‘rsatgichlarni Navoiy viloyati (9,9 kishi) hamda, Qoraqalpog‘iston Respublikasi (12,2 kishi) tashkil etadi.

2-rasm. O‘zbekiston aholisi zichligi.

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika Agentligi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan, qayta ishlangan (https://stat.uz/img/demografiya-press-reliz-22_07_2024-uzb-_p11729.pdf).

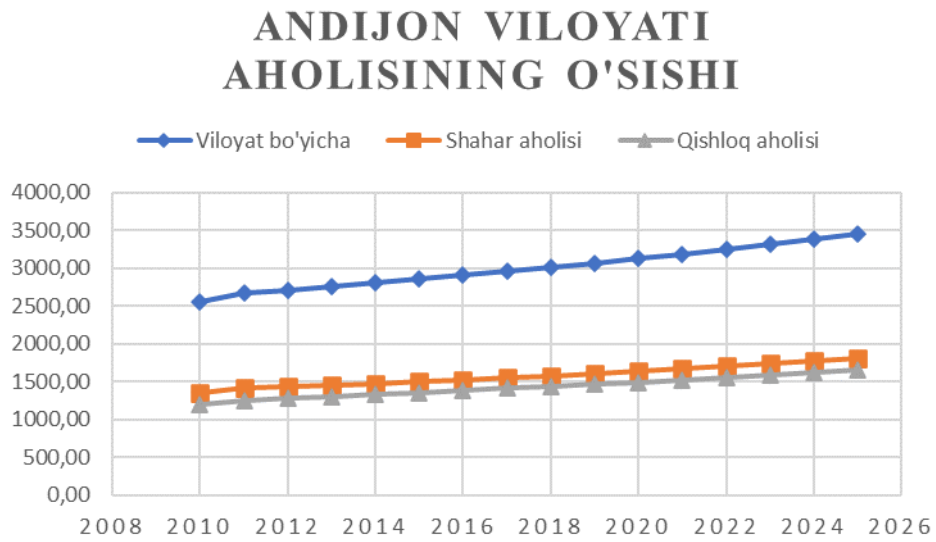
2025-yilning 1-yanvar holatiga ko‘ra[8], Andijon viloyatida doimiy yashovchi aholi soni, 3 461 003 kishini tashkil etib, o‘tgan yil (2024-y)ga nisbatan 67 ming kishiga ko‘paygan. (1-jadval, 3-rasm).

1-jadval

Andijon viloyati aholisi soni 2025-yilning 1-yanvar holatiga

Viloyat	Aholi soni	Shaxar aholisi		Qishloq aholisi	
		Soni, ming kishi	%	Soni, ming kishi	%
Andijon	3 461 003	1 772 000	52,2	1 622 000	47,8

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi, Statistika agentligi Andijon viloyati Statistika boshqarmasi ma’lumotlari asosida tuzilgan. https://andstat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangiliklar/10069-andijon-viloyatining-doimiy-aholisi-soni-haqida-ma-lumot-2.

3-rasm. Andijon viloyati aholisining o‘sish sur’ati.

Aholi zichligi har kvadrat kilometrga 804,9 kishini tashkil etadi. Bu O‘zbekiston viloyatlari orasida eng yuqori ko‘rsatkichdir.

Andijon viloyatida aholining yuqori zichligi, ekotizimlarga katta bosim o‘tkazadi va o‘ziga xos katta talablarni keltirib chiqaradi, chunki past zichlik qishloq aholisining kamayishi kabi talabni olib tashlaydi va qishloq xo‘jaligi yerlarining tashlab ketilishini kuchaytiradi. O‘zgarishlarning demografik omillarini baholash uchun qimmatli manba - demografik statistika bo‘lib, bu yerda aholi zichligi, yosh tarkibi, migratsiya sur’atlari va ularning prognozi asosiy o‘zgaruvchilari hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotida yerdan unumli foydalanish bo’yicha olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar alohida o’rinni egallaydi, chunki insoniyatning butun ming yillik davri mobaynida, moddiy rivojlanishining asosiy sharti ishlab chiqarish omili sifatida namoyon bo‘lgan, yer resurslarining mavjudligi hisoblangan. Bu esa, o‘z navbatida yer munosabatlarning evolyusiyasi, yerga bo‘lgan mulkchilik munosabatlardagi o‘zgarishlarni aks etdirgan, shuning uchun yer resurslari ham milliy iqtisodiyotining, ham butun insoniyatining rivojlanishida hal qiluvchi rol o‘ynagan.

Yerdan samarali foydalanishning nazariy masalalari va amaliy jihatlari ham iqtisodiy, ham agrar nazariyalar, ham iqtisodiy siyosat sohalariga ta’aluqlidir. Shu boisdan ham yerdan samarali foydalanish bo‘yicha nazariy va metodologik asoslari ko ‘plab horij va respublikamiz olimlari va mutaxassis-amaliyotchilari tomonidan yaratilgan va yangi-yangi ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Xususan mazkur muammo horijiy tadqiqotchi olimlar: Hal Salwasser (1995, Ekotizimni boshqarish konteksti va tamoyillariga ta‘sir qiluvchi omillar)[9]; Max Veber (Qadimgi dunyoning agrar tarixi)[10]; Steve Padgett Vásquez (Kosta-Rikada o‘rmon

qoplami, uning rivojlanishi va barqarorligi)[11]; Jaap Jan Schröder (Tuproqlar samaradorligini oshirishda mineral o‘g‘itlarning ahamiyati)[12]; Dunstan Gabriel Msuya (Ziroatchilik va chorvachilikda yerdan foydalanish konsensusi)[13]; Moxamed Ali Moxamed (Mintaqalarda yer qoplami va ulardan foydalanish)[14]; Tilman D va boshqalar (2014, Qishloq xo‘jaligi barqarorligi va intensiv ishlab chiqarish amaliyoti)[15]; Kotschi.J (2013, Cho‘l hududlarida mineral o‘g‘itlardan foydalanishning salbiy oqibatlari)[16]; Oleson J.E. va boshqalar (2002, Yevropa qishloq xo‘jaligi mahsuldorligiga iqlim o‘zgarishining ta’siri)[17], Yugay A.M (1997, Yer resurslari boshqaruvi)[18].

MDX davlatlaridan: Qozog‘iston Fanlar Akademiyasi Ekologiya instituti doktori (PhD) Mariya Pavlova (2012-y, balandlik hududlari ekotizimlarini boshqarish, iqlim o‘zgarishi va tabiiy ofatlar bo‘yicha); Ravshan Ismoilov Tojikiston Milliy universiteti professori (2010-yil, balandlik hududlaridagi tabiiy resurslarni boshqarish va iqlim o‘zgarishiga moslashuv bo‘yicha); Natalya Romanenko Qirg‘iziston Milliy universiteti professori (2011-yil, balandlik hududlarida barqaror qishloq xo‘jaligi va ekotizimlarni boshqarish bo‘yicha); Vladimir Kokovin Rossiya Fanlar Akademiyasi Ekologiya instituti tadqiqotchisi (2024-y, balandlik hududlarida tabiiy ofatlar xavfini baholash va bu hududlarda barqaror boshqaruv choralari ishlab chiqish); Svetlana Makarova Belarus Milliy fanlar akademiyasi tadqiqotchisi (2024-y, balandlik hududlarida ekologik monitoring tizimlari va biologik xilma-xillikni saqlash bo‘yicha); Petrikov A va boshqalar (Yer munosabatlari: muammolar va yechimlar)[19]. Bu olimlar va ularning tadqiqotlari MDX mamlakatlarida balandlik hududlari ekotizimlarini boshqarish bo‘yicha muhim yutuqlarga erishgan va ushbu hududlarning barqarorligini ta’minlashda katta hissa qo‘shgan. Ularning ishlari nafaqat ilmiy, balki amaliy maqsadlarda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, Respublikamiz olimlaridan: R.Xusanov (2003, Агросаноат комплекси иқтисодиёти)[20]; B. Berkinov va boshqalar (2014, Fermer xo‘jaliklari ishlab chiqarish faoliyati samaradorlini baholash va rivojlanish jarayonlarini modellashtirish)[21]; O‘.Umurzoqov va boshqalar (2008, Qishloq xo‘jaligi iqtisodiyoti va menejmenti)[22]; T.Farmonov (2006, O‘zbekistonda fermer xo‘jaliklarini tashkil etish)[23], N.Xushmatov (2002, O‘zbekistonning suv taqchil paxta yetishtiruvchi hududlari iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish muammolari)[24]; Z.Abdullaev (2013, Yer resurslari qiymatini baholash jarayonlarini modellashtirish) [25] va boshqa olimlarning tadqiqotlarida o‘z aksini topgan. Rabbimov A.R va Mukimov T.X lar tomonidan (2016)[26] – “Adir yaylovlaridan samarali va ekologik jihatdan xavfsiz foydalanish yo‘llari, yaylovlardan tizimli foydalanishni tashkil qilish, yaylovlar hosildorligini

oshirishda istiqbolli bo‘lgan ozuqabop o‘simliklar va ularni yetishtirish hamda foydalanish bo‘yicha tavsiyalar” ishlab chiqildi, Q.Z.Zokirov tomonidan(1967)[27] yuqori balandlik zonalarining mutloq yangicha belgilanish tamoyilini qo‘lladi, ularning nomenklaturasi (cho‘l, adir, tog‘, yaylov)ni ishlab chiqdi. Boshqa mualliflardan farqli o‘laroq, balandlik mintaqa (tog‘ va adir)lar tasnifi asosiga landshaft, rel’yef, gidrotermik sharoitlar va u bilan uzviy bog‘liq o‘simliklarni hamda maydondagi tuproq almashinishini joyladi; A. Mirzajanov balandlik hududlarida tabiiy resurslarni boshqarish va biologik xilma-xillikni saqlash bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan. Uning ilmiy tadqiqot ishlari O‘zbekistonning balandlik hududlarida biologik xilma-xillikni himoya qilish va qayta tiklash bo‘yicha strategiyalarni ishlab chiqishga qaratilgan.

Xulosa. Ushbu tadqiqotlar, qishloq xo‘jaligi sohasidagi isloxotlarining xozirgi bosqichida respublikamiz iqtisodiyoti oldiga, eksport salohiyatini oshirish va import o‘rnini bosuvchi maxsulotlarini ishlab chiqish, hamda yil davomida qishloq xo‘jaligi maxsulotlari tannarxlarini bir xilda ushlab turish vazifasi qo‘yilgan. Bu esa, mamlakatimizda ekin maydonlari cheklangan sharoitida ulardan yanada samaraliroq foydalanishni taqozo qiladi.

Ekotizim boshqaruvi - turli xil hayotiy shakllar, ekologik jarayonlar va inson madaniyatini saqlab qolish uchun turli vaqt va fazoviy miqyosda, ekologik, ijtimoiy hamda iqtisodiy omillarning integratsiyasini ta’kidlaydi.

Yer va boshqa tabiiy resurslarni saqlashga qaratilgan an’anaviy yondashuvlar - ekologik sharoitni muzlatishga harakat qiladi. Bu, biologik jihatdan mumkin emas. Tabiiy jarayonlarning insonni aralashuvisiz ishlashiga ruxsat berish – bu, ba’zi hollarda to‘g‘ri, lekin har doim ham ijtimoiy yoki siyosiy jihatdan maqbul emas. Yer va boshqa tabiiy resurslarni boshqarishning an’anaviy yondashuvlari, asosan, yog‘och, yovvoyi tabiat, suv, minerallar, energiya, chorvachilik va rekreatsiya imkoniyatlari kabi kerakli resurslar va maqsadlar uchun mos keladigan barqarorlikni ta’minlash yondasuvlariga qaratilgan. Ekotizim nuqtai nazari tanlangan qismlar, chiqishlar yoki jarayonlarga emas, balki yerni boshqarish va resurslarni tejashga bo‘lgan butun e’tiborni ekotizimlarga qaratadi. Bu, odamlar uchun zarur bo‘lgan resurslarni ishlab chiqarish muhimligini, shuningdek, ba’zi hududlarni inson faoliyatining ayrim turlaridan himoya qilish yoki tabiiy ta’sirlarga uchraydigan hududlardagi tabiiy ekologik jarayonlar yoki, sharoitlarni faol tiklash zarurligini inkor etmaydi. U, “istalgan bioxilma-xillik, uzoq muddatli mahsuldorlik va moslashuvchan ekotizim sharoitlarini saqlab qolishga keng e’tibor qaratadi. Bunda, kerakli resurslar va ulardan foydalanish samaradorligi ushbu shartlarni saqlab qolish maqsadiga mos keladi”[28].

Ekotizimlarni boshqarish - maqsad qilingan ya’ni, hozirgi va kelajak avlodlarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy ehtiyojlarini qondirish uchun katta ekologik xizmatlarni saqlash va tabiiy resurslarni tiklashga qaratilgan jarayondir.

Ekotizimlarni boshqarishni amalga oshirish uchun turli xil yondashuvlar mavjud, ular mahalliy va landshaft darajasida tabiatni muhofaza qilish harakatlarini o‘z ichiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Madaminjonovich, K. H. (2023). ECONOMIC FACTORS AFFECTING THE MANAGEMENT OF HILL AREA ECOSYSTEMS. Web of Discoveries: Journal of Analysis and Inventions, 1(9), 83-90;
2. Kaplan, R. D. 1994. The coming anarchy: how scarcity, crime, overpopulation, tribalism, and disease are rapidly destroying the social fabric of our planet. Atlantic Monthly February:44-76;
3. Wilson, E. O. 1992. The diversity oflife. Harvard University Press, Cambridge, MA. 424 pp;
4. Leopold, A. 1949. A Sand County Almanac and sketches here and there. Oxford University Press, New York, NY. 228 pp;
5. Madaminjonovich, Q. X. (2024). EKOTIZIMLAR BOSHQARUVU: AHOLI ZICH YASHAYDIGAN HUDUDLARDA SUV RESURSLARINI BOSHQARISH MUAMMOLARI. AndMI xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyalari , 1 (1), 372-375;
6. Rowe, J. S. 1990. Home place: essays on ecology. NeWest Publishers, Edmonton, Alberta, Canada. 253 pp;
7. O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING DEMOGRAFIK HOLATI. https://stat.uz/uz/matbuot -markazi/qo-mita-yangiliklar/59637-o-zbekiston-respublika-sining-demografik-holati-2024-yil-yanvar-mart-4;
8. Andijon viloyatining doimiy aholisi soni haqida ma'lumot. https://andstat.uz/uz/matbuot-markazi/qo-mita-yangilik-lar/10069-andijon-viloyatining-doimiy-aholisi-soni-haqida-malumot-2;
9. Salwasser, Hal (1995) "Factors influencing the context and principles of ecosystem management," Natural Resources and Environmental Issues: Vol. 5 , Article 2. Available at: https://digitalcommons.usu.edu/nrei/vol5/issi/2;
10. M. Weber, The Agrarian History of the Ancient World / Weber. - Moscow: Canon C-Press, 2001. 429;

11. Steve Padgett Vásquez. Forest cover, development, and sustainability in Costa Rica: Can one policy fit all?// Land Use Policy. Volume 67, 2017, Pages 212–221;
12. Jaap Jan Schröder . The Position of Mineral Nitrogen Fertilizer in EfficientUse of Nitrogen and Land: A Review // Natural Resources Vol.05 No.15(2014),12 pages;
13. Dunstan Gabriel Msuya. Farming systems and crop-livestock land use consensus. // Open Journal of Ecology. Vol.3 No.7 (2013), 9 p;
14. Mohamed Ali Mohamed. Monitoring of Temporal and Spatial Changes of LandUse and Land Cover in Metropolitan Regions through Remote Sensing and GIS // Natural Resources. Vol.05 No.15(2014), Article ID:52650,12 pages;
15. Tilman, D., Cassman, K.G., Matson, P.A., Naylor, R. and Polasky, S. (2002) Agricultural Sustainability and Intensive Production Practices. Nature, 418, p. 671-677;
16. Kotschi, J. (2013) A Soiled Reputation: Adverse Impacts of Mineral Fertilizers in Tropical Agriculture. Commissioned by World Wildlife Fund (Germany) to Heinrich Böll Stiftung, 58 p.;
17. Oleson, J.E. and Bindi, M. (2002) Consequences of Climate Change for European Agricultural Productivity, Land Use and Policy. European Journal of Agronomy, 16, 239-262 p;
18. Югай А.М. Современные отношения земельной собственности в России. //Экономика сельского хозяйства России.- № 10 - 1997 г. – с. 17-21;
19. Петриков А., Узун В. Земельные отношения: проблемы и решения. //АПК: экономика, управление - № 6 - 1999 г. – с. 25-28;
20. Хусанов Р.Х. Агросаноат комплекси иқтисодиёти. – Т.: Кувасой, 2003. – 771 б;
21. Беркинов Б.Б., Рахмонкулова Б.О., Каримова Х.Х. Фермер хўжаликлари ишлаб чиқариш фаолияти самарадорлини баҳолаш ва ривожланиш жараёнларини моделлаштириш. – Т.: “Иқтисодиёт”, 2014. — 147 б;
22. Умурзоқов Ў.П. ва бошқалар. Қишлоқ хўжалиги иқтисодиёти ва менежменти. – Т.: “Iqtisod-moliya”, 2008 – 268 б;
23. Т.Фармонов. Ўзбекистон Республикасида фермер хўжалигини ташкил этиш ва ривожлантиришнинг асосий йўналишлари: Иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун диссертация автореферати. – Т.: 2006. – 50 б;
24. Хушматов, Н.С. Проблемы устойчивого развития экономики хлопкосеющих регионов Узбекистана в условиях маловодья // Достижения науки и техники АПК. - 2002. - N 11. - С. 43-44;

25. Абдуллаев З.С. Ер ресурслари қийматини баҳолаш жараёнларини моделлаштириш. Тошкент, Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхона нашриёти. — 2013. – 198 б;
26. Rabbimov A.R va Mukimov T.X. Tog‘ oldi yarim cho‘l (adir) yaylovlaridan oqilona foydalanish va hosildorligini oshirishga oid tavsiyalar. Toshken t – 2016;
27. Қ.З.Зокиров. Адир ҳудудини ўзлаштиришни мувофиқ ташкил этиш масаласи //Қоракўл яйловларидан мувофиқ фойдаланиш ва уларни яхшилаш бўйича илмий асослар: Тез. Маъруза. - Тошкент, 1967 й. -С. 3-6;
28. Chapin, F. Stewart; Pamela A. Matson; Peter M. Vitousek (2011). Principles of Terrestrial Ecosystem Ecology (Second Edition). New York: Springer. ISBN 978-1-4419-9503-2Entsiklopediya site:uz.wikisko.ru.

GENDER IN ENGLISH LANGUAGE: HOW ‘HE’, ‘SHE’, AND ‘THEY’ ARE CHANGING

Rahmatullayeva Madina Fatxullayevna
Student, Tashkent Institute of Economics and Pedagogy
Sabirova Zebo Baxramovna
Scientific supervisor

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753425

ANNOTATSIYA

The English language, like all living languages, evolves constantly in response to social, cultural, and political shifts. One of the most visible and debated areas of change in recent years is the use of gendered pronouns—*he*, *she*, and increasingly, *they*. What was once a relatively fixed system is now being reshaped by the need for inclusivity, respect for gender diversity, and the recognition that language plays a key role in identity and equality.

KALIT SO‘ZLAR

Cultural, political shifts, gramatically, singular, plural, gender-specific, comeback, he, she, they, cultural.

Introduction. The traditional role of gendered pronouns: In traditional English usage: *He* was used for male individuals. *She* was used for female individuals. *It* referred to inanimate objects or non-human entities. They was reserved for plural subjects. Grammatically, these distinctions served to mark gender clearly—but also rigidly. For centuries, "he" was used as a *generic* pronoun to refer to any person when the gender was unknown or supposedly irrelevant (e.g., *“Each student must bring his own lunch”*), reinforcing male-default thinking. Historical use of singular ‘They’, although some argue that singular *they* is a modern invention, it has a long history in English. For example: Writers like Shakespeare, Jane Austen, and Chaucer used singular *they* naturally. Example from Shakespeare’s *Much Ado about nothing*: *“And every one to rest themselves betake.”*

Literature analysis. This usage declined in formal writing during the 18th and 19th centuries, when grammarians insisted on more gender-specific, binary forms

like *he/she* which aligned with the cultural norms of the time. Why 'They' is making a comeback, in recent decades, *they* has re-emerged as a *gender-neutral singular pronoun* to: Refer to a person whose gender is unknown or irrelevant (*"Someone left their phone"*). Respect individuals who identify as nonbinary, genderqueer, or outside the traditional male/female binary. This use of *they/them* is not only a matter of grammar but also one of identity and inclusivity. Many people now introduce themselves with their pronouns (e.g., "Hi, I'm Alex. I use they/them pronouns") as a way of affirming their gender identity. Modern shifts and institutional recognition: The use of singular *they* has gained broad recognition: In 2019, *Merriam-Webster* added the singular *they* as an official dictionary entry and named it their *Word of the Year*. The American Psychological Association (APA) and Modern Language Association (MLA) both endorse the use of singular *they* in academic writing. Many schools, workplaces, and government forms now allow individuals to specify their pronouns, including they/them.

Analysis and results. Gender-neutral alternatives beyond 'They': Although *they* is the most common gender-neutral pronoun, other alternatives have been introduced, often by LGBTQ+ communities: Ze/hir or xe/xem: Invented pronouns that avoid gender entirely. Per: Short for "person," used similarly to *he* or *she*.

These pronouns haven't reached mainstream use but reflect creative efforts to find language that better matches the full range of human experience.

Resistance and cultural tension: Not everyone supports the shift toward gender-neutral language. Some objections include: Grammatical resistance: Critics argue that *they* as a singular pronoun causes confusion, especially in formal writing. Cultural or ideological pushback: Some view the change as a political or ideological imposition rather than a linguistic evolution. However, linguists widely agree that language change is both natural and necessary when it helps people communicate more clearly and respectfully.

The psychological and social impact: Using correct pronouns is about more than grammar it has real emotional and psychological effects: Research shows that being referred to by the correct pronouns can improve mental health outcomes, especially among transgender and nonbinary youth. Conversely, misgendering (using the wrong pronoun) can cause distress, alienation, and increased anxiety. Language plays a critical role in affirming identity and fostering inclusivity.

The future of gender in English: It's likely that gendered pronouns will continue to evolve, just as vocabulary and syntax have changed over centuries. What's emerging is a more fluid, inclusive system where people are empowered to choose how they are identified, and language adjusts accordingly. In the future, English may rely less on gendered markers altogether, or we may see the

standardization of new pronouns. What's clear is that the discussion around *he, she, and they* is reshaping not only grammar but also how society sees and respects gender.

The rise of 'They': The singular *they* has been used informally for centuries long before the modern gender conversation took center stage. For example, in everyday English, people commonly say, "Someone left their phone," even when the gender of "someone" is unknown. This usage is grammatically accepted and natural to many English speakers. However, the use of *they* as a personal pronoun for individuals who identify outside the gender binary is a more recent and intentional development. For many, using *they/them* pronouns is not just about language it's about visibility, respect, and identity. Major dictionaries, style guides, and organizations have recognized singular *they* as both grammatically correct and culturally significant.

Cultural and institutional shifts: In 2019, *they* was chosen as the Word of the Year by Merriam-Webster, reflecting its growing importance in public discourse. Educational institutions, workplaces, and governments have begun adopting policies that allow people to self-identify their pronouns. Email signatures, conference name tags, and social media bios increasingly include pronouns like *she/her*, *he/him*, *they/them*, or combinations like *she/they*. These changes promote a more inclusive environment where individuals can express themselves authentically. Yet, they also raise questions and spark debates, especially among those unfamiliar with gender-neutral language.

Resistance and controversy: Not everyone has embraced the shift. Critics argue that using *they* for individuals creates grammatical confusion or undermines traditional language norms. Others see the push for pronoun recognition as part of a broader cultural clash over gender, identity, and societal change. However, linguists generally agree that language evolves to meet the needs of its speakers. Just as we've accepted words like *email* and *selfie*, the use of singular *they* is becoming normalized, especially among younger generations.

Looking ahead: The transformation of gendered language is ongoing. New pronouns such as *ze*, *hir*, and *xe* have emerged in some communities, though they remain less widespread than *they*. As awareness grows and language adapts, English is becoming more capable of reflecting the complexities of gender in the modern world. This shift is not about political correctness; it's about clarity, empathy, and respect. Language shapes how we see others and how we let others see us. By embracing more inclusive pronouns, we make space for everyone to belong.

A brief history of gendered pronouns: English has long used *he* and *she* as third-person singular pronouns to denote male and female individuals, respectively. Historically, *he* was often used as a generic pronoun to refer to any person when gender was unknown or irrelevant a practice now recognized as exclusive and outdated. As society began to more openly discuss gender identity and expression, the limitations of binary pronouns became apparent. Not everyone identifies strictly as male or female, and forcing individuals to choose between *he* or *she* erases the experiences of nonbinary, genderqueer, and gender-nonconforming people.

The role of pronouns in identity and mental health: Using correct pronouns is more than grammar, it's directly tied to mental health and well-being. Research shows that when transgender and nonbinary individuals are addressed with their chosen name and pronouns, they experience significantly lower rates of depression, anxiety, and suicidal ideation. This underscores the importance of respectful and inclusive language in schools, workplaces, healthcare settings, and everyday interactions.

Challenges in translation and global usage: While English is becoming more inclusive, translating these changes into other languages can be complex. Languages with gendered grammar systems (like Spanish, French, or Arabic) face structural challenges in adopting gender-neutral pronouns. However, movements are emerging globally: In Spanish, terms like *Latinx* or *Latine* are used to avoid gendered endings. In Swedish, the gender-neutral pronoun *hen* was added to the dictionary in 2015.

Etiquette around pronouns: Asking someone's pronouns is increasingly seen as a polite and respectful gesture. Here are some common practices: Introduce your own pronouns when meeting someone (e.g., "Hi, I'm Jordan, and I use they/them pronouns"). If you don't know someone's pronouns, use their name or default to *they/them* until you know.If you make a mistake, apologize briefly, correct yourself, and move on. Over-apologizing can put the burden on the person being misgendered.

Education and awareness strategies: *Pronoun awareness campaigns*: Schools and companies are now offering training on inclusive language. *Gender-inclusive writing guides*: Many academic and publishing institutions have guides on writing without assuming binary gender (e.g., avoiding "he/she" and using *they* or rewording to avoid pronouns altogether). Pronoun days: Events like International Pronouns Day (third Wednesday of October) help raise awareness.

Common myths: "Using they for one person is ungrammatical" — false, as proven above. "It's too confusing to remember new pronouns" — this concern often reflects resistance to social change more than actual confusion. Political pushback:

Some political or religious groups view gender-inclusive language as threatening to traditional values. Laws in some regions attempt to ban or restrict the use of nonbinary pronouns in schools or workplaces.

Pronoun awareness campaigns: Schools and companies are now offering training on inclusive language. Gender-inclusive writing guides: Many academic and publishing institutions have guides on writing without assuming binary gender (e.g., avoiding "he/she" and using *they* or rewording to avoid pronouns altogether). Pronoun days: Events like international pronouns day (third Wednesday of October) help raise awareness.

Conclusion: The evolution of gendered pronouns in the English language especially the rise of singular *they* reflects a profound shift in how society understands gender and identity. What began as a practical linguistic solution has grown into a powerful expression of inclusivity and respect. While traditional pronouns like *he* and *she* still serve many, the increasing visibility of nonbinary and gender-diverse individuals has made it clear that the language we use must expand to reflect lived realities. This transformation is not without resistance, but it is grounded in linguistic history, supported by institutions, and increasingly embraced by younger generations. Using someone's correct pronouns is not just polite it's a fundamental form of acknowledgment and dignity. As English continues to evolve, it becomes a more accurate and compassionate reflection of the diverse world we live in. The evolution of gendered pronouns is not just a trend it's a linguistic and cultural reckoning that reflects a broader movement toward equity, self-determination, and visibility. As our social understanding of gender becomes more nuanced, so too must our language. This shift does more than serve those who identify as nonbinary or gender nonconforming it encourages everyone to think more critically about identity, inclusivity, and empathy. Pronouns are small words with powerful meaning; they are often the first sign of whether someone is seen, respected, or erased. While challenges remain from social resistance to policy gaps this evolution is part of a larger, global wave of human rights progress. Language does not stand still. Just as English adapted to scientific discoveries, global contact, and digital transformation, it is now adapting to the lived truths of gender diversity. The use of *they* as a singular pronoun, and the acknowledgment of personal pronouns more broadly, marks a turning point: a move from assuming identity to honoring it. As education, media, institutions, and communities continue to embrace these changes, English becomes not just more modern but more just.

REFERENCES

1. Merriam-Webster. Word of the year: They**.** Merriam-Webster.com Dictionar, 2019.

2. Oxford English Dictionary. (n.d.). A brief history of singular “they”. Oxford University Press.
3. The Trevor Project. 2022 National Survey on LGBTQ Youth Mental Health, 2022.
4. Pew Research Center. About one-in-four U.S. adults say they know someone who goes by a gender-neutral pronoun, 2021.
5. American Psychological Association. Bias-free language: Gender. APA Style, 2020.
6. Chicago Manual of Style. The Chicago Manual of Style (17th ed.). University of Chicago Press, 2017.
7. Modern Language Association. Using singular "they". The MLA Style Center, 2020.
8. GLAAD. GLAAD media reference guide (10th ed.), 2020.

ВОСПИТАНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ОТЗЫВЧИВОСТИ У ДОШКОЛЬНИКОВ КАК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

С. Рахимова
Старший преподователь кафедры дошкольного образования коррекционной педагогики филиала РГПУ им. А.И. Герцена в Ташкенте
С. Махмудова
Студентка 3 курса направления Дошкольное образование филиала РГПУ им. А.И. Герцена в Ташкенте

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753466

ANNOTATSIYA

Maqolada hissiy sezgirlik maktabgacha yoshdagi bolaning shaxsiyati rivojlanishining asosiy komponenti sifatida ko'rib chiqiladi. U 4-5 yoshli bolalarda empatik reaktsiyalarni shakllantirishning psixologik va pedagogik asoslarini, shuningdek, bu jarayonda kattalar va atrof-muhitning rolini ochib beradi. Empatiya, sezgirlik va ijtimoiy retseptivlik tushunchasiga asosiy nazariy yondashuvlar tahlil qilinadi.

KALIT SO‘ZLAR

hissiy sezgirlik, empatiya, maktabgacha yoshdagi bolalar, shaxsiyatni rivojlantirish, hissiy intellekt, o'zaro ta'sir, pedagogik.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается эмоциональная отзывчивость как ключевой компонент развития личности ребенка дошкольного возраста. Раскрываются психолого-педагогические основания формирования эмпатийных реакций у детей 4–5 лет, а также роль взрослых и среды в этом процессе. Проанализированы основные теоретические подходы к

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

эмоциональная отзывчивость, эмпатия, дошкольники, развитие личности, эмоциональный интеллект, взаимодействие, педагогическое сопровождение.

понятию эмпатии, чувствительности, социальной восприимчивости.

ABSTRACT

The article examines emotional responsiveness as a key component of the development of a preschool child's personality. It reveals the psychological and pedagogical foundations for the formation of empathic reactions in children aged 4–5 years, as well as the role of adults and the environment in this process. The main theoretical approaches to the concept of empathy, sensitivity, and social receptivity are analyzed.

KEYWORDS

emotional responsiveness, empathy, preschoolers, personality development, emotional intelligence, interaction, pedagogical.

Введение. В условиях современных требований к воспитанию гармонично развитой личности важную роль играет формирование эмоциональной отзывчивости как основы эмпатийного взаимодействия. В дошкольном возрасте — особенно в период 4–5 лет — закладываются первые навыки эмоционального реагирования на чувства другого человека. Развитие способности к сочувствию, сопереживанию, вниманию к переживаниям сверстников и взрослых обеспечивает успешную социализацию ребёнка и формирует фундамент эмоционального интеллекта.

Проблемное поле исследования. Современная система дошкольного воспитания сталкивается с необходимостью формирования у детей не только познавательных, но и эмоциональных, нравственных качеств. Одним из ключевых компонентов является эмоциональная отзывчивость как основа эмпатийного взаимодействия. Однако в условиях цифровизации, ослабления живого общения и дефицита эмоционального опыта у детей наблюдается снижение уровня эмпатии и социальной чувствительности. Это делает проблему воспитания эмоциональной отзывчивости у дошкольников особенно актуальной и мало разработанной в практическом аспекте.

Цель исследования. Анализ психолого-педагогических условий и средств формирования эмоциональной отзывчивости у детей дошкольного возраста, а также выявление эффективных подходов к воспитанию эмпатии в образовательной среде.

Задачи исследования

1. Раскрыть сущность понятия «эмоциональная отзывчивость» и её значение в развитии личности дошкольника.

2. Изучить теоретические подходы к развитию эмпатии и отзывчивости в отечественной и зарубежной психолого-педагогической литературе.

3. Определить психолого-педагогические условия, способствующие формированию отзывчивости у детей 4–5 лет.

4. Выявить и проанализировать эффективные методы и приёмы развития эмпатии в практике дошкольного образования.

5. Разработать рекомендации для педагогов и родителей по воспитанию эмоциональной отзывчивости у дошкольников.

Научная новизна и практическая значимость работы заключаются в уточнении содержания понятия «эмоциональная отзывчивость» применительно к дошкольному возрасту, а также в комплексном рассмотрении факторов и условий, влияющих на её формирование. Представленные в работе рекомендации и методы могут быть использованы педагогами и родителями при организации развивающей образовательной среды, направленной на воспитание эмпатии и эмоциональной восприимчивости у детей, что способствует их гармоничной социализации и формированию основ эмоционального интеллекта.

Эмоциональная отзывчивость — это способность человека понимать чувства другого и эмоционально на них откликаться. В дошкольном возрасте она проявляется в виде сочувствия, желания утешить, поддержать или порадоваться за другого. По мнению А.В. Запорожца и Я.З. Неверовича, отзывчивость — это не просто внешняя реакция, а важнейшее проявление нравственного становления личности, тесно связанное с развитием эмпатии и внутреннего морального чувства.

Эмпатия выступает одной из основных социальных эмоций. Изучению проблемы развития эмпатии посвящено достаточно много исследований, как зарубежных, так и отечественных теоретиков, и практиков. К. Роджерс определяет эмпатию как способ взаимодействия с другим человеком, позволяющий погрузиться в его внутренний мир и чувствовать себя там так же комфортно, как в своем собственном. [1].

Ф. Бэтсон считает, что «эмпатия» включает в себя эмоции, направленные на другого человека, такие как забота и сочувствие, которые возникают в ответ на наблюдение его переживаний. [2].

Согласно М.С. Лисиной, отзывчивость — это результат развивающегося социального общения ребёнка. Она предполагает умение замечать эмоциональное состояние другого человека, оценивать его, вызывать в себе сходное переживание и при этом сохранять различие между своим состоянием

и состоянием другого. Это говорит о высоком уровне социальной компетентности ребёнка.

Психологические и педагогические аспекты развития отзывчивости. Исследования зарубежных психологов, таких как К. Роджерс и Ф. Бэтсон, подтверждают идею о врожденной природе эмпатии, которая, однако, требует поддержки и развития в социальном контексте. Роджерс считал, что эмпатия — это не просто понимание, а глубокое переживание внутреннего мира другого, основанное на принятии и безоценочном отношении. Это качество не возникает стихийно — оно воспитывается. [2]

Основоположниками в познании эмоциональной отзывчивости и ее проявления у детей выступают такие исследователи, как А. Бек, В. Штерн, М. Хоффман. Именно они впервые выдвинули положение о том, что эмпатия детей дошкольного возраста характеризуется, прежде всего, способностью ребенка эмоционально реагировать на чужое состояние, правильно распознавать эмоциональное состояние другого человека, включая выражение сопереживания, сочувствия, стремления к поддержке и, наконец, предоставление реальной помощи. Авторы называют возраст 4-6 лет периодом «сочувствия и отзывчивости», когда ребенок учится сосредоточиваться на проблемах других людей, соотносить свои и чужие чувства, может предвидеть последствия своих и чужих поступков, проявляет стремление к содействию, правда, пока еще он не всегда знает, что делать и как помочь страдающему [2].

В отечественной традиции (Л.С. Выготский, Д.Б. Эльконин) подчеркивается значение социального окружения и ведущей деятельности ребенка — сюжетно-ролевой игры. Именно в игре ребенок проигрывает социальные роли, в которых активно использует и оттачивает способы эмоционального взаимодействия.

Зарубежный опыт формирования эмоциональной отзывчивости у дошкольников. Анализ международных педагогических практик показывает, что развитие эмоциональной отзывчивости и эмпатийных навыков является одним из приоритетных направлений системы дошкольного образования в ряде развитых стран. Практика показывает, что зарубежные подходы отличаются высокой степенью интеграции социально-эмоционального обучения в повседневный образовательный процесс.

В Великобритании широко применяется программа SEAL (Social and Emotional Aspects of Learning), которая охватывает дошкольные и начальные образовательные учреждения. В рамках данной программы ежедневно проводятся занятия по развитию социальных и эмоциональных навыков, включая практики осознания собственных эмоций, обсуждения чувств других

людей, моделирование ситуаций, требующих проявления сопереживания и помощи. Одним из распространённых методов является «утренний круг» (circle time), во время которого дети учатся делиться своими эмоциями, слушать других и проявлять поддержку.

В США успешно функционирует программа Second Step, разработанная организацией Committee for Children. Она направлена на развитие эмпатии, навыков дружбы, эмоционального самоконтроля и конструктивного разрешения конфликтов. Для дошкольников используются кукольный театр, иллюстрации, видеосюжеты и игровые упражнения, обучающие детей тому, как правильно реагировать на эмоции других, поддерживать и помогать. Особенностью данной программы является её системный характер и обязательное вовлечение родителей в процесс эмоционального обучения.

В Швеции широко используется концепция Empathy-based Education («Педагогика эмпатии»). Центральным элементом является создание эмоционально благоприятной среды, где ребёнок чувствует себя безопасно и принятым. Для этого организуются специальные «эмоциональные зоны» в группах, применяются практики майндфулнес (осознанности) и медитации для детей, а педагоги проходят обязательное обучение по развитию эмоционального интеллекта у воспитанников.

В Австралии действует национальная программа KidsMatter Early Childhood, целью которой является формирование психического благополучия и развитие эмоциональной отзывчивости у детей. Здесь активно применяются методы арт-терапии, сторителлинга (рассказывание историй), а также совместные творческие и игровые задания, направленные на развитие навыков сопереживания и взаимопомощи.

Германия предлагает модель «Детский сад как сообщество» (Kindergarten als Gemeinschaft), в рамках которой педагоги организуют образовательный процесс таким образом, чтобы дети ощущали себя полноправными участниками мини-сообщества. Через совместное принятие решений, обсуждение правил группы, рефлексию эмоций и ситуаций дети развивают навыки понимания чувств других, поддержки и ответственности за коллектив.

Существует ряд факторов, способствующих или, напротив, затрудняющих развитие отзывчивости у детей:

1. Личностные особенности ребенка: темперамент, уровень эмоциональной чувствительности, речевое развитие;
2. Семейное воспитание: эмоциональный климат в семье, примеры взаимодействия между взрослыми;

3. Роль педагога: эмоциональный контакт с воспитателем, возможность выразить чувства в безопасной среде;

4. Развивающая среда: наличие игровых ситуаций, драматизаций, пространства для общения и выражения эмоций;

5. Методы воздействия: сказкотерапия, эмоциональные игры, художественная литература, беседы о чувствах.

Особенно важно участие взрослых в этом процессе. Эмпатичное поведение воспитателя или родителя становится моделью для подражания. Доброжелательное, уважительное отношение взрослого к ребёнку способствует формированию доверия и открытости, что в дальнейшем отражается на способности ребёнка к принятию и поддержке других.

Эмоциональная отзывчивость в дошкольном возрасте: : опыт и практика формирования.[6] Практический опыт показывает, что развитие эмоциональной отзывчивости возможно на разных этапах онтогенеза и требует систематической работы.

Эффективными методами формирования эмоциональной отзывчивости являются:

1. Игровая деятельность, направленная на осознание и выражение эмоций.

2. Использование сказкотерапии и литературных произведений, способствующих сопереживанию героям.

3. Организация совместной творческой деятельности, требующей сотрудничества и взаимопомощи.

4. Проведение тренингов эмоциональной компетентности, включающих упражнения на распознавание и выражение чувств.

Особое значение имеет создание эмоционально благоприятной среды, в которой ценится уважение к чувствам каждого человека, поддерживается открытое выражение эмоций и обеспечивается позитивная обратная связь.

В рамках образовательных и воспитательных программ развитие эмоциональной отзывчивости осуществляется через интеграцию специальных заданий и проектов. Педагогическая практика показывает, что наиболее эффективными оказываются комплексные подходы, сочетающие когнитивный, эмоциональный и поведенческий компоненты. Например, вовлечение детей в обсуждение ситуаций морального выбора, проведение ролевых игр, направленных на развитие эмпатии, регулярные занятия по эмоциональной грамотности.

Анализ практического опыта подтверждает, что системная работа по развитию эмоциональной отзывчивости приводит к повышению уровня

эмпатических способностей, снижению уровня агрессивности и улучшению качества межличностных взаимодействий.

Эмоциональная отзывчивость — это не просто доброжелательность. Это целостное качество личности, включающее в себя осознание эмоций другого, готовность к поддержке и адекватный эмоциональный отклик. Развитие отзывчивости возможно только при системной работе: через организацию специальной среды, пример взрослого, эмоционально насыщенные ситуации и внимательное педагогическое сопровождение. Именно в дошкольном возрасте создаются условия для формирования основ эмпатии — того человеческого качества, без которого невозможна ни дружба, ни коллектив, ни полноценное общество.

Рекомендации для педагогов и родителей

1. Личный пример. Дети учатся отзывчивости, наблюдая за поведением взрослых. Проявляйте эмпатию, внимание и заботу в повседневном общении.
2. Создание безопасной эмоциональной среды. Важно, чтобы ребёнок чувствовал себя защищённым и принятым. Открытость, доброжелательность и уважение к чувствам каждого способствуют формированию доверительных отношений. Развитие эмоциональной грамотности. Помогайте детям распознавать, называть и выражать свои эмоции. Используйте игры, рисунки, обсуждение литературных героев и ситуаций из жизни.
3. Акцент на сотрудничество, а не на соперничество. Содействуйте командной работе, где важны взаимопомощь, поддержка и внимание к другим, а не только личные достижения.
4. Обсуждение чувств в ситуациях конфликта. Вместо наказания за неправильное поведение обсуждайте с ребёнком его чувства и чувства других участников ситуации, подсказывая пути разрешения конфликта.
5. Поддержка в проявлении сочувствия. Хвалите ребёнка за проявления доброты и участия к другим. Это усиливает желание повторять подобное поведение.
6. Использование методов арт-терапии и сказкотерапии. Через творчество дети легче выражают свои чувства и осваивают навыки сопереживания.
7. Регулярное проведение тематических занятий. Включайте в образовательный процесс тренинги эмоциональной компетентности, упражнения на развитие эмпатии и саморегуляции.

8. Соблюдение возрастных особенностей. Помните, что способность к эмпатии развивается постепенно. Учитывайте уровень развития ребёнка и адаптируйте задания под его возрастные возможности.

9. Позитивная обратная связь. Замечайте и подчёркивайте даже небольшие успехи ребёнка в проявлении заботы о других, чтобы укрепить уверенность в ценности такого поведения.

Формирование эмоциональной отзывчивости — это важный и длительный процесс, требующий чуткости, терпения и системного подхода. Реализация практических рекомендаций в образовательной и семейной среде способствует гармоничному развитию личности ребёнка и формированию его социального благополучия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Роджерс К. Эмпатия // Психология эмоций. - Москва: Просвещение, 1984. - 238 с.
2. Кошелева А.Д. Эмоциональное развитие дошкольников. - Москва: Академия, 2010. - 432 с.
3. Вербовская В.С., Гогоберидзе А.Г. О готовности педагогов дошкольной образовательной организации к развитию эмоциональной отзывчивости у детей // Вестник НВГУ. - 2016. - №1. URL:https://cyberleninka/ru/article/n/o-gotovnosti-pedagogov-doshkolnoy-obrazovatelnoy-organizatsii-k-razvitiyu-emotsionalnoy-otzyvchivosti-u-detey (дата обращения 22.06.2025)
4. Клевенец Н.Д. Развитие эмоциональной отзывчивости дошкольников с помощью художественной литературы. // Педагогическое мастерство: материалы VII Междунар. науч. конф.(г. Москва, ноябрь 2015 г.). - Москва: Буки-Веди, 2015. - С.85 - 88. URL:https://moluch.ru/conf/ped/archive/184/8882/ (дата обращения: 20.06.2025).
5. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. — СПб.: Питер, 2020.
6. Мухина В. С. Детская психология. — М.: Академия, 2020.

АКТУАЛЬНОСТЬ И АСПЕКТЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ОСНОВ НАНОТЕХНОЛОГИЙ

Саттикулов Музаффар
к.ф.-м.н., доцент,
Ташкентский экономический
и педагогический
университет
Уринбаев Сагинбай Куатбаевич
PhD, доцент, Ташкентский
экономический и педагогический
университет

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753487

ANNOTATSIYA

Nanotexnologiyalar sohasidagi bilimlarning, shu jumladan talabalar uchun ham dolzarbligi vaqt bilan belgilanadi. Nanotexnologiya yangi bilim sohasi sifatida so‘nggi yillarda fizika, kimyo, biologiya va muhandislik fanlarining eng muhim va qiziqarli bilim sohalaridan biriga aylandi.

KALIT SO‘ZLAR

Nanotexnologiya, propedevtika, ta’lim, atrofdagi dunyo, multidisiplinarlik, fanlararo, metodologiya, amalga oshirish, modellashtirish.

АННОТАЦИЯ

Актуальность знаний в области нанотехнологий, в том числе и для студентов, диктуется временем. Нанотехнология как новая область знания в последние годы стала одной из наиболее важных и захватывающих областей знаний, находящихся на переднем крае физики, химии, биологии, технических наук.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Нанотехнологии, пропедевтика, образования, окружающий мир, мультидисциплинарность, межпредметность, методика, внедрение, моделирования.

ABSTRACT

The relevance of knowledge in the field of nanotechnology, including for students, is dictated by time. Nanotechnology as a new field of knowledge in recent years has become one of the most important and exciting areas of

KEYWORDS

Nanotechnology, propaedeutic, education, the world around us, multidisciplinary, interdisciplinary,

knowledge, located at the forefront of physics, chemistry, biology, technical sciences.

methodology, implementation, modeling.

Нанотехнологии в последние годы стали очень популярны в академических кругах, а также в высших учебных заведениях, что можно объяснить неожиданно возникшей острой потребностью в квалифицированных кадрах. Наряду со специально созданными и дополнительными учебными курсами, успешно создаются новые учебники и программы обучения для студентов. Большинство новых учебных пособий отображает разнообразие идей нанотехнологий и различные научно-технические особенности отдельных их областей, от электроники до молекулярной медицины. Однако для фундаментального понимания новой науки гораздо важнее знание междисциплинарных основ, объединяющих область исследований нанотехнологий, независимо от конкретного применения. В мировой науке наблюдается новое и очень интересное явление – проведение междисциплинарных исследований, на основе срастающихся и взаимно дополняющих друг друга наук и технологий, в результате чего неожиданно появляются новые продукты и методы. Организация современного учебно-воспитательного процесса должна быть такой, чтобы всегда побуждать обучаемого к активному проявлению своих сил и возможностей, ставить его в позицию активного деятеля.

Целью пропедевтики знаний о нанотехнологиях является их популяризация среди студентов как мотивация заинтересованности в развитии нанотехнологий в Узбекистане, а также ранняя ориентация детей на последующее профессиональное обучение в этой отрасли. Очень важно, чтобы занятия способствовали развитию познавательной активности и положительной мотивации учащихся. Поэтому необходимы большее количество творческих заданий, организация поисковой и частично-исследовательской деятельности, внедрение нестандартных форм проведения учебных занятий [1].

Ознакомление с достижениями новых технологий необходимо осуществлять уже в начальной школе в доступных ученикам формах через занимательные рассказы, игры, а также через общедоступную трудовую деятельность.

В условиях постоянно растущих темпов обновления знаний, техники и технологий скорость их изменений стала опережать динамику смены поколений людей. Критерием успешности для будущего специалиста становится не столько результативность в изучении учебных предметов,

сколько отношение человека к возможностям собственного познания, приобретение личностного и профессионального опыта в процессе обучения нестандартными средствами, выработка у студентов стремления и умения самостоятельно добывать и использовать новые знания.

При традиционном подходе к образованию, традиционных средствах обучения, ориентированных на классно-урочную форму занятий это невозможно. Необходимо вовлекать каждого школьника в активный познавательный процесс, создавать адекватную учебно-предметную среду, которая обеспечивала бы возможность свободного доступа к различным источникам, возможность работать в сотрудничестве при решении разнообразных проблем. Прогресс подразумевает изучение новых областей наук и жизни.

Методические рекомендации по внедрению изучения основ нанотехнологий в образовательный процесс: На уроках рекомендуется применять различные методы и формы работы: мозговой штурм, работа в группах, решение задач, поиск информации в Интернете, различные творческие задания (рисунки, эссе, исследовательские работы, создание мультимедийных презентаций).

В данном курсе наряду с установкой на развитие индивидуальных склонностей и возможностей учащихся широко использована организация коллективной деятельности и взаимопомощи учащихся. При отборе содержания курса следует руководствоваться общедидактическими и частнометодическими принципами [2]:

1. Единства научности и доступности.
2. Систематичности и последовательности.
3. Создания положительной мотивации.
4. Обеспечения связи с жизнью.
5. Межпредметных связей.

Материально-техническое обеспечение реализации внедрения изучения основ нанотехнологий в образовательный процесс: компьютерный класс, интерактивная доска, интернет-ресурсы, мультимедийный проектор.

Ожидаемые результаты внедрения изучения основ нанотехнологий в образовательный процесс:

– выполнение проекта повлияет на реальную ситуацию, что изменится в результате реализации проекта;

– конкретные количественные показатели, которые предполагается достичь в ходе реализации проекта;

– конкретные качественные показатели, которые предполагается достичь в ходе реализации проекта; в какой мере потребность целевой группы будет удовлетворена и т.д.);

– обоснование реалистичность и выполнимость результатов;

– ожидаемый положительный эффект для отрасли;

– возможность дальнейшего развития, тиражирования.

Разрабатывая содержание занятий для начальной школы в области нанотехнологии, особое внимание надо уделять учету возрастных особенностей обучающихся. В этот период, как правило, мотивы познания не играют ведущей роли. Возникновение и поддержание познавательного интереса в младших курсах традиционно связывается с игровыми и эмоциональными приемами организации занятий, приданием занимательности материалу, подлежащему усвоению, и т.п.

Поэтому формами организации занятий, в основном, могут выступать экскурсии, выполнение заданий с использованием ресурсов Интернет, занятия в игровой форме и т.п.

Однако недостаточное количество имеющихся в распоряжении современного преподавателя учебно-методических пособий и материалов не позволяют в полной мере осуществлять подготовку студентов младших курсов в области нанотехнологии. Кроме этого, изучение наномира студентами младших курсов связано со следующими трудностями [3]:

1) особенности восприятия окружающее мира младшими студентами. Студенты младших курсов порой не могут объяснить процессы, происходящие в окружающем мире, не зная основ научной картины мира. Поэтому включение нанотехнологических понятий может повлечь за собой перенасыщение информацией и плохое её усвоение;

2) отсутствие необходимых знаний и соответствующей методической подготовки преподавателей младших курсов. Далеко не во всех педагогических вузах и педагогических колледжах осуществляется подготовка преподавателей начальных курсов в области нанотехнологии. Эта сфера науки и техники отличается новизной, большим динамизмом и необходимостью достаточно широких базовых знаний в области естественных наук;

3) сложность, небезопасность и практически полное отсутствие в образовательных учреждениях специального нанотехнологического оборудования.

При этом, даже если данное оборудование имеется, преподаватели начальных курсов не имеют достаточных знаний и умений для работы с

данными техническими устройствами. Перечисленные трудности при обучении основам нанотехнологии студентов можно преодолеть, если учитывать особенности восприятия окружающего мира. В этом возрасте окружающие предметы, явления и процессы описываются ими с точки зрения простых аналогий и сравнений. В таблицах приведены примеры тем и явлений, изучаемых в начальных курсах и те понятия и явления, из области нанотехнологии, которые с ними связаны.

Важной задачей является отбор материала из области нанотехнологии, который можно на уровне простых примеров рассматривать на занятиях окружающего мира, технологии и др. Опытно-экспериментальная работа по формированию представлений студентов младших курсов о нанотехнологии проводилась как в системе общего образования, так и в системе дополнительного образования (Таблица 1).

Таблица 1.

Связь тем и явлений, изучаемых в начальных курсах с вопросами нанотехнологии

№	Тема или явление, изучаемые в начальных курсах	Учебный предмет, направление	Явления сферы нано
1.	Внутренне строение вещества. Атомы и молекулы.	Окружающий мир	Определение приставки «нано», выявление сравнительным способом размеров атома или молекулы
2.	Объединение атомов, кристаллы, свойства веществ.	Окружающий мир	Самосборка, самоорганизация
3.	Рисование и изготовление снежинки	Технология, труд, рисование	Рост кристаллов, самосборк
4.	Изготовление модели футбольного мяча	Технология, труд	Фуллерен
5.	Свойства и состав молока	Окружающий мир	Мицелла
6.	Воздух, вода и лед	Окружающий мир	Агрегатное строение вещества

7.	Единицы информации, бит, кластер.	Информатика, робототехника	Магнитные домены, устройство жесткого диска, карты памяти, устройство оптического диска
8.	Перевод физических Величин.	Математика	Определение числового значения приставки «нано»
9.	История развития техники в рассказах русских классиков	Чтение	История развития нанотехнологии
10.	Устройство вычислитель-ной техники	Занимательная информатика	Связь нанотехнологии и вычислительной техники

Современное образование в Узбекистане не успело всерьез перестроиться с приходом к нам «компьютерной революции». Результат этого в том числе – расширяющаяся «пропасть» между поколениями взрослых и детей. Сейчас у нас есть шанс в момент зарождения новой эпохи («наноэпохи») попробовать, «зацепившись» за передовую науку, производство, экономику, вытащить на новый уровень все наше образование. В современной науке с переходом на «наноуровень» на классических основаниях и при более фундаментальном углублении рождаются суперпередовые технологии, тянущие за собой производство и экономику. Так и в образовании назрела смена технологий и подходов [3].

Характеристики современной школы, желающая соответствовать вызовам «эпохи нано»:

1. Это школа добротных базовых учебных программ с акцентом на естественно-научное образование, но с учетом настоящего и будущего социокультурного контекста разработок и использования высоких технологий.

2. Это школа, где учащиеся могут выбирать собственные образовательные маршруты; школы, где создаются проекты, связанные с изучением перспективных научных исследований и их экономического потенциала.

3. Это школа, ориентированная на изучение истории естествознания и роли личной, общественной инициативы, меценатства в развитии отечественной науки и производства.

4. Это школа, моделирующая социальную практику менеджмента инноваций в науке и образовании, а также популяризацию достижений и перспектив в сфере нанотехнологий.

5. Это школа реального социального партнерства с учреждениями и представителями науки и бизнеса («нанобизнеса») в Узбекистане и за рубежом, предполагающего пусть и ограниченное, но непосредственное знакомство с практикой исследовательских разработок и организацией производства.

6. Это школа для всех, использующая в своей практике метод проектов, погружения, междисциплинарные, межпредметные, надпредметные программы, уделяющая много внимания исследованиям, экспериментам, лабораторной работе, практической деятельности учащихся на базе современного производства.

7. Это школа, принципиально по-разному выстраивающая образование в различных возрастных группах.

8. Для такой школы принципиальной является идея моделирования, пронизывающая всю ее образовательную программу – от содержания таких предметов, как математика, биология, физика, до лабораторных работ и практик; в ней используются ролевые, деловые игры в среднем звене, а в старших курсах студенты участвуют в конкретном производственном процессе.

Возможные преимущества школы, выбирающей для себя направления изучения нанотехнологий:

1. Она создает модель практического взаимодействия науки, бизнеса и педагогики в сфере образования.

2. Такая школа создает качественный прецедент ранней, опережающей подготовки специалистов в сфере современного производства и бизнеса, а также рабочих и инженеров среднего звена в хай-тек.

Все это позволяет, не увеличивая социальные разрывы в современном обществе, вместе воспитывать молодых людей, склонных к научным исследованиям, и тех, кто будет готов заниматься внедрением результатов этих исследований в производство на разных его этапах, будет грамотным пользователем создаваемых продуктов.

Чтобы появились такие учебные заведения, нужно пройти немалый путь – поисков, открытий, разрешив по ходу множество существенных содержательных, организационных и прочих проблем. Многое здесь еще непонятно, нет однозначных ответов на большинство вопросов. Но одно ясно точно – пройти этот путь можно лишь объединив ресурсы, идеи, стремления

ученых-естественников и учителей школ, предпринимателей и педагогов-исследователей, преподавателей вузов и методистов.

Таким образом, все усилия в учебных заведениях, включая обучение, направлены на подготовку квалифицированных кадров, развитие гармонично развитых личностей, способных в полной мере проявить свои таланты и способности, найти свое место в жизни. Такая работа, которая сегодня приносит свои плоды, послужит обеспечению высокого развития нашей страны в будущем, дальнейшему повышению благополучия нашей жизни [4].

ЛИТЕРАТУРА

1. Ташпулатова М.Н. Нанотехнологии - новое направление развития в промышленности Узбекистана // Молодой ученый. 2016. №8.6, с. 18-20.
2. Анциферов Л.И., Пищиков И.М. Практикум по методике и технике школьного физического эксперимента. – М.: Просвещение, 1984.
3. Шарощенко В.С. Проектная и исследовательская деятельность будущих учителей физики в области нанотехнологий // Наноиндустрия. №2, 2018. с. 53.
4. Уринбаев С.К. Современная организация и управление учебным процессом. JOURNAL OF NEW CENTURY INNOVATIONS. Volume–67. Issue-7. December – 2024. p. 40-43.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF WRESTLING IN THE EDUCATION OF YOUTH

Xurshidbekov Abbosbek Murodbek o‘g‘li
Doctoral student of Andijan State Pedagogical Institute

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753526

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada kurashning yoshlar tarbiyasidagi o‘rni, u orqali shakllanadigan axloqiy, psixologik va jismoniy xususiyatlar tahlil qilingan. Unda yoshlarni sog‘lom turmush tarziga jalb etish, ularni kurash mashg‘ulotlari orqali irodali, intizomli va maqsadga intiluvchan shaxs sifatida shakllantirishning pedagogik imkoniyatlari yoritilgan.

KALIT SO‘ZLAR

kurash, yoshlar tarbiyasi, sport psixologiyasi, axloqiy fazilatlar, sog‘lom turmush tarzi, pedagogika.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется роль борьбы в воспитании молодежи, нравственные, психологические и физические характеристики, формируемые через нее. В ней подчеркиваются педагогические возможности вовлечения молодежи в здоровый образ жизни и формирования их как волевых, дисциплинированных и целеустремленных личностей посредством тренировок по борьбе.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

борьба, воспитание молодежи, спортивная психология, нравственные качества, здоровый образ жизни, педагогика.

ABSTRACT

This article analyzes the role of wrestling in the education of young people, the moral, psychological and physical characteristics formed through it. It highlights the pedagogical opportunities for involving young people in a healthy lifestyle and shaping them as strong-

KEYWORDS

wrestling, youth education, sports psychology, moral qualities, healthy lifestyle, pedagogy.

willed, disciplined and goal-oriented individuals through wrestling training.

As one of the national sports, wrestling is not only a means of physical culture, but also a powerful factor in upbringing, socialization and psychological formation. Through wrestling, young people not only become strong, but also become self-controlled, patient, respectful, and proud. Especially today, the role of wrestling in forming a healthy lifestyle and educating the younger generation on the basis of national pride is incomparable.

Wrestling is one of the ancient sports of Uzbekistan, which is not only a sport, but also a symbol of national culture and sports traditions. The national sport of wrestling, which is one of the national values of our people, serves to introduce the Uzbek heritage to the whole world. In particular, during the years of independence, extensive work was carried out to further develop wrestling and increase its prestige. In turn, a number of decrees and resolutions of the President of Uzbekistan and the government serve as a program for the appearance of wrestling in the world arenas.

The material evidence found as a result of the research, studies, archaeological scientific searches and observations conducted by historians proves that the age of Kurash is at least 2.5-3 thousand years. Unique finds and examples of fine art carved on rocks, discovered in the oases of Surkhan and Zarafshan, as well as in a number of ancient settlements in the Fergana Valley, fully testify to this.

The strongest wrestlers became famous among the people, and legends began to be woven about them. Pahlavon Mahmud, who lived in the 12th century, is a vivid example of this. His grave is still a favorite place for pilgrims and one of the holy places. The name of Pahlavon Mahmud from Khorezm is forever etched in history. One of the great leaders of the Futuvvat-juvonmardlik group. He wrote in Persian. He was engaged in post-indoz, telpakdoz. He was never defeated in competitions throughout his life. Pahlavon Mahmud traveled to many countries, visited Iran, India and many other Eastern countries, traveled throughout Central Asia and fought with strong wrestlers everywhere. But nowhere, neither in his homeland nor in foreign lands, did his back touch the ground. Pahlavan Mahmud was not only a wrestler, but also a poet, thinker, and a well-rounded person. He embodied high moral qualities, humanity, and physical perfection.

In the 14th century, Amir Temur, an unparalleled commander and statesman who left a bright mark on human history, used wrestling to train his soldiers and improve their physical fitness. It is known that Amir Temur's army was considered the most powerful and invincible army of his time.

Abu Ali ibn Sina also emphasized in his book "The Canons of Medicine" that wrestling plays a special role in a person's mental and physical condition. According to the great physician, a person who regularly engages in physical training will not need treatment for illness.

Wrestling training develops an athlete not only physically, but also spiritually. The following are positive qualities that are formed at a young age through wrestling: respect and discipline, patience, responsibility, honesty, etc.

Wrestling is not only a sport that requires physical strength and skill, but also a socio-educational tool that plays an important role in the moral and spiritual upbringing of the younger generation. Since ancient times, it has been recognized not only as a martial art, but also as a means of forming such qualities as patriotism, loyalty, endurance, and honesty.

First of all, young people involved in wrestling learn such qualities as self-improvement, discipline, respect for the coach, and fairness and honesty towards their opponents. Each wrestling session requires internal discipline, patience, and willpower from the participant. This teaches young people to be responsible not only in sports, but also in everyday life.

In wrestling, honesty and decency are more important than winning. Respect for the opponent, adherence to the rules and ethical standards during the fight are the moral foundations of this sport. Especially in our national wrestling - Uzbek wrestling - there are values such as helping the opponent after he is knocked down, paying tribute to him. This directs the wrestlers to humanity and high moral qualities.

Wrestling also strengthens the feelings of patriotism in the younger generation. Many wrestlers' training and competitions are held under the national anthem and flag. This serves to strengthen loyalty to the country.

The educational significance of wrestling can be seen in the following areas:

Moral education: honesty, justice, respect, patience.

Willpower education: the ability to overcome oneself, strengthening the will.

Aesthetic education: training the body, striving for beauty.

Patriotic education: loyalty to the country, a sense of pride and honor.

Social education: teamwork, mutual respect, friendship.

Wrestling is not only an important tool for ensuring the healthy physical development of young people, but also an important tool for forming their spiritual and moral integrity. Therefore, it is necessary to widely introduce wrestling in the preschool, school and higher education systems, making it an integral part of the educational process.

Wrestling is a powerful tool that is inextricably linked to school, family and society, and provides personal development for young people. It is observed that the

psychological state of young people involved in wrestling is stronger than others. The reasons for this are as follows: stress resistance, willpower, self-confidence, motivation. Wrestling is one of the most effective sports that strengthens the mental health of young people. Sports psychology is a scientific field that studies the mental state of athletes, factors that affect their mental activity and behavior. Especially in sports that require strength, speed, endurance and strategic thinking, such as wrestling, psychological preparation is as important as physical preparation.

The role of psychological factors in wrestling.

During the wrestling process, the athlete not only fights against the opponent, but also confronts internal states such as fear, excitement, and insecurity that arise in him. The stress and psychological pressure that arise before the competition directly affect the athlete's technical and tactical actions. Therefore, psychological preparation of athletes is one of the necessary conditions.

Basic psychological qualities.

Wrestling athletes must have the following psychological qualities:

Willpower: the ability to continue fighting despite pain, fatigue, and failure during the fight.

Attention and concentration: the ability to sense the opponent's movements and make decisions quickly.

Emotional stability: the ability to manage stress, anger, and excitement.

Motivation: the desire to achieve success, inner morale.

Self-confidence: belief in one's own abilities, and the ability to act without fear of the opponent.

Psychological preparation methods.

The following methods are used to improve the psychological preparation of wrestlers:

Visualization: the athlete imagines the fight in advance, thereby creating psychological preparation for it.

Autotraining: saying positive words to oneself, motivating oneself through thoughts.

Breathing exercises: reducing nervousness, keeping the heart rate normal.

Motivational conversations before training: improving the athlete's mental state by talking with a coach or psychologist.

The coach plays an important role not only in the physical but also in the mental preparation of the athlete. He must identify the athlete's strengths and weaknesses and provide psychological support based on an individual approach. There must be an individual motivational approach for each athlete.

Success in wrestling depends not only on physical strength and technique, but also on the state of mind. Psychological preparation is the strengthening of the athlete's inner world, the formation of skills to overcome stress and fear, and self-control. Therefore, comprehensive preparation of wrestling athletes - physical, technical, tactical and psychological - is an important condition in modern sports.

Regularly engaging in wrestling plays a special role in strengthening the health of young people:

- Strengthens the cardiovascular system
- Proper development of the musculoskeletal system
- Strengthens immunity
- Prevents excess weight, stress, and physical weakness.

Young people who engage in wrestling become more active in social life, behave more freely. A healthy lifestyle is the main factor ensuring the physical, mental and social health of a person. Sport, and in particular wrestling, plays an important role in shaping this lifestyle. Wrestling is not only a sport, but also a means of developing a person's health, spiritual well-being and a positive attitude towards life.

The impact of wrestling on a healthy lifestyle.

Wrestling has a complex effect on the human body.

Strengthening physical health: Wrestling exercises move the whole body, strengthen the muscles, cardiovascular, respiratory and nervous systems.

Increasing immunity: Regular wrestling increases the body's ability to fight diseases.

Preventing overweight: Wrestling exercises require high energy expenditure, which prevents the accumulation of excess fat.

Mental health and wrestling; wrestling is also an effective tool in forming a healthy psychological state,

Reducing stress and nervousness: During training, negative energy is released, which relieves a person mentally.

Increase self-confidence: Through success in wrestling, an athlete develops a positive attitude and confidence in themselves.

Discipline and willpower: Wrestling develops positive psychological qualities such as determination, patience, and self-control.

Socially healthy lifestyle.

Wrestling encourages people to be socially active and live in a healthy environment.

Protecting youth from negative influences: Young people involved in wrestling stay away from harmful street habits.

Teamwork skills: Athletes train in a friendly environment, which strengthens human relationships.

Striving for a healthy life: Proper nutrition, regular sleep, work and rest are important for wrestlers.

Wrestling is a sport that develops a healthy body, strong will and a strong spirit. It teaches a person to live with activity, discipline, and the desire for a healthy life. Therefore, it is important to popularize wrestling as an integral part of a healthy lifestyle and widely introduce it into the lives of young people.

Wrestling training serves as the following pedagogical tool for teachers-trainers:

- Teaches students-youth to work in a team
- Forms hard work, determination
- Encourages action through a competitive environment
- Develops leadership qualities
- Helps to think independently and make decisions.

Therefore, it is important to establish wrestling classes as educational activities. Wrestling is not just a physical activity, but also a powerful tool for shaping young people into well-rounded individuals. Wrestling allows for the harmonious formation of moral, psychological, physical and social qualities in the younger generation. Therefore, the role of wrestling in the modern system of upbringing and education needs to be strengthened.

REFERENCES

1. Niyozov N. “Fundamentals of Sports Psychology”. Tashkent, 2020.
2. Hasanov M. “Kurash and Education”. Tashkent, 2021.
3. “Youth and Sport” magazine, 2023, No. 3.
4. Karimov B. “National sports and moral qualities in youth”. Samarkand, 2022.
5. Mirzayev D. “Social effectiveness of pedagogical sports training”. Tashkent, 2019.

КЎЗИ ОЖИЗ МАКТАБ-ИНТЕРНАТ ТАРБИЯЛАНУВЧИЛАРИНИНГ МУВАФФАҚИЯТЛИ ИЖТИМОИЙЛАШУВИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР

Халикова Ш.Т.
ТИПУ "Педагогика, психология ва бошланғич таълим" кафедраси доценти
https://doi.org/10.5281/zenodo.16779919

Аннотация

Мазкур мақолада ижтимоийлашув-бу инсоннинг замонавий турмуш шароитларига мослашиши қийин кечадиган жараён эканлиги масаласи таҳлил этилган. Айниқса, кўриш нуқсонига эга ногирон болалар учун бу жараён қийин кечади. Бу жараён инсоннинг ҳаётнинг турли соҳаларида фаол иштирокини ўз ичига олиши илмий ўрганилган.

Калит сўзлар

атроф муҳит, жамият, меъёр, махсус, коррекция, ҳиссий бузилиш, тарбияланувчи, даво, парвариш, ақлий.

АННОТАЦИЯ

В данной статье проанализирован вопрос о том, что социализация - это процесс, который трудно адаптировать к современным условиям жизни человека. Особенно тяжело приходится детям с нарушением зрения. Научное исследование показало, что этот процесс включает в себя активное участие человека в различных сферах жизни.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

окружающая среда, общество, среда, специальность, коррекция, эмоциональное расстройство, воспитание, лечение, уход, умственный.

ABSTRACT

This article analyzes the question that socialization is a process that is difficult to adapt to modern human living conditions. Children with visual impairment are especially difficult. Scientific research has shown that this process involves the active participation of a person in various spheres of life.

KEYWORDS

environment, society, environment, specialty, correction, emotional disorder, upbringing, treatment, care, mentality.

Кириш: Ногирон болаларга атроф-муҳитни тўғри баҳолашни ва умумий қабул қилинган меъёр ва хулқ-атвор қоидаларига риоя қилишни ўргатиш муҳим аҳамият касб этади. Шу масала соҳани ўрганаётган мутахассислар, олимлар, ўқитувчилар ва психологларни ташвишга солмоқда. Кўриш бўйича ногирон болалар жамиятимизда муваффақиятли ижтимоийлашуви учун кўпроқ эътибор талаб қилади. Кўриш нуқсонига эга бўлган болалар ижтимоийлашуви муаммосини миллий анъаналар, миллий хусусиятлар билан мутаносиб тарзда, ривожланишини тадқиқ этиш ҳозирги даврнинг дозарб муаммоларидан биридир.

Адабиётлар таҳлили: Собиқ иттифоқ даврида кўзи ожиз болалар руҳий жараёнларини ўрганиш билан шуғулланган бир қатор олимлар А.И.Зотов, А.Г.Литвак, А.Ф.Самойлов, А.М.Арнаутова, Ю.И.Виноградов,Т.П.Малкова,О.Г.Болдинова,М.Гагарина ва бошқа тифлопсихолог олимлар томонидан ўзига хос мактаб яратилди. Бу олимлар кўзи ожизлик нуқсонининг инсон идрок, тасаввурларига таъсири, тафаккур жараёнида сезгиларнинг аҳамиятини аниқлаш йўналишида илмий тадқиқот ишларини олиб борганлар. Н.С.Костючек кўзи ожиз болалар идроки, нутқи, ижтимоийлашуви ва тафаккурининг ривожланиш жараёнларини ўрганиш устида илмий тадқиқот ишлари олиб бориб, қимматли маълумотларни қўлга киритди. Ақлий таҳлил тамойили ногирон болаларда етакчи фаолиятнинг шаклланишини ўрганиш орқали ривожланиш кўриш муаммоси Т. П. Кудрина ва А. Разенкова тадқиқотларида амалга оширилган, бу ерда тўғридан-тўғри ҳиссий шаклланишнинг қонуниятлари ва шартлари тасвирланган ҳаётнинг биринчи йилидаги кўр-кўрона эрта туғилган чақалоқларда мулоқот қилиш ўрганилган. Кўриш бўйича бўйича ногирон болаларнинг объектив фаолиятининг операцион ва техник томонларини ўрганган олима А. М. Витковскаянинг илмий тадқиқотлари мактабгача ёшдаги болаларга бағишланган; Л. И. Солнцева, С. М. Хорош. Бундан ташқари ривожланиш йўналишлари бўйича таҳлил принципи ногирон болаларнинг ривожланишига бағишланган қатор ишлар амалга оширилди (Блинникова И. В., 2003; Пластунова Л. Г; Сергиенко Э. А ; Филчикова Л. ва бошқалар) етакчи фаолиятнинг шаклланишини ўрганиш орқали ривожланиш кўриш муаммоси Т. П. Кудрина ва Й. А. Разенкова тадқиқотларида амалга оширилган, бу ерда тўғридан-тўғри ҳиссий шаклланишнинг қонуниятлари ва шартлари тасвирланган ҳаётнинг биринчи йилидаги кўр-кўрона эрта туғилган чақалоқларда мулоқот қилиш ўрганилган. Кўриш нуқсони бўлган махсус мактаб тарбияланувчилари билан индивидуал ёндашув,коррекциялаш ишларини амалга ошириш лозим.

Тадқиқот методологияси: Махсус мактабдаги тарбияланувчилар орасида турли ақлий ёки жисмоний нуқсонлари бўлган болалар учрайди.

Кўзи ожиз тарбияланувчиларда ижтимоий-психологик мослашганлик ва ўз яқинларига бўлган муносабатлари орасидаги алоқадорлик (N=35) (Пирсон мезони бўйича)

Ижтимоий-психологик мослашганлик компонентлари	Ўз яқинларига бўлган муносабатлар												
	Онага муносабат	Отага муносабат	Ота- онага муносабат	Ака-ука ва ора сингилга муносабат va opa-singillar bilan munosabat	Бобо бувига муносабат	Дўстларга муносабат	Ўқитувчига муносабат	Қизиқувчанлик	Болаларнинг катта гуруҳларда мулокот килиш истаги katta guruhlarda muloqot qilish istagi	Болаларнинг гуруҳда устунлик ёки етакчилик қилиш истаги	Низолашувчанлик,	Фрустрацияга реакция	Ёлғизлик, изоляцияланиш
Мослашганлик	0,364**	0,122	0,284**	0,750**	0,183	-0,071	0,203	0,456**	0,534**	0,330**	0,519**	-0,019	-0,302**
Мослашмаганлик	-0,506**	-0,637**	-0,280**	-0,445**	0,330	-0,271*	-0,474**	-0,456**	-0,181	-0,380**	-0,264*	0,351**	0,118
Сохталик -	-0,380**	-0,091	-0,219*	-0,674**	0,101	-0,416**	-0,140	-0,334**	-0,173	-0,101	-0,132	0,182	,0704
Сохталик+	0,262*	,214*	,242*	,113	-0,119	-0,238*	-0,022	-0,110	-0,230*	-0,100	-0,343**	-0,148	-0,026
Ўзини ўзи қабул қилиш	0,522**	0,515**	0,245*	0,600**	0,032	0,341**	0,620**	0,730**	0,251*	0,311**	0,299**	-0,195	-0,222*
Ўзини ўзи қабул қилмаслик	-0,505**	-0,713**	-0,326**	-0,513**	-0,320**	0,117	-0,558**	-0,677**	-0,451**	-0,592**	-0,464**	0,000	0,300**
Бошқаларни қабул қилиш	0,318**	0,166	0,148	-0,167	-0,001	0,580**	0,375**	0,308**	0,279**	-0,203	-0,335**	-0,375**	0,109
Бошқаларни қабул қилмаслик	-0,121	-0,287**	-0,077	-0,392**	-0,158	-0,115	-0,039	-0,223*	-0,427**	-0,496**	-0,482**	-0,035	0,137
Эмоционал комфорт	0,120	0,421**	0,082	0,280**	0,441**	0,297**	0,328**	0,371**	0,559**	0,607**	0,615**	0,295**	-0,249*
Эмоционал дискомфорт	-0,298**	-0,396**	-0,343**	0,092	-0,292**	-0,003	-0,360**	-0,309**	-0,256*	-0,298**	-0,153	0,203	0,249*
Ички назоратI	-0,096	-0,124	0,041	-0,077	0,377**	0,418**	-0,197	-0,159	0,387**	0,221*	0,324**	0,447**	-0,253*
Ташқи назорат	-0,184	-0,330**	-0,074	0,423**	-0,006	0,194	-0,266*	-0,391**	-0,277*	-0,440**	-0,284**	0,146	-0,005
Устуворлик	0,057	-0,111	0,073	-0,484**	-0,414**	-0,040	-0,220*	0,441**	0,413**	0,192	0,338**	-0,010	-0,189
Эргашувчанлик	0,488**	0,568**	0,326**	0,153	0,401**	0,230*	-0,378**	-0,179	0,045	-0,135	0,076	0,264*	0,249*
Ескапизм (муаммодан кочиш)	0,128	0,099	0,079	-0,100	-0,446**	-0,384**	-0,158	-0,102	-0,218*	-0,015	-0,311**	-0,251*	0,132

Изоҳ: * p≤0,05; ** p≤0,01

Аввало,кўриш нуқсонининг мавжудлиги боланинг умумий ривожланишидаги муаммоларга сабаб бўлиши мумкин.Алоҳида парвариш ва даволанишга, шунингдек, ўрганиш учун муайян шароитларга эҳтиёж пайдо бўлади.

Соғлиғининг бузилиш даражаси бола танасининг айрим функциялари ишига ҳам ўз таьсирини кўрсатади. Ногирон боланинг ҳаракатланишдаги чекловлар болаларни фаол ҳаёт тарзини чеклайди.Дейлик, агар нутқ ва ҳиссий

бузилишлар мавжуд бўлса, бу тенгдошлари билан мулоқот қилишда қийинчиликларга олиб келади ва болалар катталар, ўқитувчилар ,тарбиячилар билан мулоқатга киришишлари қийин кечади. Замонавий жамиятда болаларнинг ижтимоийлашувига маълум даражада таъсир қиладиган омиллар мавжуд. Умуман олганда, бу жараён бола ҳаёти давомида содир бўлади: бола ёшлигидан бошлаб мулоқот жараёнида иштирок этади. Кўзи ожиз бола таьлим -тарбия жараёнида муайян ахлоқий меъёрларни ўрганади ва жамият ҳаёти учун зарур бўлган фазилатлар шаклланиб боради. Мамлакатимизда ногирон болалар жуда узоқ вақт давомида алоҳида ижтимоий гуруҳга ажратилган, ихтисослаштирилган муассасаларда тарбияланган ва ўрганилган, аммо ҳозир бу тажриба кўплаб баҳс-мунозараларга сабаб бўлмоқда. Махсус мактаб-интернат тарбияланувчилари ўз оилалари билан кам вақт ўтказадилар, маълумки,оила боланинг муваффақиятли ижтимоийлашувида катта рол ўйнайди. Мактаб-интернатларда ўсиб-улғайган болалар, шу жумладан ногирон болалар кўпроқ мулоқот қилишда ва янги танишлар орттиришда қийналадилар. Замонавий жамиятимизда ногирон болалар нафақат махсус мактаб-интернатларда, балки оддий мактабларда ҳам ўқишлари мумкин. Инклюзив таълим алоҳида таълим эҳтиёжлари ва индивидуал имкониятларнинг хилма-хиллигин ҳисобга олган ҳолда барча таълим олувчилар учун таълим ташкилотларида таълим олишга бўлган кенг имкониятларни яратишга қаратилган.

“Инклюзив таълимнинг тамойиллари:

– инсоннинг қиймати унинг қобилиятлари ва ютуқларига боғлиқ эмас;

– ҳар бир инсон ҳис қилиш ва фикрлашга қодир;

– ҳар ким мулоқот қилиш ва тинглаш ҳуқуқига эга;

– барча одамлар бир-бирига муҳтож;

– ҳақиқий таълим фақат ҳақиқий муносабатлар шароитида амалга оширилиши мумкин;

– барча одамлар тенгдошларининг қўллаб-қувватлаши ва дўстлигига муҳтож;

– барча ўқувчилар учун муваффақиятсизликка қараганда, улар қила оладиган нарсаларга эришиш эҳтимоли кўпроқ; инсон ҳаётининг барча жабҳаларини яхшилайди. Инклюзив таълим тизимига ўрта, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари киради. Унинг мақсади алоҳида таълим эҳтиёжлари ва индивидуал имкониятларнинг хилма-хиллигини инобатга олган ҳолда болаларни ўқитишда тўсиқсиз муҳит яратишдир.[1] Ушбу чора-тадбирлар мажмуаси таълим муассасаларининг техник жиҳозланишини ҳамда ўқитувчилар ва тарбиячиларнинг ногиронлиги бўлган шахслар билан ўзаро муносабатларини ривожлантиришга қаратилган таълим жараёнини ташкил этилиши муҳимдир. Ногиронлиги бор ўқувчилар таътил кунлари, ўзларининг

тенгдошлари билан турли хил бўш вақт ўтказиш тадбирларида иштирок этадилар, ўзаро мулоқот қиладилар.

Республикамизда қабул қилинган қонунга таълим ва тарбияга миллий ҳамда умуминсоний қадриятларнинг сингдирилганлиги тамойили киритилмоқда. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикасидаги ҳеч бир бола давлатимизнинг назаридан четда қолмаганлигининг исботидир. Ногирон болаларни муваффақиятли ижтимоийлаштириш учун уларни замонавий жамиятда яшашга тайёрлаш зарур бўлади.[2] Барча болаларда бўлгани каби,кўриш бўйича ногирон боланинг ҳам ижтимоийлашуви оилада ва жамиятда содир бўлади, аммо ногирон болаларда бу бироз ўзгача кечади. Кўпинча, ногиронлиги сабабли бола ота-онаси ва шифокорлар билан кўпроқ вақт ўтказишга мажбур бўлади. Ижтимоийлашув жараёни-бу шахс ва жамият ўртасидаги ўзаро таъсир жараёни. Шахснинг шахсияти объектив ва субъектив, табиий ва ижтимоий, ички ва ташқи, мустақил ва тартибсиз ҳаракат қиладиган ёки ўз олдига қўйган одамларнинг иродасига боғлиқ бўлган кўплаб омиллар таъсири остида шаклланади. Инсон ташқи таъсирларни акс эттирувчи пассив мавжудот сифатида ҳаракат қилмаслигини тушуниш муҳимдир. У ўзининг шаклланиши ва ривожланишининг субъекти сифатида ишлайди. Тенгдошлар гуруҳига қўшилиш орқали ногирон болалар мустақил бўлишни ўрганадилар ва мумкин бўлган вазифаларни ҳал қилиш учун жавобгарликни ўз зиммаларига оладилар. Ногирон болаларни ижтимоийлаштириш йўналишларидан бири бу болага мулоқот қобилиятлари ва мустақиллигини ўргатишдир Улар учун ўқув жараёни нафақат билим олиш, балки ижтимоий мослашувни яратиш ва психологик хусусиятларни ривожлантириш учун ҳам муҳимдир ва педагогик жараённинг мақсади ахлоқий, ижодий шахсни ривожлантиришдир. “Ногирон болалар-бу ижтимоий ва педагогик ёрдамга муҳтож бўлган болалардир.Ногирон болаларнинг шахсиятида иккиламчи нуқсонларнинг пайдо бўлишига олиб келадиган муҳим омиллардан бири, уларнинг бошқалар билан ижтимоий алоқаларини бузиш, мулоқотга қондирилмаган эҳтиёж эканлиги аниқланди”[3] Олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ихтисослаштирилган мактабга қабул қилиш бундай болалар учун ижобий муҳитни яратади ва бу самарали ижтимоийлашувга ёрдам беради, бошқалар билан муҳим мулоқот қобилиятларини ривожлантиради ва жамоавий муносабатларни шакллантиради. Улар мулоқотга нисбатан паст даражадаги ташаббус билан ажралиб туради.

Хулоса: Мустақил ҳаётга тайёрлик ҳақидаги маълумотлар шуни кўрсатадики, кўпинча ногирон болаларнинг аксарияти ўзларини мустақил ҳаётга тўлиқ тайёр деб билишади, бу уларнинг ҳаддан ташқари ҳурмати ва ташқи дунё билан алоқа ривожланишининг етишмаслиги туфайли юзага келиши мумкин, улар ўзларининг келажакдаги ҳаётлари ҳақида ташвишланмайдилар. Ногирон болаларда катта ҳиссий бузилишларнинг

мавжудлиги уларнинг эстетик ривожланишини мураккаблаштиради, бу қўзғалиш жараёнларининг патологик устунлиги билан боғлиқ. Вояга етиш жараёнида улар ҳаётий имкониятларининг чекланганлигини англайдилар. Бу ўз-ўзини ҳурмат қилишнинг жуда паст шаклланишига, ижтимоий пассивликка ва фаол яшаш майдонининг торайишига олиб келиши мумкин. Ҳозирги кунда ногирон болалар ҳам ҳақиқий касбий ва амалий фаолият билан боғлиқ ижтимоий маконда ўз ўрнини топишга интилмоқдалар.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. 2020 - 2025 йилларда халқ таълими тизимида инклюзив таълимни ривожлантириш Концепцияси(ЎзР Президентининг 13.10.2020й.ПҚ- 4860 сон қарорига 1 -илова) Toshkent-2020 .[1]
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ4860-son “Alohida ta’lim ehtiyojlari bo‘lgan bolalarga ta’lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Qarori. Toshkent-2020 [2]
3. Инклюзивное образование: Настольная книга педагога, работающего с детьми с ОВЗ: [Метод.пособие] / М. С. Староверова, Е. В. Ковалев, А. В. Захарова, Е. И. Рыжикова; [Под ред.М.С.Староверовой]. — М.: Владос, 2014. — 167 с.[3]
4. Социальная адаптация, реабилитация и профессиональная ориентация лиц с ограниченными возможностями здоровья [Текст] : Учеб.для студентов учреждений высш.образования,обуч-ся по напр.подготовки "Спец.(дефектол.) образование","Психолого-пед.образование" / Под ред. Т.Г.Богдановой. - Москва: Академия, 2014. - 239 с.
5. Xalikova Sh.T.Ijtimoiy psixologiya. O’quv qo’llanma.Toshkent 2025 .161 b.

O‘ZBEK MILLIY OG‘ZAKI NUTQIDA JOY NOMLARI BILAN BOG‘LIQ FRAZEMALAR TOPOMORFIZMLAR SIFATIDA

Abdullayev Akmal Amirovich
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti dotsenti v.b., f.f.f.d. (PhD)
Ismatullayeva Zebo Nurillo qizi
Namangan davlat pedagogika instituti II bosqich magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.16780011

ANNOTATSIYA

Maqolada o‘zbek xalq og‘zaki nutqida qo‘llaniluvchi joy nomlari bilan bog‘liq frazemalar haqida ma’lumotlar berilgan. Ularni “topomorfizmlar” nomi ostida leksik-semantik, stilistik va lingvomadaniy jihatdan tadqiq qilish bo‘yicha fikr-mulohazalar yuritilgan. Shu bilan birga, “topomorfizm” termini ilmiy-nazariy izohlangan, uning ta’riflari keltirilgan, onomastika sohasidagi transpozitsiyasi haqida fikrlar bildirilgan.

KALIT SO‘ZLAR

morfizm, toponim, onomastika, transformatsiya, frazeologizm, frazema, iboralar.

АННОТАЦИЯ

В статье представлены сведения о фразеологии, связанной с топонимами, используемой в узбекской народной речи. Рассматривается их лексико-семантическое, стилистическое и лингвокультурологическое изучение под названием «топоморфизмы». При этом дается научно-теоретическое обоснование термину «топоморфизм», даются его определения, высказываются соображения о его транспозиции в области ономастики.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

морфизм, топоним, ономастика, трансформация, фразеология, фразеологизм, выражения.

ABSTRACT

The article provides information about phraseology related to place names used in

KEYWORDS

morphism, toponym, onomastics, transformation,

Uzbek folk speech. Considerations are made on their lexical-semantic, stylistic and linguocultural study under the name "topomorphisms". At the same time, the term "topomorphism" is scientifically and theoretically explained, its definitions are given, and thoughts are expressed about its transposition in the field of onomastics.

phraseology, phraseology, expressions.

KIRISH. Bugungi kunda milliy tilshunosligimizning ko‘plab soha va yo‘nalishlari qatorida onomastika sohasida ham yangicha lisoniy tafakkur va qarashlar asosida ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda, bular asosida ilmiy risolalar chop etilmoqda, ilmiy-amaliy anjumanlar tashkil etilmoqda. Davlatimiz rahbarining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son “Mamlakatimizda o‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmonlari, 2019-yil 21-oktabrdagi o‘zbek tiliga davlat tili maqomi berilganining o‘ttiz yilligiga bag’ishlangan tantanali marosimdagi nutqi, 2021-yil 19-yanvardagi O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga murojaatnomasi hamda qator ma’ruzalarida ham milliy nomshunoslik va atamashunoslik masalalariga alohida e’tibor qaratganligining guvohi bo‘lishimiz mumkin. Sababi, ushbu masalalar xalqimizning ma’naviy-ma’rifiy xususiyatlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Prezidentimizning: “Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo‘lsa, uning joni va ruhi ma’naviyatdir. Biz yangi O‘zbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz. Birinchisi – bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot bo‘lsa, ikkinchisi – ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma’naviyat.” – degan fikrlari, albatta, o‘zbek tilining onomastika sohasiga ham taalluqlidir[1:4].

Xalqimizning milliy-lisoniy manzarasida, nutqiy muloqotida joy nomlari bilan bog‘liq ko‘plab iboralar yaralganki, bunday iboralar bugungi kun zamonaviy milliy lingvistikamizda o‘z tadqiqini kutayotgan masalalardan hisoblanadi. Maqolada umumlashtiruvchi atama sifatida “topomorfizmlar” nomi ostida mana shunday iboralarning leksik-semantik va lingvomadaniy xususiyatlari haqida fikr-mulohazalar bayon etilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Yurtimizdagi joy nomlarining kelib chiqishi tarixini va millat, qabila, elat, urug‘-aymoq nomlarining kelib chiqish tarixini (etnogeneziyani) hamda geografiyaga oid onomastika (atama)larni

o‘rganishda zahmatkash olimlarimizdan Y.G‘.G‘ulomov, R.N.Nabiyev, A.R.Muhammadjonov, F.Abdullayev, S.Ibrohimov, O‘zbekistonda birinchi toponimik kartoteka tuzishda ishtirok etgan X.T.Zarifov; etnonim va lingvist olimlar — E.Fozilov, M.Shoabdurahmonov, X.Doniyorov, R.Qo‘ng‘urov; geograflardan H.Hasanov, S.Qorayev kabilarning ishlari alohida diqqatga sazovordir.

Dunyo va milliy tilshunoslikda tilning frazeologik sathiga tegishli milliy-madaniy unsurlarga nisbatan antroposentrik ilmiy yondashuvlar asosida bir qator e’tiborga molik tadqiqotlar V.Teliya, V.Maslova, A.Vierzbicka, J.Lakoff, A.Nasisione, M.Xoliqova, N.Mahmudov, A.Mamatov, B.Yoldoshev kabi olimlar tomonidan amalga oshirilgan. Ushbu tadqiqotlarda frazemalarning leksik-semantik va uslubiy jihatlari, nutqiy muloqotda ularning o‘rni ochib berilgan. Shu bilan birga, o‘zbek tilshunosligida, xususan, milliy onomastikada joy nomlari bilan bog‘liq holda paydo bo‘lgan iboralarni olamning lisoniy manzarasida milliy-madaniy dunyoqarashning frazeologik sathdagi tadqiqi sifatida to‘laligicha o‘rganilgan deb bo‘lmaydi. Bu esa toponimik olam idrokining frazeologizmlarda ifodalanishi va ularni talqin etish bilan bog‘liq murakkab jarayonlarni monografik asosda tadqiq etish zaruriyati mavjudligini tasdiqlaydi. Shundan kelib chiqib, maqolada joy nomlari bilan bog‘liq holda paydo bo‘lgan frazemalarni “topomorfizmlar” atamasi ostida ularning milliy-madaniy o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiqot obyekti sifatida o‘rganish va tahlil etish maqsad qilib qo‘yildi. Shu bilan birga, “topomorfizm” atamasi, uning etimologiyasi, qo‘llanish doirasi va ushbu atamaning onomastikadagi semantik transformatsiyasi haqida ham ma’lumot berildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Toponimlarni hamda ular bilan bog‘liq frazemalarni sotsiolingvistik va lingvomadaniy jihatdan tahlil etish beixtiyor ularning ijtimoiy-tarixiy va sotsial-madaniy asoslari tomon yetaklaydi. Masalan, etnotoponimlar, antropotoponimlar, ijtimoiy voqea-hodisalar bilan bog‘liq joy nomlari – bular hammasi jamiyatda turli vaqtlarda ro‘y bergan har xil holatlar tufayli ijtimoiy hayotning in’ikosi sifatida yuzaga keladi. Shu sababli toponimlarni tarixiylikning bir chizig‘ida – sinxron kesmada hamda joy nomlari taraqqiyotining boshlanishidan davomiyligi asosida diaxronik usullar bilan o‘rganiladi. Bulardan ikkinchisi, ya’ni diaxronik yondashuv tarixiy jarayon nuqtayi nazaridan qiziqroq va samaraliroq bo‘ladi. Toponimiya amaliy mohiyatiga ko‘ra ijtimoiy tarixiy hodisadir. Shunga ko‘ra, toponimiyani tarixiy material sifatida o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Boshqa jihatdan toponimiya so‘z birliklari bilan ish ko‘rgani sababli tilshunoslik uchun ham o‘rganish obyekti hisoblanadi. Toponimiya shunchaki leksik birliklar yig’indisi emas, balki ekstralingvistik omillar yig’indisi hamdir. Toponimiyada ijtimoiy hayot, madaniy jarayonlar, turli xil siyosiy vaziyatlar, bir so‘z bilan aytganda ijtimoiy (kollektiv) — jamiyat hayotining barcha sohalari aks

etishi mumkin. Masalaning bu tomoni toponimlarda etnik jarayonlar, iqtisodiy munosabatlar, ma'lum ijtimoiy etnomadaniy aloqalar, tillar ta'sirdoshligi va boshqa ko'plab xususiyatlar mujassamlashadi. Toponimiyani geografiya, tilshunoslik va tarixning sintezi deb qarovchilar ham bor. Bunday qarash toponimiyani tadqiq qilishda metodologik va metodik yondashuvni belgilashga yordam beradi. Ya'ni toponimika tarkibida yuqorida sanalgan yo'nalishlarning barchasi uchun umumiy bo'lgan atamalik xususiyati bilan birga atrofdagi obyektlarga nisbatan atama yasashning o'ziga xos xususiyatlari birlashadi. Ushbu jihatlarni hisobga olgan holda, maqolada onomastika sohasidagi tadqiqotlar uchun asosiy metodlardan hisoblangan lisoniy tavsiflash, leksik-semantik, qiyosiy-tarixiy, etimologik, statistik, areal tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Ilmiy termin sifatida "morfizm" atamasi matematika fanida toifalar nazariyasidagi tushuncha bo'lib, "ikki obyekt o'rtasidagi strukturani saqlaydigan xaritalash" tushunchasini umumlashtiradi[7]. Yana bir ta'rifga ko'ra, "Morfizm bu – mavhum kategoriyadagi ikkita obyekt orasidagi xarita."[8]. Lug'atlarda ushbu atamaga: "Morfizm kategoriya nazariyasi atamasi bo'lib, to'plamlar orasidagi xaritalash vazifasini bajaradigan toifa elementlarini belgilash uchun ishlatiladi."– degan ta'rif ham berilgan[2,3]. Ushbu ta'rif biz maqolamizda yoritmoqchi bo'lgan fikr-mulohazalarning mazmunini ifodalashda ochqich kalit vazifasini bajara oladi, deb o'ylaymiz. Sababi, "topomorfizm" atamasini "to'plamlar orasidagi xaritalash vazifasini bajaradigan" termin sifatida qo'llashni nazarda tutganmiz. Vikipediyada ushbu terminning mazmun-mohiyati kengroq tarzda quyidagicha tavsiflangan:

"Matematikada morfizm kategoriyalar nazariyasi tushunchasi bo'lib, algebraik tuzilmalar orasidagi gomomorfizm, to'plamdan boshqa to'plamga o'tadigan funksiyalar va topologik bo'shliqlar orasidagi uzluksiz funksiyalar kabi strukturani saqlovchi xaritalarni umumlashtiradi. Morfizmlarning ko'p misollari strukturani saqlaydigan xaritalar bo'lsa-da, morfizmlar xarita bo'lishi shart emas, lekin ular funksiya tarkibiga o'xshash tarzda tuzilishi mumkin. Morfizmlar va obyektlar kategoriyaning tarkibiy qismidir. Xaritalar yoki o'qlar deb ham ataladigan morfizmlar morfizmning manbayi va maqsadi deb ataladigan ikkita obyektni bog'laydi. Agar birinchi morfizmning maqsadi ikkinchi morfizmning manbaiga teng bo'lsa, aniqlanadigan toifa morfizmlari ustida kompozitsion deb ataladigan qisman operatsiya mavjud. Morfizmlar tarkibi o'zini funksiya tarkibiga o'xshatadi (kompozitsiyaning aniqlanganda assotsiativligi va har bir obyekt uchun o'ziga xoslik morfizmining mavjudligi). Morfizmlar va toifalar zamonaviy matematikaning ko'p qismida takrorlanadi. Dastlab ular gomologik algebra va algebraik topologiya uchun kiritilgan. Ular Grotendieck sxemalari nazariyasining

asosiy vositalariga, algebraik sonlar nazariyasiga ham tegishli bo‘lgan algebraik geometriyaning umumlashtirilishiga tegishli.”[9].

“Morfizm” atamasining asli o‘zagi yunoncha ikki shakl (asos va qo‘shimcha)ning birikuvidan hosil bo‘lgan bo‘lib, hozirgi istilohda *-morfizm (-morphism*), ya’ni “shakl, shakl yoki tuzilish holati” ma’nosini bildiruvchi qo‘shimcha sifatida ishlatiladi.

So‘z yasalishida quyidagi ikki shaklning kombinatsiyasidan kelib chiqqan: birinchisi *-morphus* (o‘zagi yunoncha *-morphos*), ya’ni “shakl (bir narsaning) shakliga ega bo‘lish” degan ma’noni anglatadi (etimologiyasi “shakl” degan ma’noni anglatuvchi yunoncha morphḗ so‘zidan kelib chiqqan); ikkinchisi *-izm* qo‘shimchasi (yunoncha *-ismos*) bo‘lib, holat yoki holat otlarini hosil qilihda ishlatiladi. Uning hozirgi ingliz tilida qo‘llanuvchi *-morphic* va *-morphous* shakllari quyidagi bir qancha fan sohalariga oid terminlarni hosil qilishda ishlatilgan: *avtomorfizm, endomorfizm, monomorfizm, bimorfizm, epimorfizm, skevomorfizm, neomorfizm, glassmorfizm, skvirklmorfizm, minimorfizm, gomomorfizm, izomorfizm, polimorfizm, allomorfizm, geromorfizm, kariomorfizm, paramorfizm, reomorfizm, trimorfizm*[10].

Shunday qilib, “topomorfizm” atamasi uchta yunoncha morfema, ya’ni *τόπος* – joy, *morphḗ* – shakl hamda holat yoki holat otlarini hosil qilihda ishlatiladigan *-ism* qo‘shimchasining birikuvidan hosil bo‘lgan ilmiy termindir.

Tilshunoslikda so‘zning shakl jihatdan o‘zgarmasdan, ma’no yoki uslubiy xususiyat jihatidan yangi funksiyada qo‘llanilishi transpozitsiya deb ataladi. Transpozitsiya (*lot. transpositio – ko‘chirish*) bu — til birligining grammatik shakli o‘zgarmasdan, uning funksional, stilistik yoki semantik jihatdan o‘zgarishidir. Bu hodisa metafora, metonimiya, ma’no ko‘chishi, terminlashuv va uslubiy o‘zgarish holatlari bilan chambarchas bog‘liq. Bu hodisa, ayniqsa, leksik-semantik, sintaktik, stilistik va terminologik sohalarda ko‘p uchraydi. Transpozitsiya orqali til birliklari kontekst asosida yangi ma’no va vazifaga ega bo‘ladi. Keltirilgan qoidaga asosan, “topomorfizm” atamasi matematika, biologiya va geologiya sohalaridan tashqari onomastikada ham joy nomlari bilan aloqador frazemalarni bir nom ostida birlashtirish maqsadida qo‘llanilmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda frazeologizm (ibora)larga nisbatan “Ikki va undan ortiq so‘zning barqaror munosabatidan tashkil topgan, ma’nosi odatda bir so‘zga, ba’zan so‘z birikmasi, gapga teng keladigan, nutqqa tayyor holda olib kiriluvchi, ko‘chma ma’noli barqaror (turg‘un) birikma ibora yoki frazeologizm deyiladi.”– deya ta’rif berilgan[4:113]. Ularning tildagi asosiy vazifasi nutqqa qo‘shimcha hissiy-emotsional va uslubiy bo‘yoq berish va uning ta’sirchanligini oshirishdan iboratdir.

Xalqimiz og‘zaki nutqida *“Tentakka To‘ytepa bir qadam”, “Onangni Uchqo‘rg‘ondan topasan”, “Siyob bilan Qoradaryoning farqini bilmaydi”, “Bo‘yi Buxoroning minorasi”* kabi ko‘plab frazemalar paydo bo‘lgan. Bunday iboralarni xalq og‘zaki ijodi va badiiy asarlarda ham keng qo‘llanilganligini ko‘rishimiz mumkin. Professor I. Yormatov ba’zi iboralar o‘zbek urug‘lari bilan bog‘liq etnotoponimlar ta’sirida paydo bo‘lganligini “*Bu nomlarning birontasi ham bekorga qo‘yilmagan bo‘lib, mazkur urug‘larga mansub kishilarning mavqei, mashg‘uloti, fe’li-ho‘yi yana boshqa xususiyatlari bilan bog‘liq. Ularni izohlaydigan ayrim iboralar xalqning jonli nutqida hozir ham qo‘llaniladi. Masalan, “Yomonning kuchi yapaloqqa yetibdi” iborasi yapaloq urug‘i vakillarinig ozchiligi va quvvatsizligini anglatsa, “Jaloyirga jar chaqirma” iborasi, aksincha, jaloyirlarning son jihatidan ko‘p ekanligini yoki “Jaloyirda qo‘y ko‘p, jong‘ozida o‘y ko‘p” iborasi jaloyirlar asosan qo‘ychilik bilan, jong‘ozi urug‘ining vakillari esa hunarmandchilik bilan shug‘ullanishlarini bildiradi.*”– deya ta’riflaydi[5:31]. Tadqiqotchi S. Xudoyorova o‘zining “Ingliz va o‘zbek toponimik frazeologik birliklari: lingvomadaniy va tarixiy jihatlari” nomli maqolasida *“Beva xotinga Buxorodan it huradi”, “Eshonbozorda it o‘lsa “yigirma”sidan quruq qolmaydi”, “Ahmoqqa Quva bir tosh”, “Amerika ochmoq”, “Xitoy devori”, “Turkistonda qo‘y bir so’m, kela-kela o‘n bir so‘m”, “tokni qirqmasang, Qashqarga yetadi”, “Gap desang qop-qop, ish desang Ashtarxondan top”, “Yonida bir puli yo‘q G‘irvonga hokim”* kabi frazemalarning ma’nosini ingliz tilidagi bir qator keng qo‘llanuvchi mazmunan yaqin frazemalar bilan solishtirib izohlagan[6]. Biz ham ushbu maqolada joy nomlari bilan bog‘liq quyidagi bir qator frazemalarning konnotativ ma’no-mazmunini izohlashga harakat qildik:

“Tuyatortarning suvini ichgan” – ushbu ibora bugungi kunda Jizzax viloyatining Baxmal tumani aholisi og‘zaki nutqida qo‘llaniladi. Mazmuniga ko‘ra, “Baxmal vohasida voyaga yetgan” degan ma’noni anglatadi. Manbalarga ko‘ra, Tuyatortar kanali – Zarafshon daryosidan chiqarilgan qadimgi kanal. Mirzacho‘lni sug‘orish uchun qazilgan dastlabki kanallardan biri. Zarafshon daryosining suvini Sangzor daryosiga quyadi. Zarafshondagi “Birinchi May” to‘g‘onidan boshlanadi. Eski Tuyatortar kanali milod boshlarida qazilgan, VI-VIII asrlarda o‘zaro urushlar natijasida va arablar istilosi davrida vayron bo‘lgan. XVI asrda Buxoro xoni Abdullaxon II davrida qayta tiklangan va keyinchalik Sirdaryo (Karay va Mirzarabot)gacha yetkazilgan. 1912-yilda Samarqand general-gubernatori tomonidan qisman qayta tiklangan. Sho‘rolar davrida kanal qayta qazildi. Uzunligi 108,2 km, suv o‘tkazish imkoniyati 50 m^3/sek. Samarqand va Jizzax viloyatlaridagi 34 ming gektardan dan ortiq ekin maydonlari sug‘oriladi. 1987-yilda kanal trassasida Qorovultepa suv ombori qurilgan. Hozirgi kunda Tuyatortar kanalining

chuqurligi 2-3 m, kengligi 7-8 m. Kanal suvi Bahor va yoz faslida loyqalashib, katta sig‘imdagi suvni hosil qiladi, kuz va qish fasliga kelib suv hajmi kamayadi va tiniy boshlaydi. Shunnigdek, ushbu kanal Baxmal tumanidagi bir qancha qishloqlarning, xususan Do‘smat, Gulbuloq MFY, Changal, Shodmon MFY, Alami MFY kabi qishloqlar uchun asosiy sug‘orish manbayi bo‘lib xizmat qiladi[11].

“Lamakinning o‘risiday” – ushbu ibora Jizzax viloyati Zarbdor tumani aholisining og‘zaki nutqiga xos bo‘lib, sariq tusli insonlarni hazil-mazax qilish ma’nosida qo‘llaniladi. Iboraning paydo bo‘lish tarixiy etimologiyasiga ko‘ra, Chor Rossiyasi O‘rta Osiyo hududiga temir yo‘l liniyasini qurishda ma’lum masofalarga temir yo‘l stansiyalarini qurgan va ushbu stansiyalarni Chor Rossiyasining O‘rta Osiyoni bosib olishida “jonbozlik” ko‘rsatgan Andreyev, Lopatkin, Kuropatkin kabi generallari nomi bilan atagan. Hozirgi Zarbdor tumani hududida qurilgan shunday stansiyaga general Lomakin nomi berilgan va ushbu stansiyada ishlash uchun rus millatiga mansub temir yo‘l sohasidagi mutaxassislarni ko‘chirib keltirgan. Mahalliy aholi ularning sap-sariq tusiga metaforik tarzda o‘zlarining aholisi orasida ham sariq rangda tug‘ilgan insonlarga nisbatan hazil tarzida ushbu iborani qo‘llagan.

“Toshkent non shahri” – xalqimiz tilida keng ommalashgan ushbu iboraning ma’nosi “Toshkentga borsang, och qolmaysan” tarzida ifodalanadi. Ushbu iboraning ham o‘z tarixi bor. Sobiq Sho‘rolar davrining dastlabki yillarida, yanayam aniqrog‘i, 1920-1922- yillarda Volgabo‘yida ocharchililk bo‘lib, ko‘plab aholi qirilib ketadi. O‘sha davrda aholining biroz qismi poyezdlarda Toshkentga jon saqlash uchun ko‘chib kelishadi. Bu haqda Aleksey Neverov “Toshkent – non shahri” asarini yozgan. Ushbu asar asosida 1968-yilda taniqli kinorejissyor Shuhrat Abbosov kino ishlagan. Ushbu asarda Toshkentga: “U yerda non bo‘g‘zinggacha ko‘p, O‘zbekiston naq jannatning o‘zi emish.”– deya ta’rif beriladi. Asarga ko‘ra odamlar ochlikni yengish, o‘lim ustidan g‘alaba qozonish uchun O‘zbekistonga – Toshkentga intilganlar. Toshkent timsolida xaloskor bir mamlakatni tasavvur etganlar.

“Sangzorning suviday ters” – Jizzaxliklar tilida ommalashgan ushbu ibora o‘ta qaysar, o‘z aytganidan qaytmaydigan, bir gap aytilsa, teskarisini qiladigan kishilarga nisbatan ishlatiladi. Ushbu iboraning paydo bo‘lish motivi Sangzor daryosining teskari yo‘nalishda oqishi bilan bog‘liq.

Bundan tashqari, *Mirzacho‘lning qovuniday, Tentaksoyning suvini ichgan, Toshloqning toshi tekkan, Xayrobodning boyiga o‘xshab, Saroylikning arag‘iday, Bekobodning shamoliga uchramoq, Qo‘qonning shamoliday tez, Chinozning balig‘iday, Haqiqat Toshkentga yaqin, Toshkent haqiqati, Yallamaning muzini yalagan, Chiroqchining jiziday, Toshkentning qurug‘i, Achavotning lo‘lisiga o‘xshab* kabi ko‘plab iboralar ham borki, ushbu frazemalar o‘zining semantikasida o‘ziga xos lingvomadaniy xususiyatlarni aks ettiradi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida keltirilgan joy nomlari bilan bog‘liq bir qancha iboralar haqida bildirilgan fikr-mulohazalardan kelib chiqib, quyidagi xulosa va takliflarni berishni lozim topdik:

- xalqimiz og‘zaki nutqida mavjud bo‘lgan joy nomlari bilan bog‘liq iboralarni “topomorfizmlar” nomi ostida to‘plash hamda ularning mazmunini leksik-semantik, uslubiy va lingvomadaniy jihatdan tavsiflash;

- Urxun-Enasoy, Irq bitigi kabi turkiy xalqlarning bebaho yodgorliklarini sinchiklab o‘rganish va ushbu bitiglardagi joy nomlari bilan bog‘liq iboralarni aniqlash;

- “Qisasi Rabg‘uziy”, “Qutadg‘u bilig”, “Hibatul haqoyiq” asarlarida qo‘llanilgan joy nomlari bilan bog‘liq iboralarni aniqlash:

- Mumtoz adabiyotimizda ishlatilgan “Xitoy xo‘blari” (Lutfiy), “Lubati Chin” (Navoiy), “Xo‘tan ohusi” (Xorazmiy), “Ammamizning erlaridur Nurato” (Muqimiy) kabi frazemalarni aniqlash va to‘plash;

- “O‘zbek xalq og‘zaki va badiiy ijodida qo‘llanilgan topomorfizmlar lug‘ati”ni tayyorlash va chop etish lozim bo‘ladi. Sababi topomorfizmlar ham lingvokulturema sifatida o‘zining mazmunida xalqimiz urf-odati, toponimik dunyoqarashi, og‘zaki muloqotdagi hazil-mutoyiba singari bir qator ekstralingvistik xususiyatlarni aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Мирзиёев Ш. Инсонпарварлик, эзгулик ва бунёдкорлик – миллий ғоямизнинг пойдеворидир. – Тошкент: Тасвир, 2021. – 36 б.
2. Математика. Большой энциклопедический словарь /Гл. ред. Ю.В. Прохоров. 3-е изд. - М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 848 с.
3. Кондаков Н.И. Логический словарь - М.: АН СССР, Наука, 1971. - 656 с.
4. N.UIuqov. Tilshunoslik nazariyasi. O‘quv qo‘llanma. - T.: «Barkamol fayz media», 2016. – 192 bet.
5. Ёрматов И. Оҳангарон ўзбекларининг этник хусусиятлари ва оғзаки ижоди. – Тошкент: Navro‘z, 2013. – 117 б.
6. Safura, T.X. English and Uzbek Toponymic Phraseological Units: Linguocultural and Historical Aspects // International Journal of Linguistics, Literature and Culture Available online at https://sloap.org/journals/index.php/ijllc/ Vol. 7, No. 4, July 2021, pages: 201-208 ISSN: 2455-8028 https://doi.org/10.21744/ijllc.v7n4.1426.

INTERNET MANBALARI

1. https://cyclowiki.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D1%84%D0%B8%D0%B7%D0%BC#cite_note-1
2. https://mathworld.wolfram.com/Morphism.html
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Morphism
4. 10.https://cyclowiki.org/wiki/%D0%9C%D0%BE%D1%80%D1%84%D0%B8%D0%B7%D0%BC#cite_note-3
5. 11. https://uz.wikipedia.org/wiki/Eski_Tuyatortar_kanali

СОВРЕМЕННЫЕ УСЛОВИЯ ПРОБЛЕМ ВОСПИТАНИЯ И РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА

Вайс Элиз Юсуфовна
Студентка 4-го курса Филиал
РГПУ им. А.И.Герцена в г. Ташкенте
Рахимова С.А.
Старший преподаватель кафедры
Дошкольного образования и
коррекционной педагогики

https://doi.org/10.5281/zenodo.16794101

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jamiyat va texnologik muhitdagi shiddatli o‘zgarishlar sharoitida erta yoshdagi bolalarni tarbiyalashning zamonaviy muammolari tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar va yangi ijtimoiy voqeliklarning faol joriy etilishi sharoitida ushbu omillarning bolalar rivojlanishi va tarbiyasiga ta’siri ayniqsa muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy jamiyatda bolalarning barkamol rivojlanishi va moslashuviga hissa qo‘shadigan asosiy jihat sifatida erta tarbiyaning ahamiyati ko‘rib chiqiladi.

KALIT SO‘ZLAR

Bolalik, bola, tarbiya, rivojlanish, oila, moslashuv, tarbiya usullari, o‘yin faoliyati, maktabgacha yoshdagi bolalar, oilaviy muhit, ta’lim, ta’sir, sotsium, xavfsizlik, bolalar muhiti, erta yosh, jamiyat.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются современные проблемы воспитания детей раннего возраста в контексте стремительных изменений в обществе и технологической среды. В условиях активного внедрения цифровых технологий и новых социальных реалий, влияние этих факторов на развитие и воспитание детей становится особенно значимым. Важность раннего воспитания рассматривается как

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Детство, ребенок, воспитание, развитие, семья, адаптация, методы воспитания, игровая деятельность, дошкольники, семейное окружение, обучение, влияние, социум, безопасность, детская

ключевой аспект, способствующий гармоничному развитию и адаптации детей в современном обществе.

среда, ранний возраст, общество.

ABSTRACT

This article analyzes contemporary challenges in early childhood education in the context of rapid changes in society and the technological environment. In the context of the active implementation of digital technologies and new social realities, the impact of these factors on children's development and upbringing is becoming particularly significant. The importance of early education is considered as a key aspect contributing to the harmonious development and adaptation of children in modern society.

KEYWORDS

Childhood, child, upbringing, development, family, adaptation, upbringing methods, play activities, preschool children, family environment, learning, influence, society, safety, childhood environment, early age, society.

Семейное воспитание должно быть направлено на создание хорошей жизни.

Многие родители придерживаются предпочтения прочитать специальные пособия, свод литературы или освоить методики воспитания, так как считают, что у хороших родителей, которые знают теорию – должны быть хорошие дети.

Однако, несмотря на то, что знания действительно необходимы, гармоничные отношения и хорошее воспитание ребенок будет брать от того, какие отношения были в его в семье, были ли они любящими, заботливыми, где есть ощущение, что его слышат и слушают, что он чувствует себя в этой семье в безопасности и защищенности.

Конечно, в семье ребенок получает свой первый опыт, который формирует его личность; умение обслуживать себя, помогать старшим, иметь уважение и представление о том, что хорошо, а что не стоит делать, а также навыки социализации.

Семья является важной стороной жизни ребенка социального института общества, в котором происходит формирование ребенка и его взглядов на мир, которые ребёнок получил благодаря воспитанию родителей и в дальнейшим принесет с собой во взрослую жизнь. Безусловно, семья решает многие жизненно важные процессы ребенка, распределяет правильные установки, на протяжении всей его жизни принимает активное участие, находит время для разговора с ребенком, это и есть важные аспекты родительства.

Родители, которые могут дать ребенку уверенность и интерес к его проблемам, вникнуть во все его жизненные трудности и помочь сформировать его мнение, но и позволить ему принимать решения самостоятельно считаются лучшим началом для развития ребёнка.

Учитывая тот факт, что семья представляет собой сложный комплекс, поддерживаемый индивидуальной семейной политикой, важно найти такой подход и меры по воспитанию ребенка, чтобы ему было комфортно и легко в этой среде, обеспечив необходимыми ресурсами, а также укрепить и обозначить социальные роли и политику в семейных отношениях.

Дошкольное детство - важнейший период в жизни каждого человека. Именно в этот период формируются основные психические процессы, свойства и качества личности, черты характера. Становление и развитие личности в системе общественного дошкольного воспитания и образования во многом определяется педагогом.

Это положение высказывали и развивали многие отечественные педагоги и психологи (Ушинский К.Д., Крупская Н.К., Макаренко А.С., Сухомлинский В.А., Караковский В.А., Рубинштейн М.М. и др.).

Развитие ребенка - это процесс необратимых, направленных и закономерных изменений, приводящий к возникновению качественных и структурных преобразований на всех уровнях его интегральной индивидуальности. Развитие ребенка в период раннего детства отличается высокой динамичностью и интенсивным темпом [1].

Современные условия проблем воспитания и развития детей раннего возраста. К сожалению, в настоящее время многие семьи сталкиваются с различными проблемами, связанные с технологиями, замещение контакта родителей и ребенка, малоподвижный образ жизни, кратковременное внимание. Проблемы с вниманием и концентрацией также становятся все более распространенными.

Быстрая смена контента в цифровой среде формирует у детей привычку к краткосрочному вниманию. Они могут испытывать трудности с усвоением информации, минимальному воображению и адаптации, сосредоточения на играх, что вызывает стресс как у самих детей, так и у их родителей. В условиях современного образования, где акцент делается на способности к критическому мышлению и глубокой концентрации, это становится серьезным препятствием.

В свое время Ж.-Ж. Руссо [25, с.43] заметил, что каждый последующий воспитатель оказывает на ребенка меньшее влияние, чем предыдущий. Уникальность домашнего воспитания объясняется, прежде всего,

первичностью, особой значимостью близких взрослых в жизни ребенка в силу его биологической и психологической зависимости от них. Ученые выявили особенности детей, присущие им в первые годы жизни, которые обуславливают их максимальную чувствительность (сензитивность) к воспитанию и обучению.

Эти проблемы не только влияют на отношения внутри семьи, но и оказывают значительное воздействие на психическое и физическое здоровье детей. Однако, задача воспитания лежит не только на родителях ребенка, но и на педагогах и общества в целом. В этой статье мы рассмотрим несколько основных проблем современных условий воспитания и предложим возможные пути решения.

Проблемы воспитания можно разделить на несколько категорий и главенствующих лиц – родители, психологический климат в семье, а также государственные факторы дошкольного образования. В первую очередь, стоит отметить фундамент развития и воспитания – окружение ребенка в семье. Внутрисемейные отношения несут в себе первоначальную и закладывающую функцию воспитания ребенка, однако, представляет собой не всегда положительный фактор, решением этой задачи можно отметить, как проведение психологического просвещения для родителей - то, чем стоит заняться для положительного воспитательного потенциала ребенка.

По определению В.В. Столина, под воспитательной функцией семьи понимается не только «целенаправленное воспитательное воздействие на детей, но и вся система взаимоотношений внутри семьи, формирующая личность детей и поощряющая один и подавляющая другие типы поведения»

В современном обществе воспитание выполняет три основных функции:

1) культурно-созидательную функцию (сохранение, передача новому поколению и воспроизведение культурного наследия человечества);

2) гуманистическую или человеко-образующую функцию (развитие потенциала личности ребёнка);

3) функцию социализации и социальной адаптации (подготовка воспитанника к вхождению в систему общественных отношений).

Культурно-созидательная функция воспитания является звеном, связывающим две другие функции на основе усвоения воспитанниками норм индивидуальной (гуманистическая функция) и социальной (функция социализации) культурной жизни.

От того каким является уровень педагогической культуры родителей, зависит всецелое развитие ребенка в современных реалиях.

Недостатки семейного воспитания является следствием неправильных взаимоотношений между родителями и детьми, где присутствует излишняя суровость или чрезмерная любовь к ребенку, отсутствие или недостаточность надзора за ним, низкая общая культура родителей, дурной пример с их стороны в быту, в обществе и коллективе, нарушенная иерархия семейных ценностей, где ребенка наделили главной ролью, вседозволенность.

Управление воспитательной системой, по мнению Л.А. Байковой, Л.К. Гребенкиной и др., это «искусство ставить цель, чётко определять пути её достижения (стратегия), организация дела (тактика), контроль и оценка результатов».

Неограниченное количество экранного времени с раннего возраста отбирает у ребенка возможность развития речевой артикуляции, ребенок не видит произношения слов и артикуляции ртом, мимики в современных мультфильмах, контакт с родителями нарушен или минимален, что несет за собой негативные физиологические последствия, эмоциональный компонент внутрисемейного воспитательного потенциала определяет мотивацию, дисциплину, чувство защищенности и безопасности, успехи в дальнейшей учебной деятельности и заинтересованности ребенка и его духовно-нравственный потенциал, понятия что дозволено, а что нет также идет от стиля воспитания в семье.

Чтобы справиться с возникающими проблемами, родителям необходимо разработать стратегии, которые помогут детям использовать технологии с пользой, достигая определенного возраста для сохранения здорового баланса в их жизни, который будет помогать ребенку реализовываться и развиваться в нужном направлении.

Просвещение родителей и освещение важных психологических и физиологических тем в дошкольном и школьном учреждениях, открытое общение, внимание к эмоциональному состоянию ребенка и совместное времяпрепровождение родителей и ребенка могут стать ключевыми факторами в успешном воспитании нового поколения в условиях стремительно меняющегося мира технологий.

Решение проблем современных условия проблем воспитания и развития детей раннего возраста.

Наиболее важную роль в развитии ребенка играют методы воспитания в семье – благодаря им осуществляется целенаправленное и между тем педагогическое взаимодействие родителей и детей, имея соответствующую специфику: индивидуальное влияние на ребёнка, которая основывается на

конкретных целях и поставленных задачах и приспособлении к его психическим и личностным особенностям.

Также выбор методов зависит от понимания цели воспитания родителей, их роли, представлений о ценностях, стиля отношений в семье, вследствие этого, методы семейного воспитания несут на себе отпечаток личности родителей на восприятие ребёнка мира и роль родителей в нём.

В большинстве случаев используются общие методы семейного воспитания, к которым отнесены:

1. Авторитарный метод. В этом методе родитель является абсолютным авторитетом, который диктует свою волю и требует ее выполнения без обсуждения. Этот метод может привести к угнетению личности ребенка и негативным эмоциональным реакциям.

2. Демократический метод. Родитель уважает мнение ребенка и позволяет ему участвовать в принятии решений. Этот метод способствует развитию самостоятельности и ответственности у ребенка.

3. Пермиссивный метод. Родитель не накладывает ограничений на поведение ребенка и позволяет ему делать все, что он хочет. Этот метод может привести к непоследовательности и беспорядку в поведении ребенка.

4. Индуктивный метод. Родитель объясняет причины и последствия поведения ребенка, помогая ему понимать, почему некоторые действия нежелательны. Этот метод способствует развитию понимания и сознательности у ребенка.

5. Наказательный метод. Родитель использует физическое или эмоциональное насилие для того, чтобы наказать ребенка за нежелательное поведение. Этот метод может привести к появлению у ребенка агрессивности и негативных эмоций.

В рамках современных реалий необходимо учитывать и понимать особенности развития личности ребенка, и включать адекватные условия воспитания вовлекая детей в процесс само проявления, решений и действий.

Однако, не стоит забывать о том, что это не «полная свобода действий», авторитет сохраняется за родителем, иначе семейная иерархия будет нести переломный характер, что может сказаться на формирование личности ребенка не лучшим образом.

На фоне современности и технологий, к чему приучены дети с малых лет, шагом к решению проблемы избыточного использования экранов является формирование осознанного подхода к технологиям. Родителям и педагогам стоит внедрить правила, регулирующие время, проводимое за экранами. Это может быть достигнуто через установление четких временных

рамок для использования цифровых устройств, а также создание альтернативных форм досуга, таких как чтение книг, занятия спортом или совместные игры на свежем воздухе. Важно, чтобы дети понимали, что технологии — это лишь один из способов проведения времени, а не его единственный источник, что гаджет не может заменить контакт с родителем и не дает чувство безопасности, как может дать значимый взрослый.

В мире, где технологии занимают не последнюю роль, важно научить детей различать полезный контент от вредного и развивать критическое мышление. Создание совместных семейных мероприятий, на которых обсуждаются вопросы безопасности в сети, поможет укрепить доверие между родителями и детьми, а также создаст возможность для открытого диалога.

Не менее важным аспектом является поддержка эмоционального здоровья детей в условиях технологического окружения. Родители должны быть внимательны к изменениям в настроении своих детей и активно обсуждать с ними их переживания и эмоции. Совместные игры или просмотр мультфильмов могут стать отличной основой для обсуждения тем, которые волнуют детей, а также позволят родителям лучше понять мир своих детей.

Важно не просто включать детям мультики и заниматься в это время своей деятельности, а обсуждать с ребенком тот или другой фрагмент, мысли и как он понимает увиденное, какие мысли и вопросы возникают, необходимо подключать активную мимику и артикуляцию для расширения эмоционального диапазона ребенка и его мировоззрения.

Кроме того, чем ребенок занимается в семье, большую часть времени он также проводит в дошкольном учреждении, где необходимо активно вовлекать детей в физическую активность и творческие занятия, включать в социум и подкреплять положительный воспитательный функционал.

Организация разнообразных игровых и образовательных мероприятий, которые не требуют использования технологий, поможет развивать у детей навыки общения и взаимодействия с окружающими.

Дошкольные учреждения могут предложить родителям программы, которые направлены на развитие социальных навыков через совместные игры и проекты. А также пересмотреть план воспитательской работы и размещения количество детей в группе, ведь вопрос сколько детей может осилить воспитатель и действовать как профессионал, без резким эмоций, высказываний и полноценного вовлечения себя в процесс взаимодействия с ребенком — это индивидуальный запрос.

Это не только укрепит связи между ребенком и воспитателем, но и в целом с детьми, а также создаст пространство для развития эмоционального интеллекта, воспитания и нравственности.

В заключение, успех воспитания детей раннего возраста в условиях технологического прогресса зависит от сотрудничества между семьями и дошкольными учреждениями. Обмен опытом и знаниями между родителями и педагогами может привести к созданию более эффективных стратегий воспитания. Важно помнить, что технологии — это не враг, а инструмент, который при правильном использовании может обогатить жизнь ребенка.

Создание гармоничного пространства для развития детей требует осознанного подхода со стороны всех участников процесса: родителей, педагогов и самих детей. Только совместными усилиями можно преодолеть вызовы современности и обеспечить детям здоровое развитие в эпоху технологий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Medvedeva E., Prikhodko O., Zhuravleva Zh., Pavlova A. On the issue of additional education for children with special healthcare needs and disabilities in the system of lifelong inclusive education. В сборнике: SHS Web of Conferences. The conference proceedings. - Don State Technical Universyty. - 2019. - С. 10009.
2. Теплюк С.Н. Актуальные проблемы развития и воспитания детей от рождения до трёх лет. Пособие для педагогов дошкольных учреждений. Изд-во Мозаика-синтез, 2010.
3. Выготский Л.С. Психология личности: Тексты. Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузырёв Развитие личности и мировоззрения ребёнка. – М.: Изд-во Московского университета, 1982.
4. https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-vospitaniya-i-razvitiya-detey-ot-rozhdeniya-do-shkoly-na-sovremennom-etape
5. Морозова М. Я., Тихеева Е. И. "Современный детский сад. Его значение и оборудование". СПб. 1914. - 110 с
6. https://si-sv.com/Posobiya/teor-pedag/Tema_5.htm#_ftnref4
7. Куликова Т.А. Семейная педагогика и домашнее воспитание: Учебник / Т.А. Куликова. -М.: ИЦ «Академия», 2000. –[232с.С. 30.]
8. Мальтиникова Н.П. /Методология педагогики: актуальные проблемы и перспективы. – Челябинск. – 2009. – С. 122-125.
9. Титаренко В.Я. Семья и формирование личности, М., изд. Мысль, 2014
10. 10.Эльконин Э.Г. Детство и общество, СПб, изд.Ленато, 2011

ОЗИҚ-ОВҚАТ САНОАТИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА КИЧИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАЛАРИ ЎРНИ

Адилбеков А.А.
Тошкент иқтисодиёт ва педагогика университети ўқитувчиси
https://doi.org/10.5281/zenodo.16794212

АННОТАЦИЯ

Аҳолини истеъмол озиқ-овқат маҳсулотларига бўлган талабни кондириш долзарб муаммо ҳисобланади. Мақолада Янги Ўзбекистон шароитида озиқ-овқат саноатини ривожлантириш йўлида қандай имкониятлар Республикада яратилаётганлиги ва асосий ривожлантириш мақсадлари белгилаб берилган.

Озиқ-овқат саноатини ривожлантириш билан боғлиқ муаммолар аниқланган. Кичик саноат корхоналарини саноат корхоналари ишлаб чиқаришдаги ўлушларини ўсиб бориши аниқланган. Озиқ-овқат саноати корхоналарини самарали ва барқарор ривожланиши талаб ва таклиф асосида уларни ишлаб чиқариш жараёни учун зарур бўлган хомашё ва ярим тугалланмаган маҳсулотлар билан таъминлаш занжирини ривожлантириш зарурлиги кўриб чиқилган. Кичик озиқ-овқат саноат корхоналарини жойлаштиришига таъсир этувчи омил кўрсаткичлари аниқланган.

Озиқ-овқат саноат маҳсулотларини ишлаб чиқариш хомашёлар етказиб берувчи фермер ва деҳқон хўжаликлари ва ёрдамчи ҳўжаликларни озиқ-овқат занжирига киритиш асосида самарали бозорни яратиш

КАЛИТ СЎЗЛАР

озиқ-овқат саноати, ишлаб чиқариш, иқтисодий самарадорлик, самарали дастурлар, молиявий ресурслар, ишлаб чиқариш технологиялари занжири, инфратузилма, экспорт ҳажми, кичик саноат корхоналари, озиқ-овқат қиймат занжири, табиий омиллар, кичик озиқ-овқат корхоналарига таъсир этувчи анъанавий омиллар, иҳтисослашув, транспорт омиллари, меҳнат бозори, бозор инфратузилмалари, молиявий омиллар, озиқ-овқат саноат занжири.

механизми ишлаб чиқилган. Кичик озиқ-овқат ишлаб чиқаришини таъминловчи ишлаб чиқариш занжири таклиф этилган.

АННОТАЦИЯ

Удовлетворение потребности населения продовольственной продукции является актуальной проблемой. В статье в условиях Нового Узбекистана рассматриваются необходимость развития продовольственной отрасли, её проблемы. Обеспечение эффективной организации работы продовольственной отрасли необходимыми сырьевыми материалами на основе закона спроса и потребления, обеспечивая на основе цепной связи.

Рассмотрены вопросы размещения малых предприятий продовольственной отрасли, экономические цепные связи между производителями сельскохозяйственной продукции с перерабатывающими предприятиями. Предложена цепная связь производственных малых предприятий потребительской продукции.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

продовольственная отрасль, производство, экономическая эффективность, эффективные программы, финансовые ресурсы, цепь производственной технологии, инфраструктура, объём экспорта, малые продовольственные предприятия, факторы, влияющие на развитие малых предприятий, традиционные факторы, рынок труда, рыночная инфраструктура, транспортные факторы, специализации, цепная связь продовольственной отрасли.

ABSTRACT

This article discusses the need to develop the food industry and its problems in the context of modern Uzbekistan. Meeting the population's demand for food products is a pressing issue. It discusses the effective organization of the food industry's work with the necessary raw materials based on the law of supply and demand, ensuring a chain connection.

KEYWORDS

food industry, production, economic efficiency, effective programs, financial resources, production technology chain, infrastructure, export volume, small food enterprises, factors affecting the development of small enterprises, traditional factors, labor market, market

The article examines the location of small enterprises in the food industry and the economic chain links between agricultural producers and processing enterprises. A chain link between small consumer goods manufacturing enterprises is proposed.

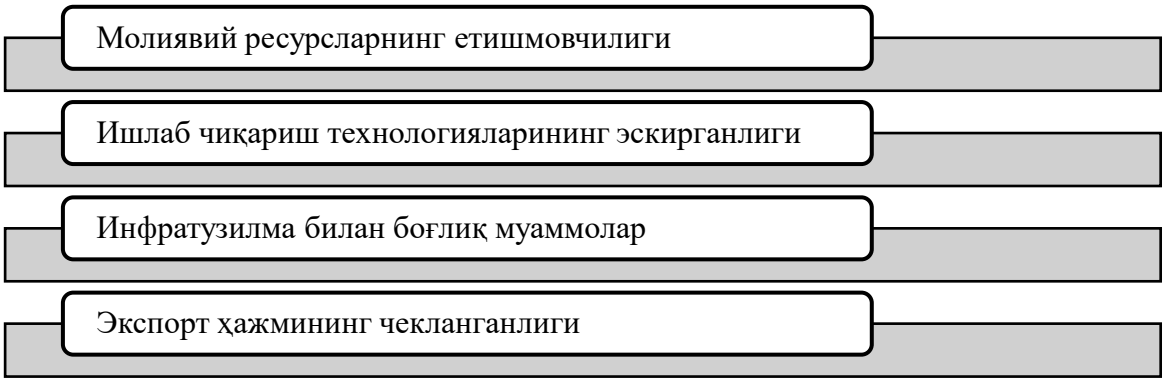
infrastructure, transport factors, specialization, chain link of the food industry.

Янги Ўзбекистон шароитида маҳаллий озиқ-овқат саноатини қўллаб-қувватлашга қаратилган чора-тадбирлар соҳанинг барқарор ривожланиш тенденцияларига эришиш имкониятларини яратди. Жумладан, “Сўнгги йилларда республикада озиқ-овқат саноатини ривожлантириш, соҳага инвестиция маблағларини жалб қилиш ва экспорт фаолиятини қўллаб-қувватлаш бўйича амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажми 6,1 миллиард АҚШ долларидан ва уларнинг йиллик экспорти ҳажми 510 миллион АҚШ долларидан ошди. Шунингдек, охирги уч йилда импорт ўрнини босувчи 75 турдаги 289,9 миллион АҚШ доллари миқдоридаги озиқ-овқат саноати маҳсулотлари ишлаб чиқарилиши таъминланиб, импорт ҳажми 7,4 фоизга камайди. Республика саноатида озиқ-овқат саноати улуши 14 фоиздан 16,6 фоизга ошди”[53]. Шунга қарамай, республика озиқ-овқат саноатини ривожлантириш салоҳиятидн бугунги кунда етарли даражада фойдаланилмаётганлиги турли ҳукумат қарорлари, жумладан, Президент Ш.М. Мирзиёевнинг соҳа тадбиркорлик субъектлари билан учрашувларида бир неча бор таъкидлаб ўтилган.

Таҳлилларга кўра, бугунги кунда мамлакат озиқ-овқат саноатини давлат томонидан қўллаб-қувватлашга қаратилган дастурлар самарадорлигини таъминлашда қуйидаги тизимли муаммолар (1-расмга қаранг) мавжуд эканлиги аниқланди:

- молиявий ресурсларнинг етишмовчилиги – кичик ва ўрта турдаги корхоналарнинг молиявий имкониятларининг чекланганлиги билан биргаликда, уларни тижорат банклари томонидан кўрсатилаётган кредитлаш хизматларидан фойдаланиш жараёнидаги кредит таъминоти билан боғлиқ молиявий муаммоларга дуч келиши;

[53] Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Республикада озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-36-сон фармони, 16.02.2024 й.

1-расм. Ўзбекистонда озиқ-овқат саноатини қўллаб-қувватлашга қаратилган давлат дастурлари самарадорлигига салбий таъсир кўрсатувчи муаммолар[54]

- озиқ-овқат саноати корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш технологияларининг эскирганлиги – маҳаллий озиқ-овқат саноати корхоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнларини модернизациялаш бўйича амалга оширилаётган инвестицион лойиҳаларда илғор технологиялар ва инновцияларни, замонавий ишлаб чиқариш воситаларини амалиётга жорий этилишидаги сусткашлик. Аксарият ҳолатларда маънавий эскириш ҳолатидаги ишлаб чиқариш техникалари асосида ишлаб чиқариш жараёнларини қуроллантириш ҳолатлари намоён бўлади;

- озиқ-овқат саноати ва ёндош тармоқлар инфратузмалари билан боғлиқ муаммолар – озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг ҳом ашё таъминоти, яъни, қишлоқ хўжалиги, жумладан, логистик хизматлар кўрсатишнинг ташиш, сақлаш ва соҳадаги қайта ишлаш тизимлари инфратузилмаларининг етарли даражада ривожланмаганлиги;

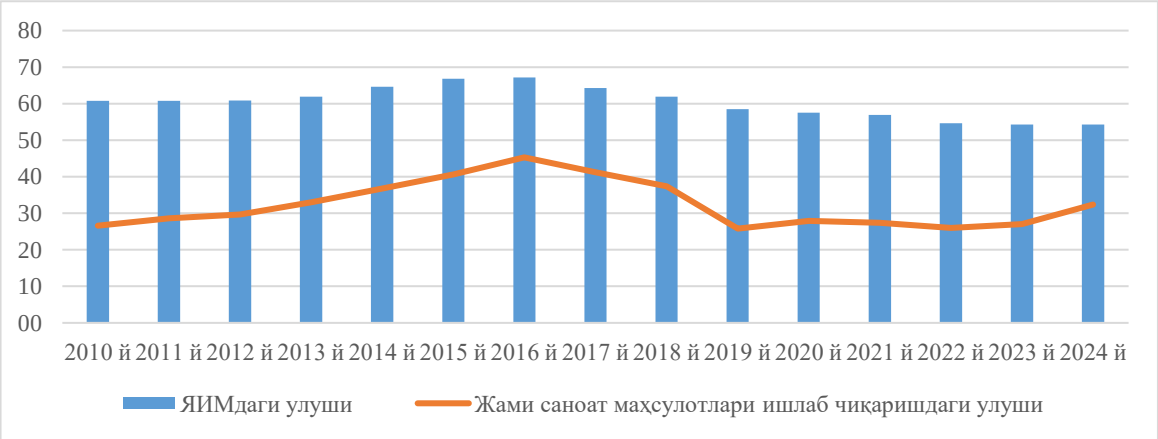
- экспорт ҳажмининг чекланганлиги – маҳаллий озиқ-овқат саноати корхоналари томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар миллий стандартлар тизимига мос келган ҳолда, уларнинг халқаро даражадаги маҳсулот сифати, унинг хавфсизлиги ва экологик стандартлар талабларига мос келмаслиги.

Янги Ўзбекистон шароитида республика вилоятларида кичик саноат зоналарини ташкил этган ҳолда мамлакат саноатининг риволаниш салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш, жумладан, кичик саноат корхоналарини иқтисодий қўллаб-қувватлашга қаратилган дастурлар самарадорлигини оширишга қаратилган ислоҳотларга устуворлик қаратилиб келинмоқда. Хусусан, кейинги йилларда ҳукумат томонидан “махсус иқтисодий, кичик саноат, ёшлар саноат ва тадбиркорлик зоналари фаолиятини

[54] Муаллиф томонидан тузилган

мувофиқлаштириш ва бошқариш тизимини янада соддалаштириш, инвестициялар жалб қилиш учун шароитларни яхшилаш, инвестиция лойиҳаларини жадал амалга оширишни таъминлаш, шу асосда янги иш ўринларини ташкил этиш ва аҳоли даромадларини ошириш”[55] устувор вазифасини белгилаб берилганлиги вилоятларда кичик саноат корхоналарини ривожлантириш бўйича тизимли ислоҳотлар изчил давом эттирилишидан далолат беради.

Таҳлилларга кўра, кичик саноат корхоналари мамлакат иқтисодиётида устувор аҳамият касб этувчи хўжалик юритиш шакллари қаторидан ўрин эгаллаган ҳолда, мамлакат иқтисодий ривожланиш тенденцияларига юқори даражада ўз хиссасини қўшиб келмоқда. Жумладан, 2010-2024 йилларда мамлакат ЯИМ ҳажмида кичик саноат корхоналарининг улуши ўрта ҳисобда 60,4 фоизни ташкил этиб, таҳлил этилаётган даврда кичик саноат корхоналарининг ЯИМдаги улуши динамик ривожланиш тенденциясига эга бўлган ҳолда, 2010-2016 йилларда 60,8 фоиздан 67,2 фоизгача етган бўлса, 2024 йилга келиб ушбу кўрсаткич 54,3 фоизга тенг бўлди (2-расмга қаранг). Ушбу ҳолат 2017 йилдан бошлаб мамлакатда Янги Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришга қаратилган ислоҳотларнинг амалга оширилиши шароитида ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг либераллашуви кучайиб, саноат корхоналари таркибида ўрта ва йирик турдаги корхоналар сони ортиб бораётганлиги билан изоҳланади.

2-расм. Ўзбекистонда кичик саноат корхоналарининг ривожланиш тенденциялари, фоизда[56]

Шу билан биргаликда, таҳлил этилаётган даврда мамлакат жами саноат ишлаб чиқариши таркибида кичик саноат корхоналарининг улуши ўрта ҳисобда 32,4 фоизни ташкил этиб, ушбу кўрсаткич ҳам динамик ривожланиш

[55] Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Махсус иқтисодий, кичик саноат, ёшлар саноат ва тадбиркорлик зоналари фаолияти самарадорлигини оширишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-153-сон фармони, 13.06.2022 й.

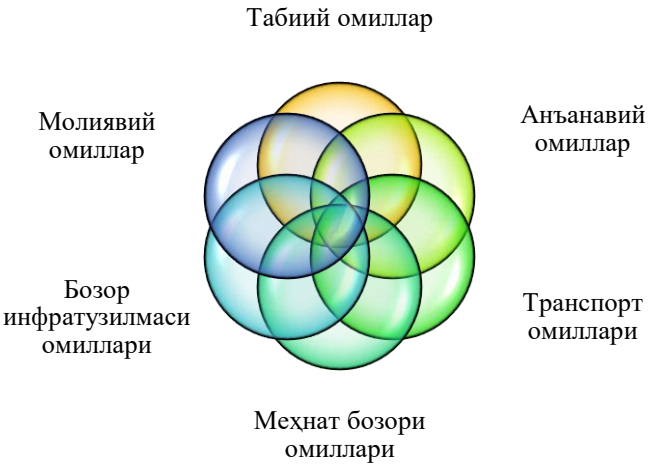
[56] Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Статистика агентлиги маълумотлари асосида тузилган

тенденциясига эга бўлганлиги билан ҳарактерланади. Маълумотларга кўра, 2010-2016 йилларда жами саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш таркибида кичик саноат корхоналарининг улуши 26,6 фоиздан 45,3 фоизга етган бўлса, 2019 йилга келиб ушбу кўрсаткич 25,8 фоизни ташкил этиб, 2024 йилда эса 32,4 фоизга тенг бўлди (2-расмга қаранг). Экспертлар томонидан кичик саноат корхоналарининг ялпи саноат ишлаб чиқариши ҳажмидаги улушининг ривожланиш тенденциялари динамик тенденцияга эга бўлиб келаётганлиги, саноат тармоқларида чуқур таркибий ўзгаришларни амалга оширилиши, юқори қўшилган қийматга, ҳамда, илм-фан сиғимкорлиги жиҳатидан кичик корхоналарга нисбатан катта салоҳиятга эга бўлган ўрта ва йирик саноат корхоналари фаолияти ривожланиб бораётганлиги билан биргаликда, уларда маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнларини вертикал ва горизонтал диверсификациялаш жараёнлари жадаллашиб бораётганлиги билан изоҳланади.

Юқорида ўтказилган таҳлилларга асосланган ҳолда, мамлакат озиқ-овқат саноати ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда кичик саноат корхоналари ўртасида ўзаро иқтисодий манфаатдорлик асосида иклюзив, самарали ва боғланган бозорларни яратишда озиқ-овқат қиймат занжирларига кириш имкониятларидан фойдаланишга устуворлик қаратиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Янги Ўзбекистон шароитида бюджет-солиқ, пул-кредит, божхона тарифлари, озиқ-овқат саноатида амалга оширилаётган давлат сиёсати, озиқ-овқат маҳсулотлари бозор нархларининг шаклланиши кичик саноат корхоналарини жойлаштириш механизмиларига ўз таъсирини ўтказиб, улаарни энергия манбаларига яқинлашуви, бозордаги потенциал талаб ва таклифга қараб ҳамда, ишлаб чиқариладиган маҳсулот турига қараб ҳом ашё таъминоти занжирига яқинлашувини кучайтирмоқда. Шу билан биргаликда, озиқ-овқат саноати кичик корхоналари жойлашувида ёндош тармоқлар инфратузилмаси, жумладан, логистик хизматлар кўрсатиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сифатини бузмааган ҳолда узоқ вақт сақлаш имконини берувчи замонавий музлатгичлар билан қуролланган омборларга яқин ҳудудларда жойлаштирилиши ҳолатлари ҳаам сўнгги йилларда кўзга ташланмоқда. Умуман олганда, кичик озиқ-овқат саноати корхоналари жойлашувига табиий, анъанавий, транспорт, меҳнат бозори, бозор инфратузилмаси ва молиявий ресурслар билан боғлиқ бўлган омиллар таъмир кўрсатиб, улар қуйидагича изоҳланади:

- табиий омиллар – бу турдаги омиллар кўпроқ корхона томонидан ишлаб чиқарилаётган озиқ-овқат маҳсулоти тури бўйича ҳом ашё таъминоти занжирига, жумладан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи деҳқон

ва фермер хўжаликларига яқин бўлган ҳудудларда жойлаштирилади. Одатда бундай жойлашув ҳом ашё таъминоти билан боғлиқ бўлган ҳаражатларни қисқариши ҳисобига корхона томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг бозор баҳосининг пасайишига олиб келади. Шу билан биргаликда, мазкур омилларга устуворлик қаратилиши корхона томонидан ишлаб чиқарилган озиқ-овқат маҳсулотининг бозор ҳудудларидан узоқлашишига сабаб бўлиши мумкин. Бу эса аксинча, у томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг бозор нархини ташиш ҳаражатлари ҳисобига ортишига олиб келиши мумкин бўлади. Одатда табиий омилларга қишлоқ хўжалигида етиштирилаётган маҳсулотларни узоқ-муддат сақлаш ёки уларни ташиш жараёнида сифат бузилиши билан боғлиқ бўлган ҳолатлар кўп учраганда устуворлик қаратган ҳолда кичик озиқ-овқат саноат корхоналарининг жойлаштирилиши кўзга ташланади. Жумладан, ушбу омил ҳудуднинг табиий-иқлимий шарт-шароитлари, ҳудуднинг географик жойлашуви, ҳамда экологик вазият билан боғлиқ бўлган жиҳатларини ҳам ўз ичига олади;

3-расм. Кичик озиқ-овқат саноати корхоналарини жойлаштирилишига таъсир кўрсатувчи омиллар[57]

- анъанавий омиллар – бу корхона жойлаштирилиши мумкин бўлган ҳудудларда муқобил ҳолатдаги озиқ-овқат маҳсулотини ишлаб чиқариш корхонаси учун ажратилган ер майдонларида ишлаб чиқариш нуқталарини ташкил этилиши назарда тутилади. Бунда мамлакат иқтисодиёти учун хос бўлган хусусиятлардан келиб чиқиб, шаклланган ишлаб чиқариш нуқтасини жойлаштириш билан боғлиқ бўлган ижтимоий-иқтисодий анъаналар назарда тутилади. Мамлакатимиз амалиётида бу турлаги омиллар кўпроқ табиий омиллар билан боғлиқликда, яъни, ҳудуднинг географик жойлашуви, табиий-

[57] Муаллиф томонидан тузилган

иқлимий шарт-шароитлари, экологик вазият ҳамда истеъмол бозорларига яқин жойларда жойлаштирилиши билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади;

- транспорт омиллари – бунда корхона томонидан ишлаб чиқарилган озиқ-овқат маҳсулотлари, жумладан, маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур бўладиган ҳом ашёни ташиш учун қулай транспорт инфратузилмаси мавжуд бўлган ҳудудларда ишлаб чиқариш нуқталарини жойлаштирилиши назарда тутилади. Иқтисодий адабиётларда ўтказилган тадқиқотлар натижаларига кўра, бугунги кунда мамлакатимиз амалиётида озиқ-овқат саноати маҳсулотлари бозор нархи шаклланишида транспорт хажаратлари маҳсулот нархининг ўрта ҳисобда 10-15 фоиз[58] улушга эга эканлиги аниқланган. Бундан кўриниб турибдики, кичик корхоналар учун транспорт омиллари билан боғлиқ ҳолда уларни жойлаштирилиши улар томонидан ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг бозор баҳосига сезиларли даражада таъсир кўрсатиб, ишлаб чиқарилган озиқ-овқат маҳсулотларининг бозор айланмси ҳажмининг нарх ортиши ҳисобига камайишига сабаб бўлиши мумкин бўлади;

- меҳнат бозори омиллари – бунда кичик озиқ-овқат саноати корхоналарини жойлаштиришда меҳнат бозоридги талаб ва таклиф, жумладан ҳудуддаги демографик омилларни инобатга олиш талаб этилади. Бу турдаги омиллар бир тарафдан корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур ёлланма ишчиларни ишга ёллаш билан боғлиқ бўлган харажатларга ўз таъсирини кўрсатса, бошқа тарафдн корхона томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг ҳудуддаги озиқ-овқат маҳсулотлари бозоридаги потенциал талаб ҳажмини баҳолашга имкон беради;

- бозор инфратузилмаси омиллари – бу турдаги омиллар қаторига банк ва молия институтлари, лизинг, суғурта, биржа кабиларни киритиш мумкин бўлиб, улар кичик саноат корхоналарини моддий ва молиявий ресурслар билан тезроқ ва самарали айрбошлашини таъминлашга хизмат қилади. Бозор инфратузилмаларининг янги илғор ва информацион технологиялар асосида кичик саноат корхоналарини жойлаштиришда муҳимлиги билан ажралиб туради. Бундан ташқари замонавий ахборот технологиялари ҳамда алоқа тизимини шакллантириш кичик саноат корхоналарини жойлаштиришда янги ва юқори сифат даражаларига эришиш учун имкон очиб бермоқда. Юқори илғор технологияларга асосланган информацион технологияларнинг қўлланилиши саноатнинг нафақат, кичик саноат балки, барча тармоқларида таркибий ўзгаришларга етаклади. Натижада, информацион манбаалар ва технологиялар кичик саноат корхоналарни жойлаштириш бўйича аниқ таклиф

[58] Турсунова Н., Шаропова М. Кичик инновацион саноат корхонларни жойлаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари. Yosh olimlar: ilmiy-amaliy konferensiya. 2023 y. – 101-107 betlar

ва тавсиялар ишлаб чиқишга ёрдам беради. Кичик саноат корхоналарини ривожлантириш ва жойлаштириш институционал ўзгаришларга, хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни ривожлантириш учун маълум қулай шароитлар яратилиши билан боғлиқ ҳисобланади;

- молиявий омиллар – бунда молиявий ресурсларнинг асосий манбааи сифатида минтақаларда инвестицион муҳитни яратиб, унинг жозибадорлигини таъминлаш орқали хорижий инвестицияларни жалб қилиш, маҳаллий бюджетларнинг даромад базаларини кенгайтириш ва кичик корхоналарни жойлаштириш, аҳоли маблағларини жалб қилиш орқали инвестицион фаолликни ошириш, турли бюджетдан ташқари жамғармалар ва халқаро молия ташкилотлари грантидан унумли фойдаланишни кўрсатиш мумкин бўлади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, бугунги кунда республика ҳудудларида уларнинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етишитириш бўйича ихтисослашган агрокластерлар фаолиятини, жумладан, вилоятлар кесимида кичик саноат зоналарини ташкил этган ҳолда кичик саноат корхоналарини ривожлнтиришга устуворлик қаратилиб келинаётганлигини инобатга олган ҳолда, кичик иқтисодий субъектлар, жумладан, кичик озиқ-овқат саноати корхоналари, кичик қишлоқ хўжалиги субъектлари ўртсида ўзаро иқтисодий манфаатдорликка асосланган инклюзив, самарали ва боғланган бозорларни яратиш амалиётига ўтишда озиқ-овқат маҳсулоти тури бўйича қиймат занжирларига биргаликда киришиш механизмини ишлаб чиқдик (4-расмга қаранг).

Бунда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи фермер, деҳқон ва шахсий томорқа хўжаликлари фаолияти улар томонидан етиштирилган маҳсулотларни қайта ишловчи кичик саноат корхоналари билан интеграциялаштирилиб, кооперацион муносабатлар асосида озиқ-овқат маҳсулоти тури бўйича қиймат занжиридаги кичик субъектлар иштироки ташкил этилган бўлса, кейинчалик, бозор рақобати курашининг кучайиши сабабли қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи, жумладан, етиштирилган маҳсулотларни ташиш, сақлаш, қайта ишланган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қадоқлаш, истеъмолчиларга етказиб бериш каби хизмат кўрсатувчи субъектлар ҳам мазкур интеграцион бирлашма фаолиятига қўшиб олинганлиги билан характерланади.

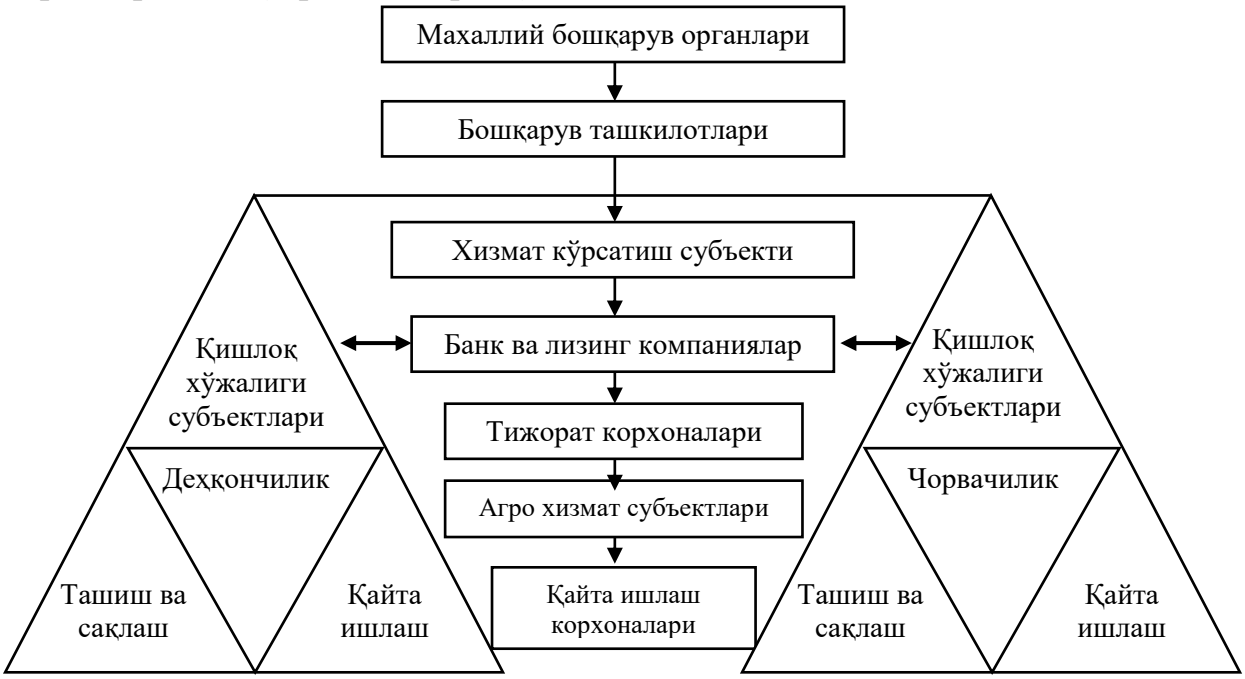
4-расм. Кичик субъектлар ўртасида озиқ-овқат занжирига киришиш орқали инклюзив, самарали ва боғланган бозорларни яратиш механизми[59]

Бу эса ўзаро иқтисодий манфаатли ҳамкорлик асосида кичик субъектлар томонидан инклюзив, самарали ва боғланган бозорларни яратиш имкониятини вужудга келтиради. Бунда ишлаб чиқариш харажатлари, жумладан, вақт ва капитал сарфини кескин камайтирганлиги сабабли, рақобат курашида рақобатчи йирик корхоналарга қараганда нисбий устунликка эга бўлиш имкониятларини кенгайтириши илмий асосланган. Натижада кичик озиқ-овқат саноати корхоналари ўрта ва йирик турдаги корхоналар билан бемалол рақобатлаша оладиган даражада маҳсулот ишлаб чиқариш самарадорлигига эришишади.

Шу билан биргаликда, республика ҳудудларининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш бўйича ихтисослашувидан келиб чиққан ҳолда,

[59] Муаллиф томонидан тузилган

кичик озиқ-овқат саноати корхоналарини ўзаро мунтаносибликда “нуқтали” кичик саноат зоналарини ташкил этган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш занжири таъминотини мустаҳкамлашга қаратилган давлат дастурларини амалга оширишга устуворлик қаратиш керак бўлади. Бундай усул орқали кичик озиқ-овқат саноати корхоналари фаолиятини ривожлантириш ҳудудий ихтисослаштиришга қаратилган дастурларнинг таркибий компоненти ҳисобланди. Бунда махаллий бошқарув органлари томонидан давлат хусусий шериклик механизми асосида кичик озиқ-овқат саноати корхоналарини ривожлантиришга қаратилган чора-тадбирлар амалга оширилади. Шунингдек, кичик озиқ-овқат саноати корхоналарига имтиёзли молиявий хизматлар кўрсатиш мақсадида тегишли тижорат бандалари ва лизинг компаниялари ҳам бириктирилади (5-расмга қаранг).

5-расм. Ҳудудларнинг қишлоқ хўжалигига ихтисослашуви асосида “нуқтали” кичик озиқ-овқат саноати зоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш занжири таъминотини қўллаб-қувватлаш механизми[60]

Бу орқали кичик озиқ-овқат саноати корхоналарининг молиявий ресурсларга бўлган талаби, ҳамда кичик саноат корхоналарини жойлаштиришда бозор инфратузилмаси омиллари самарадорлигини таъминлашга эришилади.

Таклиф этилаётган ҳудудларнинг қишлоқ хўжалигига ихтисослашуви асосида “нуқтали” кичик озиқ-овқат саноати зоналарида маҳсулот ишлаб чиқариш занжири таъминотини қўллаб-қувватлаш механизмининг яна бир ўзига хос жиҳати кичик озиқ-овқат саноати корхоналари томонидан аграр ва бозор хизматлари кўрсатиш амалиётининг мавжудлигида намоён бўлади.

[60] Муаллиф томонидан тузилган.

Бунда бу турдаги хизматлар кўрсатувчи кичик иқтисодий субъектлар ҳудудий интеграцион-кооперацион қишлоқ хўжалиги бирлашмасига бириктирилиб, нафақат кичик озиқ-овқат саноати корхоналарининг ўз эҳтиёжлари, балки бошқа қишлоқ хўжалиги субъектлари учун ҳам бу турдаги хизматларни кўрсатиши мумкин бўлади. Бу эса ҳудуднинг қишлоқ хўжалиги билан ўзаро мутааносибликда озиқ-овқат саноатини ривожлантириш салоҳиятидан фойдаланиш самарадорлигини оширади.

Озиқ-овқат саноат корхоналарини ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда кичик озиқ-овқат корхоналарини ўрнини ўрганиш асосида қуйидаги хулосаларга келдик:

- давлат даражасида мамлакатда озиқғовқат саноатини барқарор ва самарали ривожланиб боришини таъминлаш, молиявий ресурслар билан, ишлаб чиқариш технологияларини инновацион тарзда янгилаш билан, бозор инфратузилмарини инновацион тарзда ривожлантириш ва озиқ-овқат саноатини ривожлантириш учун импорт ва экспорт муаммоларини талаб ва таклиф асосида ташкил этиш зарур;
- республика ҳудудларининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш бўйича иҳтисослашувидан келиб чиққан ҳолда, кичик озиқ-овқат саноат корхоналарини ўзаро мутаносибликда “нуқтали” кичик саноат озиқ-овқат зоналарини ташкил этишда маҳсулот ишлаб чиқаришда занжир таъминотини мустаҳкамлашга қаратилган давлат дастурларини амалга оширишни таъминлаш лозим;
- таклиф этилган ҳудудларнинг қишлоқ хўжалигига иҳтисослашуви асосида саноат корхоналари томонидан аграр ва бозор хизматларини кўрсатиш мажмуасини ривожлантириш зарур.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР.

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Пахтачилик тармоғини бошқариш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2017 йил 28 ноябрдаги ПҚ-3408-сон қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Республика ҳудудларини қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришга иҳтисослаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида” 2020 йил 11 майдаги ПҚ-4709-сон қарори.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Республика озиқ-овқат саноатини жадал ривожлантириш ҳамда аҳолини сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари билан тўлақонли таъминлашга доир чора-тадбирлар тўғрисида” 2020 йил 9 сентябрдаги ПҚ-4821-сон қарори.

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Махсус иқтисодий, кичик саноат, ёшлар саноат ва тадбиркорлик зоналари фаолият самарадорлигини оширишнинг қўшимча чора-тадбирлари тўғрисида” 2022 йил 13 июндаги ПФ-153-сон фармони.
5. Алтухов А.И. Продовольственная безопасность в контексте реализации новой редакции ее доктрины // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии, № 9, 2020. – с. 82-89.
6. Қурбонова А.Д. Озиқ-овқат саноати корхоналарида персонални мотивациялаштиришнинг ўрни ва аҳамияти. Иқтисод ва молия, № 9 (145), 2021. – 42-47 бетлар.
7. Зайнитдинова У. Барқарор иқтисодий ўсиш омиллари / Бозор, пул ва кредит – Т., 2011, № 6, 38-42 б.
8. Иванова Г.Н., Окрепилов В.В., Окрепилова И.Г. Развитие теории управления качеством с целью устойчивого развития и повышения качества жизни. Качество и жизнь. № 1. 2016. – с. 3-9.
9. Яськин А.Н. Обеспечение безопасности пищевой продукции в рамках интегрированных систем менеджмента. Национальные интересы: приоритеты и безопасность. № 18 (111), 2011. – с. 71-76
10. Bresciani S. Open, networked and dynamic innovation in the food and beverage industry. British Food Journal Vol. 119 (11), 2017. – pp. 2290-2293
11. Majid I., Nayik G. A., Dar S. M., & Nanda V. Novel food packaging technologies: Innovations and future prospective. Journal of the Saudi Society of Agricultural Sciences Vol. 17 (4), 2018. – pp. 454-462

KIMYO FANINI O‘QITISHDA BAHOLASHNING YANGI METODI: EVALBEE DASTURI MISOLIDA

Temirov Farrux Faxridinovich
Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi, Buxoro shahar 27-maktabning oliy toifali kimyo fani o‘qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.16753505

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada kimyo fanini o‘qitishda o‘quvchilar bilimini baholashning an’anaviy usullariga muqobil ravishda zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Xususan, EvalBee dasturining imkoniyatlari tahlil qilinib, uning yordamida testlarni tez va samarali tekshirish, natijalarni tahlil qilish hamda o‘quvchilarga tezkor fikr-mulohaza berish yo‘llari batafsil yoritilgan. Dasturdan foydalanish orqali baholash jarayonini optimallashtirish va o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasini oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

KALIT SO‘ZLAR

kimyo o‘qitish, baholash, EvalBee, innovatsion metodlar, raqamli texnologiyalar, test, tezkor fikr-mulohaza.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются возможности использования современных цифровых инструментов в качестве альтернативы традиционным методам оценки знаний учащихся при обучении химии. В частности, анализируются возможности программы EvalBee, подробно описываются способы быстрой и эффективной проверки тестов, анализа результатов и предоставления оперативной обратной связи учащимся. Представлены практические рекомендации по

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

обучение химии, оценивание, EvalBee, инновационные методы, цифровые технологии, тест, оперативная обратная связь.

оптимизации процесса оценивания и повышению учебной мотивации учащихся с помощью этой программы.

ABSTRACT

This article explores the possibilities of using modern digital tools as an alternative to traditional methods of assessing students' knowledge in chemistry education. Specifically, it analyzes the capabilities of the EvalBee program, detailing methods for quick and efficient test checking, result analysis, and providing prompt feedback to students. Practical recommendations are offered on optimizing the assessment process and enhancing student learning motivation through the use of this program.

KEYWORDS

chemistry teaching, assessment, EvalBee, innovative methods, digital technologies, test, prompt feedback.

Kirish. Bugungi globallashuv va axborot texnologiyalari jadal rivojlanayotgan davrda ta’lim tizimiga ham innovatsion yondashuvlarni joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. O‘qitish samaradorligini oshirishda nafaqat o‘quv materialining sifati, balki o‘quvchilarning bilimini obyektiv va tezkor baholash mexanizmlari ham hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Kimyo fani, o‘ziga xos murakkabligi va amaliy ahamiyati bilan, o‘quvchilardan nazariy bilimlarni puxta o‘zlashtirish bilan birga, ularni amalda qo‘llash ko‘nikmalarini ham talab etadi. An’anaviy baholash usullari, masalan, yozma ishlar yoki og‘zaki so‘rovlar, ko‘pincha vaqt talab qiladi va natijalarni tahlil qilishda subyektivlikka olib kelishi mumkin. Shu sababli, ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish, xususan, baholash jarayonini avtomatlashtiradigan dasturiy ta’minotlardan foydalanish dolzarb masala hisoblanadi. Ushbu maqolada EvalBee dasturidan foydalangan holda kimyo fanini o‘qitishda baholashning yangi, samarali metodlari tushuntiriladi.

Asosiy qism. An’anaviy baholash usullarining kamchiliklari va yangi yondashuvlarga ehtiyoj sezmoqda.Kimyo darslarida o‘quvchilarning bilimini baholashda asosan quyidagi usullardan foydalaniladi:

Og‘zaki so‘rov: O‘qituvchi o‘quvchiga savollar beradi va uning javoblariga qarab baho qo‘yadi. Bu usul shaxsiy muloqotni ta’minlasa-da, katta sinflarda har bir o‘quvchini baholashga vaqt yetmasligi va o‘qituvchining subyektiv qarashlariga bog‘liq bo‘lishi mumkin.

Yozma ishlar/nazorat ishlari: O‘quvchilar belgilangan vaqt ichida savollarga yozma javob berishadi. Bu usul bilimlarni tizimli tekshirish imkonini bersa-da, tekshirish jarayoni ko‘p vaqt oladi va natijalar tezkorlik bilan o‘quvchilarga yetkazilmasligi mumkin.

Test sinovlari: Bu usul ko‘p sonli o‘quvchilarning bilimini qisqa vaqt ichida tekshirish uchun qulay. Biroq, an’anaviy testlarni qo‘lda tekshirish ham ko‘p mehnat talab qiladi.

Yuqorida sanab o‘tilgan usullar o‘z o‘rniga ega bo‘lsa-da, ularning har biri ma’lum bir cheklovlarga ega. Ayniqsa, o‘quvchilar soni ko‘p bo‘lgan sinflarda baholash jarayonini samarali tashkil etish, natijalarni tezkor tahlil qilish va o‘quvchilarga o‘z xatolari bo‘yicha tezkor fikr-mulohaza berish dolzarb muammolardir. Zamonaviy texnologiyalar aynan shu muammolarga yechim topishga yordam beradi.

EvalBee dasturining imkoniyatlari va kimyo fanida qo‘llanishi

EvalBee – bu test natijalarini skanerlash va avtomatik ravishda baholash uchun mo‘ljallangan mobil ilova (va kompyuter dasturi). Uning yordamida o‘qituvchilar ko‘p variantli testlarni (multiple-choice questions) tezkor tekshirib, natijalarni raqamli shaklda saqlashi va tahlil qilishi mumkin. Dastur quyidagi afzalliklarga ega:

Tezkor baholash: EvalBee dasturi telefon kamerasi yordamida maxsus test blankalarini skanerlab, javoblarni bir necha soniya ichida tekshiradi. Bu vaqtni sezilarli darajada tejaydi. Kimyo fanida nazariy bilimlarni tekshirishda juda qulay.

Xatosiz natijalar: Avtomatik tekshirish inson omili bilan bog‘liq xatolarni minimallashtiradi. Bu baholashning obyektivligini oshiradi.

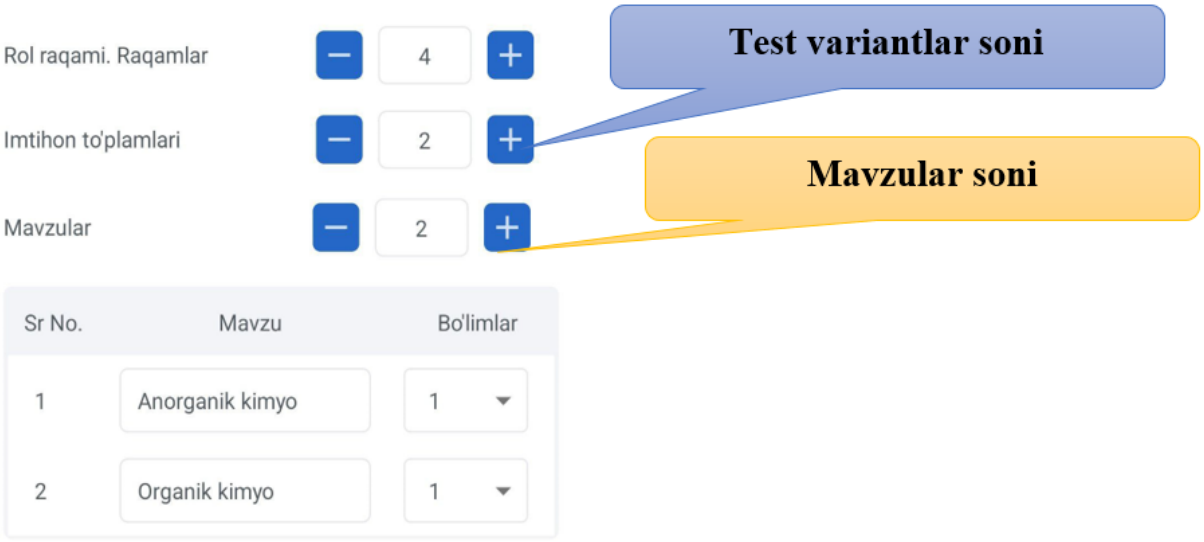
Batafsil tahlil: Dastur har bir o‘quvchining natijasi, umumiy sinf natijalari, eng ko‘p xato qilingan savollar va mavzular bo‘yicha batafsil statistik ma’lumotlarni taqdim etadi. Kimyo mavzularini o‘zlashtirish darajasini aniqlashda bu ma’lumotlar juda qimmatlidir. Masalan, "Kimyoviy reaksiya turlari" yoki "Redoks reaksiyalar" mavzusida qaysi savollar ko‘proq xatolikka yo‘l qo‘yilganini aniqlash mumkin.

Tezkor fikr-mulohaza: Natijalar tezkorlik bilan olinishi sababli, o‘qituvchi darhol o‘quvchilarga ularning xatolari bo‘yicha fikr-mulohaza bera oladi. Bu o‘quvchilarning o‘quv jarayoniga faolroq jalb etilishini ta’minlaydi va o‘z bilimlaridagi bo‘shliqlarni tezda to‘ldirishga yordam beradi. Kimyo fanida ayniqsa formulalar, reaksiyalar yozishdagi xatolarni tezkorlik bilan ko‘rsatish o‘quvchilar uchun juda foydali.

Qog‘oz sarfini kamaytirish: Garchi test blankalari chop etilishi kerak bo‘lsada, natijalarni saqlash va hisobotlarni shakllantirish raqamli tarzda amalga oshiriladi, bu esa qog‘oz sarfini kamaytiradi.

EvalBee dasturidan foydalanish bosqichlari (kimyo misolida)

Test blankasini tayyorlash: EvalBee dasturi o‘zining maxsus shablonlarini taqdim etadi. (1-rasm). O‘qituvchi ushbu shablon asosida test blankasini chop etadi. Bu blankalarda javoblarni belgilash uchun maxsus doirachalar mavjud.

1-rasm.

2-sahifasida har bir mavzu bo‘yicha nechta savollar soni, javobi nechta variantdan iborat ekanligi va har bir javoblar uchun necha ball berilishi to‘ldiriladi. (2-rasm) Bunda yuqori sinf o‘quvchilarning BMBA ning test sinovlariga tayyorgarlik darajalarini aniqlash uchun maxsus blok testlar o‘tkazish ham mumkin. Buning uchun majburiy fanlarga 1,1, asosiy birinchi fan uchun 3,1, ikkinch fan uchun 2,1 balldan baholab, jami 189 balli sistemadan nechi ball olishini tekshirish mumkin.

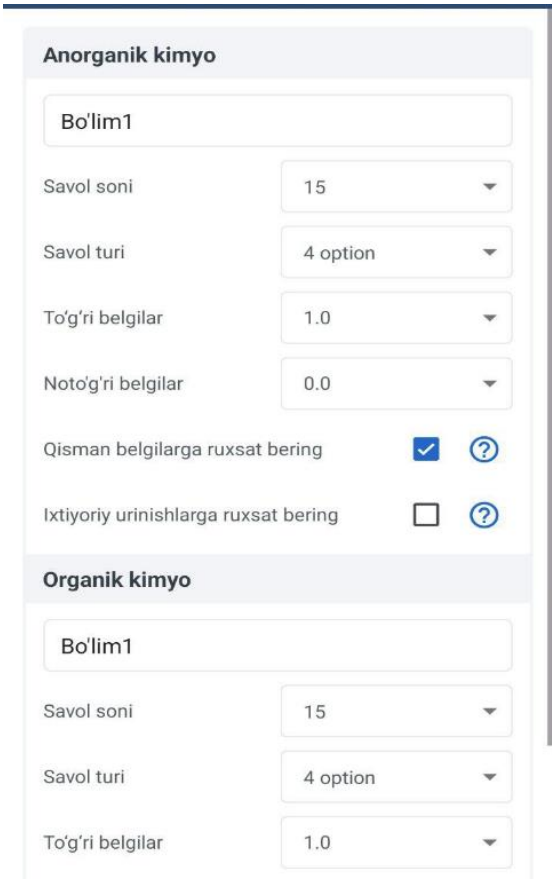
2. Test savollarini tuzish: Kimyo fani uchun xos savollar (masalan, kimyoviy elementlarning belgisi, formulalar, reaksiyalarning nomi yoki turlari bo‘yicha savollar) bilan test tuziladi. Kimyo fani bo‘yicha, masalan, "Atom tuzilishi", "Kimyoviy bog‘lanishlar", "Eritmalar", "Organik kimyo asoslari" kabi mavzular bo‘yicha ko‘p variantli test savollari tuziladi. Savollarning har biriga 4-5 ta javob varianti beriladi, shulardan bittasi to‘g‘ri bo‘ladi.

3.Javob kalitini kiritish: Dasturga to‘g‘ri javoblar kaliti kiritiladi. Bu jarayon juda oddiy va intuitiv. (3-rasm)

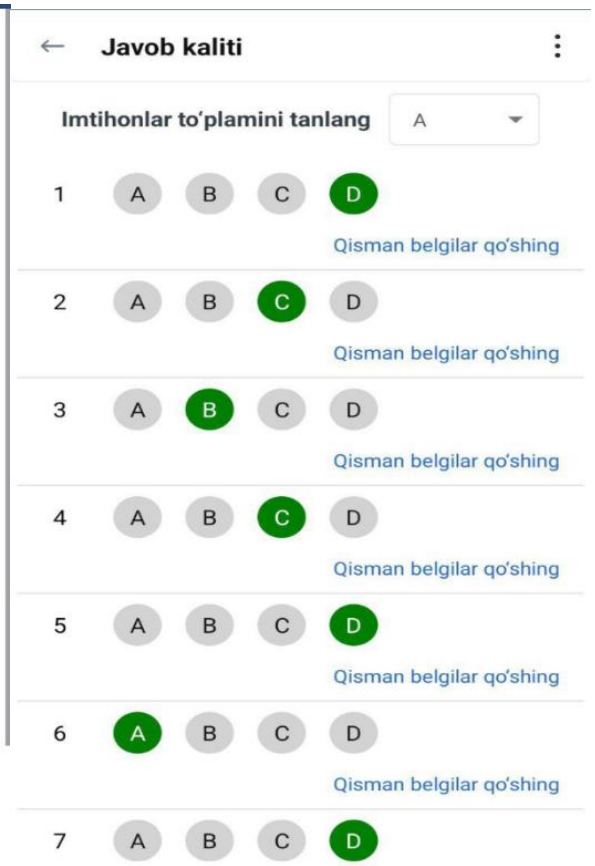
4.Testni o‘tkazish: O‘quvchilar test blankalarida to‘g‘ri javoblarni belgilab chiqishadi.

5.Tekshirish: O‘qituvchi EvalBee mobil ilovasini ochib, telefon kamerasini har bir o‘quvchining javob blankasiga yo‘naltiradi. Dastur javoblarni avtomatik skanerlab, baholaydi va natijalarni darhol ko‘rsatadi.

6.Natijalarni tahlil qilish: EvalBee dasturining eng muhim afzalliklaridan biri bu baholash natijalarini batafsil statistik tahlil qilish imkoniyatidir. Bu funksiya o‘qituvchiga shunchaki ballarni ko‘rsatishdan ko‘ra chuqurroq ma’lumot beradi va o‘quv jarayonini yanada samarali tashkil etishga yordam beradi.

2-rasm.

3-rasm

EvalBee quyidagi asosiy statistik ma’lumotlarni taqdim etadi:

Har bir o‘quvchining individual natijasi: Dastur har bir o‘quvchining to‘plagan balli, foizdagi ko‘rsatkichi va qaysi savollarga to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri javob berganligi haqida aniq ma’lumot beradi. Bu o‘qituvchiga har bir o‘quvchining o‘zlashtirish darajasini baholash va individual yordam ko‘rsatishda muhimdir.

Sinfning umumiy natijalari: EvalBee butun sinfning o‘rtacha ballini, eng yuqori va eng past ballarni, shuningdek, natijalarning umumiy taqsimotini (masalan, grafiklar ko‘rinishida) ko‘rsatadi. Bu o‘qituvchiga sinfning umumiy bilim darajasi haqida tasavvur beradi.

Savollar bo‘yicha tahlil: Aynan shu bo‘lim o‘quvchilardagi bilim bo‘shliqlarini aniqlashda juda muhimdir. EvalBee har bir savolga qaysi foiz o‘quvchilar to‘g‘ri javob berganini va qaysi foizi xato qilganini aniqlab beradi.

Agar №5 savolga (masalan, "Kimyoviy reaksiya tezligiga ta’sir qiluvchi omillarni toping") sinfdagi o‘quvchilarning 70% dan ortig‘i noto‘g‘ri javob bergan bo‘lsa, bu o‘qituvchi uchun signaldir. Bu shuni anglatadiki: Mavzuga oid tushunmovchiliklar: Ehtimol, "Kimyoviy reaksiya tezligi va unga ta’sir qiluvchi omillar" mavzusi yaxshi tushuntirilmagan yoki o‘quvchilar tomonidan yetarli darajada o‘zlashtirilmagan.

O‘qitish metodikasini ko‘rib chiqish zarurati: O‘qituvchi ushbu mavzuni tushuntirishda qo‘llagan metodikasini qayta ko‘rib chiqishi, qo‘shimcha misollar, amaliy mashg‘ulotlar yoki vizual materiallardan foydalanishi kerak.

Shuningdek, dastur eng ko‘p tanlangan noto‘g‘ri javoblarni ham ko‘rsatishi mumkin (agar savolda bir nechta variant bo‘lsa). Bu o‘quvchilarning qanday noto‘g‘ri tushunchalarga ega ekanligini aniqlashga yordam beradi. Masalan, agar "Katalizator" savoliga javob berishda ko‘pchilik "ingibitor" variantini belgilagan bo‘lsa, demak ular bu ikki tushunchani chalkashtirayotgan bo‘ladi.

Mavzular bo‘yicha tahlil: Agar test bir nechta mavzuni qamrab olgan bo‘lsa, EvalBee har bir mavzu bo‘yicha o‘zlashtirish darajasini alohida ko‘rsatishi mumkin. Bu o‘qituvchiga butun o‘quv dasturi bo‘yicha qaysi bo‘limlar yaxshiroq o‘zlashtirilganini va qaysi mavzularda takrorlash yoki qo‘shimcha mashg‘ulotlar o‘tkazish zarurligini aniqlashda yordam beradi.

Xulosa.EvalBee dasturini kimyo fanini o‘qitishda baholash jarayoniga integratsiya qilish bir qator muhim afzalliklarga ega.

Birinchidan, bu baholash jarayonining tezligi va obyektivligini sezilarli darajada oshiradi, o‘qituvchining vaqtini tejaydi.

Ikkinchidan, o‘quvchilarga tezkor va aniq fikr-mulohaza berish imkonini yaratadi, bu esa ularning o‘quv jarayoniga bo‘lgan motivatsiyasini kuchaytiradi va o‘z bilimlaridagi kamchiliklarni tezda bartaraf etishga yordam beradi.

Uchinchidan, dastur taqdim etgan batafsil statistik tahlillar o‘qituvchilarga o‘quv materialining qaysi jihatlari yaxshiroq o‘zlashtirilganini va qaysi mavzularga ko‘proq e’tibor qaratish lozimligini aniqlashda yordam beradi.

Kimyo fanining o‘ziga xos murakkabligi va amaliy ahamiyatini hisobga olgan holda, EvalBee kabi innovatsion texnologiyalardan foydalanish nafaqat baholash jarayonini optimallashtiradi, balki o‘qitish-o‘rganish jarayonining umumiy samaradorligini oshirishga, o‘quvchilarda kimyo faniga bo‘lgan qiziqishni uyg‘otishga va ularni kelajakda ilm-fan hamda texnologiya sohasida muvaffaqiyatli mutaxassislar bo‘lib yetishishlariga zamin yaratadi. Texnologiyadan to‘g‘ri foydalanish orqali biz ta’lim sifatini yangi bosqichga olib chiqa olamiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "O‘zbekiston Respublikasining 2022-2026-yillarga mo‘ljallangan taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida"gi PF-60-sonli Farmoni, unda raqamli ta’limni rivojlantirish vazifalari
2. Tolstikov V.G. Sovremennye tendensii v otsenke znaniy uchashchixsya. – M.: Prosveshchenie, 2010. (Baholashning zamonaviy tendensiyalari, test sinovlari va ularning samaradorligi haqida ma’lumot beradi.)
3. Jonassen, D. H. (2000). Computers as mindtools for schools: Engaging critical thinking with technology. Prentice Hall. (Texnologiyalarning ta’limdagi roli, jumladan, baholash vositasi sifatida qo‘llanilishi bo‘yicha umumiy nazariy asoslar.)
4. EvalBee dasturining rasmiy veb-sayti va foydalanuvchi qo‘llanmalari. Dasturning funksiyalari, qo‘llash imkoniyatlari, texnik jihatlari haqida eng to‘g‘ri va dolzarb ma’lumot manbai.)
5. Raqamli baholash va ed-tech (education technology) bo‘yicha ilmiy maqolalar:
6. Digital Assessment: Practices, Challenges and Opportunities. "Journal of Research on Technology in Education" yoki "Educational Technology & Society" jurnallarida.)
7. The Impact of Automated Assessment Tools on Student Learning and Engagement.

MAKTABGA TAYYORLOV GURUHI TARBIYALANUVCHILARIDA ROSTGO‘YLIK VA ODOB-AHLOQ SHAKLLANTIRISH METODIKASI

N. Parmanova
Payariq tumani 39-son DMTT direktori
G. Sadullayeva
Tarbiyachi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada maktabga tayyorlov guruhi tarbiyalanuvchilarida rostgo‘ylik va odob-ahloq ko‘nikmalarini shakllantirishning ahamiyati, metod va usullari yoritilgan. Bolalarda ijtimoiy-axloqiy qadriyatlarni singdirishda pedagogik yondashuvlar, jumladan, Reggio Emilia metodikasi, suhbat, rolli o‘yin va hikoya tahlilidan foydalanishning samaradorligi tahlil qilingan. Tadqiqot natijalarida rostgo‘ylik va odob-ahloq ko‘nikmalarini rivojlantirish bolalarning shaxsiy sifatlari va jamoadagi o‘rniga ijobiy ta’sir ko‘rsatuvchi asosiy omil ekanligi aniqlangan.

KALIT SO‘ZLAR

maktabga tayyorlov guruhi, rostgo‘ylik, odob-ahloq, axloqiy tarbiya, Reggio Emilia, ijtimoiy kompetensiya.

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещены значение, методы и приемы формирования навыков честности и нравственности у воспитанников подготовительной группы к школе. Проанализирована эффективность педагогических подходов в воспитании социально-нравственных ценностей у детей, в том числе использования методики Реджио Эмилия, беседы, ролевой игры и анализа рассказа. По результатам исследования установлено, что развитие навыков честности и этикета является основным фактором, положительно

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Подготовительная группа к школе, честность, этика, нравственное воспитание, Реджио Эмилия, социальная компетентность.

влияющим на личностные качества детей и их место в коллективе.

ABSTRACT

This article highlights the importance, methods, and techniques of forming honesty and moral skills in students of pre-school groups. The effectiveness of pedagogical approaches in instilling socio-moral values in children, including the use of the Reggio Emilia method, conversation, role-playing games, and story analysis, was analyzed. As a result of the study, it was established that the development of honesty and ethical skills is the main factor that positively influences the personal qualities of children and their place in society.

KEYWORDS

Pre-school group, honesty, etiquette, moral education, Reggio Emilia, social competence.

Kirish

Bola shaxsini maktab ta’limiga tayyorlash jarayonida uning bilim, malaka va koʻnikmalarini shakllantirish bilan bir qatorda, axloqiy sifatlarni rivojlantirish ham alohida ahamiyatga ega. Rostgoʻylik va odob-ahloq koʻnikmalari bolada erta yoshdan boshlab tarbiyalanishi lozim boʻlgan shaxsiy fazilatlardandir. Psixologlar fikricha, 6–7 yosh davrida bola ijtimoiy qadriyatlarni ongli ravishda qabul qila boshlaydi va oʻz xatti-harakatlarini shu qadriyatlarga moslashtirish qobiliyatiga ega boʻladi. Shu bois, maktabga tayyorlov guruhida axloqiy tarbiya jarayoni maqsadli, tizimli va interfaol metodlarga asoslangan boʻlishi zarur.

Adabiyotlar tahlili

Pedagogika va psixologiya sohasidagi tadqiqotlar (A.V. Mudrik, J. Piajé, L.S. Vygotskiy) shuni koʻrsatadiki, axloqiy tarbiya jarayonida kattalar namunasi, tengdoshlar bilan muloqot va oʻz faoliyatini baholash imkoniyati yetakchi omillar hisoblanadi. Oʻzbek pedagog olimlari (S. Nishonova, N. Xoʻjayev) ishlarida esa bolalarda rostgoʻylikni shakllantirish oʻyin faoliyati, hikoya va ertaklar tahlili orqali samarali kechishi ta’kidlanadi.

Reggio Emilia yondashuvi bolalarning shaxsiy tajribasiga tayanib, ularni erkin fikr bildirish va tanlov qilishga oʻrgatadi, bu esa rostgoʻylik va odob-ahloq kabi fazilatlarni tabiiy shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodlari

1. Rostgoʻylik tushunchasi va uning bolalar hayotidagi oʻrni

Rostgo‘ylik – bu haqiqatni aytish, yolg‘on gapirmaslik, o‘z xatti-harakatiga mas’ul bo‘lish fazilati. Bolalar uchun rostgo‘ylik — kattalar ishonchini qozonish va tengdoshlar orasida obro‘ topishning eng muhim vositasidir.

2. Odob-ahloq ko‘nikmalari va ularning tarkibiy qismlari

Odob-ahloq: salomlashish, muloyim gapirish, boshqalarga hurmat ko‘rsatish, navbat kutish, yordam berish, kechirim so‘rash va minnatdorchilik bildirish kabi odatlar majmuasidan iborat.

3. Rivojlantirish usullari

Hikoya va ertaklar tahlili (masalan, “Rostgo‘y bola” hikoyasi) — bola rostgo‘ylikning oqibatlarini tushunadi.

Rolli o‘yinlar — “Do‘konda xarid”, “Mehmon keldi”, “Yo‘qotilgan o‘yinchoq” kabi vaziyatlarda rost gapirish va odobli muomala qilishga o‘rgatish.

Interfaol o‘yinlar — “Rostmi, yolg‘onmi?”, “Odobli so‘zlar zanjiri”.

Kattalar namunasi — tarbiyachining o‘zi rostgo‘y va odobli bo‘lishi, bolalar esa unga ergashadi.

4. Reggio Emilia yondashuvining ustunliklari

Bola markazida bo‘lgan ta’lim muhiti

Erkin fikr bildirish va qaror qabul qilishga imkoniyat

Haqiqatni aytish va o‘z fikrini asoslashga o‘rgatish

Natijalar

Tajriba-sinov ishlari shuni ko‘rsatdiki, 2 oy davomida haftasiga 2 marta interfaol metodlar qo‘llanilganda bolalarda:

Rost gapirish odati 27% dan 68% gacha oshdi

Odobli so‘z ishlatish holatlari 40% dan 75% gacha ko‘tarildi

Guruh ichida kelishmovchiliklar soni kamaydi

Xulosa va tavsiyalar

Maktabga tayyorlov guruhida rostgo‘ylik va odob-ahloq ko‘nikmalarini rivojlantirish bolalarni nafaqat maktab hayotiga, balki kelajakdagi ijtimoiy faoliyatiga ham tayyorlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mudrik A.V. Sotsialnaya pedagogika. — M.: Akademiya, 2000.
2. Vygotskiy L.S. Psixologiya razvitiya rebenka. — M., 1984.
3. Nishonova S. Maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyasi. — T.: O‘qituvchi, 2012.
4. Malaguzzi L. The Hundred Languages of Children. — Reggio Emilia, 1993.
5. Xo‘jayev N. Axloqiy tarbiya asoslari. — T., 2017.

MUNDARIJA

1 **Abdinazarova Zamira Xudaybergenovna**
TALABALAR AQLIY TARAQQIYOTIGA PSIXOLOGIK TRENINGLARNING RIVOJLANTIRUVCHI TA'SIRINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK JIHATLARI.... 3

2 **Abdullayeva Charos Abdullo qizi**
ASOSIY STAVKANING TIJORAT BANKLARI KREDITLARI QIYMATINING KO'RSATKICHI SIFATIDAGI ROLINING USLUBIY JIHATI..... 12

3 **Abdurayimov Kamollidin Xurram o'g'li**
QISHLOQ XO'JALIGI MAXSULOTLARINI ETISHTIRISHDA XORIJIY TAJRIBALAR VA ULARDAN FOYDALANISH YO'LLARINING STATISTIK TAHLILI..... 18

4 **Abidova Dilfuza Muratdjanovna**
SMART TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA INFORMATIKA TA'LIMINI RIVOJLANTIRISH: METODOLOGIK YONDASHUVLAR VA AMALIY NATIJALAR…….. 38

5 **Davronov Avazbek Artiqboyevich**
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS AN INNOVATIVE PEDOGOGICAL TOOL IN MODERN EDUCATIONAL CONTEXT……. 44

6 **Djumaqulov Shuxrat Baxodirovich**
TALABALARNING FUQAROLIK KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHDA AKSIOLOGIK YONDASHUVNING AHAMIYATI..... 49

7 **Дустмуродов Маъруфжон Мансур ўғли**
УЙҒУР ХОҚОНЛИГИ ДАВРИ ЁДНОМАЛАРИ ТУРКУМИДАН: ТЭС(ИЙН) БИТИГИ ҲАҚИДА БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР..... 56

8 **Ergashova Nilufar Sobirovna**
TIJORAT BANKLARINING INVESTISION KREDIT QO'YILMALARI HAJMIGA TA'SIR QILUVCHI OMILLAR…… 72

9 **M.R. Isxakova**
PEDAGOGLARNI YOSHI KATTALARGA XOS O'QUV EHTIYOJLARI, MOTIVATSIYASI VA TAJRIBASI ASOSIDA SAMARALI KASBIY RIVOJLANISH STRATEGIYALARI..... 80

10 **Менгнаров Холмурат Эргашович**
СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДИНАМИКИ КОЛИЧЕСТВА ОВЕЦ И КОЗ В УЗБЕКИСТАНЕ..... 89

11 **Normatova Maftuna Kengash qizi, Kamolova Gulshoda Jobir qizi**
NUTQ NUQSONIGA EGA BOLALARNI MAKTABGA TAYYORLASHNING AMALIY USULLARI..... 99

12 **Oblaqulova Sitora Olim qizi**
TURIZMDA INNOVATSION XIZMATLAR VA ULARNING IQTISODIY AHAMIYATI……. 107

13 **Qodirov Hamidullo Madaminjonovich**
AHOLI ZICH YASHAYDIGAN HUDUDLARDA ADIR EKOTIZIMLARNI BOSHQARISHNING NAZARIY QARASHLARI..... 117

14 **Rahmatullayeva Madina Fatxullayevna, Sabirova Zebo Baxramovna**
GENDER IN ENGLISH LANGUAGE: HOW ‘HE’, ‘SHE’, AND ‘THEY’ ARE CHANGING……. 128

15 **Рахимова С., Махмудова С.**
ВОСПИТАНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ ОТЗЫВЧИВОСТИ У ДОШКОЛЬНИКОВ КАК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА..... 134

16 **Саттикулов Музаффар, Уринбаев Сагинбай Куатбаевич**
АКТУАЛЬНОСТЬ И АСПЕКТЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ОСНОВ НАНОТЕХНОЛОГИЙ..... 142

17 **Xurshidbekov Abbosbek Murodbek o‘g‘li**
THE ROLE AND IMPORTANCE OF WRESTLING IN THE EDUCATION OF YOUTH……... 150

18 **Халикова Ш.Т.**
КЎЗИ ОЖИЗ МАКТАБ-ИНТЕРНАТ ТАРБИЯЛАНУВЧИЛАРИНИНГ МУВАФФАҚИЯТЛИ ИЖТИМОИЙЛАШУВИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР..... 156

19 **Abdullayev Akmal Amirovich, Ismatullayeva Zebo Nurillo qizi**
O‘ZBEK MILLIY OG‘ZAKI NUTQIDA JOY NOMLARI BILAN BOG‘LIQ FRAZEMALAR TOPOMORFIZMLAR SIFATIDA..... 162

20 **Вайс Элиз Юсуфовна, Рахимова С.А.**
СОВРЕМЕННЫЕ УСЛОВИЯ ПРОБЛЕМ ВОСПИТАНИЯ И РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА..... 171

21 **Адилбеков А.А.**
ОЗИҚ-ОВҚАТ САНОАТИ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА КИЧИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШ КОРХОНАЛАРИ ЎРНИ..... 179

22 **Temirov Farrux Faxridinovich**
KIMYO FANINI O‘QITISHDA BAHOLASHNING YANGI METODI: EVALBEE DASTURI MISOLIDA..... 192

23 **Parmanova N., Sadullayeva G.**
MAKTABGA TAYYORLOV GURUHI TARBIYALANUVCHILARIDA ROSTGO‘YLIK VA ODOB-AHLOQ SHAKLLANTIRISH METODIKASI..... 199

TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI ILMIY-METODIK JURNALI №2 (2025)

Published: 31.07.2025. Font: Times New Roman

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Toshkent viloyati, Chirchiq shahri, Feruza ko‘chasi,
https://tipi-journal.uz
e-mail: TIPI_info@mail.ru